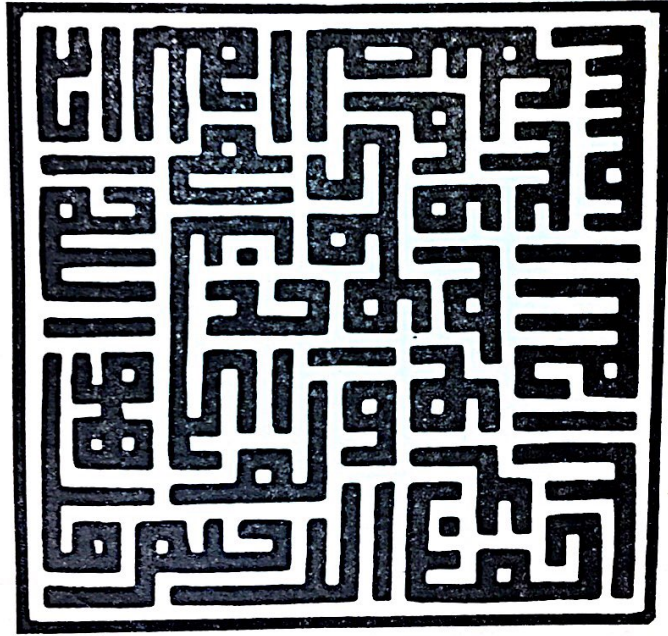

ATATÜRK ÜNİVERSİTESİ
İSLÂMÎ İLİMLER FAKÜLTESİ
DERGİSİ

1. Sayı, Aralık 1975

Atatürk Üniversitesi Basımevi—ERZURUM, 1976

**İSLÂMÎ İLİMLER
FAKÜLTESİ ADINA**

SAHİBİ :
Prof. Dr. Ahmet KURT

Mes'ul Müdür
Dr. Sâkib YILDIZ

(Makalelerle ilgili her türlü mes'uliyet
yazarlarına aittir.)

Atatürk Üniversitesi Basımevi—ERZURUM, 1976

İÇİNDEKİLER

A. KURT	Takdim	
	Makalelerin İngilizce Özetleri	1-3
M. HAMİDULLAH	(Çev. İ. Canan) İslâmi Araştırmalar Yapacak Modern Bir Fakülte Nasıl Olmalıdır?	5
M.T. OKİÇ	Çeşitli Dillerdeki Mevlidler ve Süleyman Çelebi Mevlidinin Tercümesi	17
S. YILDIRIM	Kur'ân'ın Nüzulünden Sonraki Hadiseleri İhtiva Etmesi Mes'alesi	79
S. YILDIZ	Türk Müfessiri İsmail Hakkı'nın Hayatı	103
S. CİHAN	Osmanlı Devrinde Türk Hadiscileri Tarafından Yazılan Usul-i Hadis Eserleri ve Nuhbetü'l-Fiker Üzerine Yapılan Şerh ve Tercümesi	127
A. ŞAFAK	İslâm Hukukunun Tekevvünü ve Tedvini Konu- sunda Gösterilen Faaliyetler	137
Z. KİTAPÇI	Çeşitli Yönleri İle Emeviler Devrindeki Arap Ordularındaki İlk Türkler	153
A. ÇELEBİOĞLU	Yazıcı Salih ve Şemsiyye'si	171
Z. AKSU	Laik Fransa'da Din Eğitiminin Genel Statüsü ...	219
H. ÖNKAL	Konya'da Âteş-Bâz-ı Velî Türbesi	223

TAKDİM (*)

İslâmî İlimler Fakültesi, Atatürk Üniversitesi bünyesi içerisinde 1971 yılında kurulmuş ve aynı yıl eğitime başlamıştır. Yurdumuzda yüksek seviyeli, bilgili, kültürlü bâtil inanışları olmayan kişilerin yetiştirilmesine ihtiyaç, bu Fakülteyi meydana getirmiştir. Fakültede çağdaş teknolojinin verilerinden yararlanarak araştırma ve öğretim yapılması tesbit edilen hedeflerdendir. Modern anlamda din âlimi; kültürlü, psiko-sosyal derterin tek müracaat edilecek insanıdır. Kendi haline terk edilen gülistanlıkların dikenlik olmaması ve kendisine uzanan elleri tirmalamaması için gülistanlıkların devamlı bakıma ihtiyacı olduğu aşikârdır. Bilim dünyasının meydana getirdiği çağdaş teknolojinin sağladığı imkânlarla islâmî ilimlerin derinlemesine araştırılıp öğretilmesine, yayınları ile etrafı aydınlatmasına ihtiyaç vardır. Çıkarılmasına başlanan dergi bir başlangıçtır. Bunu diğer ilmî yayınlar takip edecektir.

Bir ilmî makale veya eserin hazırlanması geniş bir zamana, zengin kütüphanelere ve yetişkin elemana ihtiyaç gösterdiği aşikârdır. Kadromuz genç olup istikbâl vadetmektedir. Derginin bundan sonraki sayılarının daha olgun ve dolgun çıkacağını ümit etmekteyiz. Dergi şimdilik senede bir sayı halinde yayınlanacaktır.

Çeşitli eksiklik ve aksaklıklarımızın hoşgörü ile karşılanacağını umarak dergimizin ilim dünyasına, memleket kültürüne faydalı olmasını temenni ederim. Saygılarımla.

Prof. Dr. Ahmet KURT
DEKAN

(*) Dergimiz, 1975 Aralık başında matbaaya verildiği sıralarda Dekanımız Sayın Prof. Dr. Ahmet Kurt idi. 1976 Mayıs'ındanberi aynı makâmı Sayın Prof. Dr. İsmail Cerrahoğlu tedvir etmektedir. İlk sayının çıkmasında büyük emeği geçen muhterem hocalarımıza teşekkürü bir borç biliriz. Yayın Komisyonu.

Short Summaries of the Articles Contained in this Issue

What are the possibilities of founding a modern faculty of Islamic Studies

The writer of this article is Prof. Dr. M. Hamidullah, who wrote it at the request of Prof. Dr. Ahmet Kurt and it has been translated into Turkish by Dr. İ. Canan. He first of all broached the subject by giving a short account of the ideas involved, followed by the comparisan of Muslim states, with other nations of the past and present. Subsequently he demands the teaching of Arabic, of the Qur'an, the tradition (*hadith*), Islamic Law, knowledge of Islamic mysticism, of Ottoman Turkish and an European language also, and the language of one of the Islamic lands, the history of Islam, the history of comparative religions and he gives detailed reasons for the suggestion of these subjects mentioned here.

The *Maulid* in other languages and Translations of the *Maulid* of Süleyman Çelebi

This article has a preface and three chapters. In the preface Prof. M. T. Okıç gives information on the signification of the *Maulid*, the origin of the literature of the *Maulid* and the celebration ceremony concerning the *Maulid*.

Chapter one contains other Turkish versions of the *Maulid* together with some information on the *Maulid* of Süleyman Çelebi.

From chapter two we can obtain some ideas on translations of Çelebi's *Maulid* into Arabic, Circassian, Greek, Kurdish, German, English and Albanian.

Chapter three consists of the main part of the article entitled "The *Maulid* in Bosniac" Here we can learn of the importance of the *Maulid* to the Bosniacs and their celebrations of it, the alphabets in the literature of Bosnia, the translations and commentaries of Süleyman Çelebi's *Maulid*.

Events in the Qur'an after Its Revelation

In this article Dr. S. Yıldırım tries to show the invisible (*ghaib*) matter in the Qur'an and says that human beings cannot comprehend it at all, and also he describes the subjects throughout history. On this subject we can also observe what the Prophet said and what the people thought about it, and how they used their ideas in connection with this problem.

Turkish Commentator İsmail Hakkı Bursavi's Life

In this article Dr. S. Yıldız gives more information on the life of Bursavi, who was one of the great Turkish commentators on the Qur'an. We are also given information about his family life, his education, and his activities during his life. He died in 1725 A.D. (1137 A.H.)

Works on *Usül-ü Hadis*, Commentaries and Translations on *Nuhbetü'l-Fiker* During the Ottoman Empire by Turkish Authors

In this article Dr. S. Cihan has done research on Turkish authors writing on tradition during the Ottoman period. He gives some information on *Darü'l-Hadiss*, various steps and works that are to be studied therein, the independent works on *Usül-ü Hadis* and their titles, and their authors. Here more commentaries on and translations from *Nuhbetü'l-Fiker* and *Risale fi Usuli'l-Hadis* are made.

Activities Dealing with the Genesis and Codification of Islamic Law

This article was written by Dr. A. Şafak who commenced by stating the meaning of jurisprudence and Islam Law, and then gave some knowledge about the sources of Islamic Law, the Qur'an and traditions (*hadith*), and demonstrating how they became books. After that he explains the meaning of consensus (*ijmā'*), and analogy (*qiyās*) and later the influence of Islamic Law and of the people who worked on Islamic Law.

Dr. Z. Kitapçı searched in his article "The Early Turks in Arap Army During the Omayyad Period"

This is a fact that the Turks played an important roll particularly after, joining the community of the Islamic People and became the powerful representative of the Muslim World.

Beside their contribution to promote the Islamic sciences and their brilliant services for the progress of the Islamic Civilisation, they were fighting under the Arap army since the early Omayyad period.

The First Turkish troops were founded, for the first time in history by Said b. Osman the governor general of Khorasan from the war prisoner of Semerkand and continued their activity to the fall of the Omayyad State. In this article you will find more satisfactory research about the Turks in the Arap army and their position in the Omayyad administration.

Yazıcı Salih and his "Şemsiyye"

In this article Dr. A. Çelebioğlu gives a wide knowledge of Yazıcı Salih and his "Şemsiyye", whose son Yazıcıoğlu Mehmed was one of the greatest scholars (*ʿālim*) and sufis in the reign of Sultan Murad II. His life and his personality were explained by his own work, with some examples and discussion of the work, saying that either it was translated or composed. Dr. A. Çelebioğlu also gives some knowledge of the copies of the work and its characteristics. At the end he gives some important parts of the "Şemsiyye" and a few examples in photocopies of some manuscripts.

The Tomb of *Âteş-Baz-ı Veli* in Konya

Assistant H. Önkâl here gives information about the tomb of *Âteş-baz-ı Veli* and discusses its position, its architectural points and the various repairs carried out on the inscriptions on the tomb.

A General Statute on Religious Education in Secular France

In this article Dr. Z. Aksu gives information on three kinds of Educational institutions from the time of separation between church and state. In these three kinds of Educational Institutions, two of them were dependent on religion. Later on we can observe that education was divided into three parts. a) Primary E. b) Secondary E. c) Higher E. In University faculties and the high schools connected with Catholic Institutions Education was arranged as above.

İSLÂMÎ ARAŞTIRMALAR YAPACAK MODERN BİR FAKÜLTE NASIL OLMALIDIR?

Yazan: Prof. Dr. Muhammed Hamidullah
Çeviren: Dr. İbrahim Cânân

1. Yeni bir devir başlarken, mâziyi tanıyan hâlin adamları, nasıl bir istikbâl hazırlamalı diye oldukça endişelidirler. İstikbâle mâtuf bütün araştırmalarında, önerdikleri tedbirlerde bu endişe hâkimdir. Şu anda biz de aynı durumdayız. Üç kıta üzerine hakimiyet kurduğumuz parlak ve ileri devrimizde, tâlim ve terbiye müesseselerimiz ve kendimize mahsûs ileri bir sistemimiz vardı. Atalarımız, halkın tâlim ve terbiyesinden sorumlu kimselerin verdiği hız ve kendi tecrübelerinden bilistifâde ilerleyip, tekâmül etmişlerdi.

2. Bir zamanlar dünyanın en büyük devleti -veya en azından en büyüklerinden biri- olduktan sonra, bugün kendimizi, dünyadaki büyük devletlerle kıyaslayıp endüstride ve binnetîci askerî ve iktisâdî güçte son derece geri görünce şaşkınlık içinde kalmamız normaldir. Bu şaşkınlığın tesiriyle geriliğimizin sebebini, mâzimizin bir mirâsı olan terbiye sistemimizde görüyoruz.

3. İslâm memleketlerinin bir kısmı gayr-i müslimler tarafından işgal ve sömürge edildi. Diğer bir kısmı ise, bâzı tâlih değişikliklerine rağmen, eski topraklarının en azından bir kısmı üzerinde istiklâlini şükürler olsun koruyabildi. Fakat öyle gözüküyor ki müslümanların temel meseleleri hemen hemen aynıdır: Meselâ; Cezayir'lilerin ve Türk'lerin problemleri aynıdır. Şahsen, Rusya ve Hint Müslümanları kendi islâmî istikballerini tekrâr ihyâ husûsunda çok daha imkânsızlıklar içinde olmalarına rağmen onların durumlarını da diğerlerinden ayrı mütâlaa etmek istemiyorum.

4. İslâm milletlerinin problemleri her tarafta aynı. Fakat, müslümanların düşüncelerini idâre edenler, yâni mütefekkirlerimiz kendi aralarında farklı görüşlere sâhipler. Karamsar ve aşağılık duygusuna kapılmış olan bir gurup, zamânımızda maddeten daha güçlü olan milleti taklid etmek için maziden tamamen kopmayı teklif etmektedir. Hatta bu çeşit görüşlerin bazan tecrübe bile edildiğini gördük. Fakat, bu tarzın avukatları çözümleri imkânsız problemler, hattâ dilemlerle karşılaşıyorlar. Zamanımızda bir değil en az iki büyük devlet var. Üstelik bunların aralarında hiçbir benzerlik mevcut değil: Onlardan biri kapitalist olan Ame-

rika, diğeri komünist olan Rusya'dır. Bu iki devletten hangisini taklid ve kopye etmeli? "Terakki" acaba dindarlığın (Amerika'da) veya ateizm'in (Rusya'da) neticesi midir? Eğer her ikisini birden taklid edecek olsak durumumuz iki lokomotifli bir vagona benzemez mi? Bu vagon biri bir istikâmete (mesele batı'ya) diğeri aynı anda başka bir istikamete (meselâ doğuya) çekilme hâlinde hiçbir cihete tek adım atamaz. Daha fenası kırılıp dağılma tehlikesiyle başbaşa kalır. Müslüman devletler iki gurup hâlinde bu büyüklerden birini taklid etmektedir. Mısır, Suriye, Irak ve eski bir İngiliz sömürgesi olan Güney Yemen sosyalist-komünist sistemi benimsemiş durumdadır. Fakat, terakkî etmek yerine önceki istiklallerini bile kaybettiler. Beynelmilel ezeli büyüklük rekâbet ve kavgasını yürüten efendileri, menfaatleri iktizâ edince zerre kadar kaygu duymaksızın bunları bir piyon gibi harcamaktadır. Bizzât kendileri de bunu anlamakta gecikmediler. Diğer büyüğün dostları da en az onlar kadar acı tecrübeler yaşadı: 12 adalar, Kıbrıs ve Bengaldeş olayları v.s. buna misâldir.

5. "Terakki" nin sebebi acaba din midir? Gerçi bâzı gelişmiş devletler Hıristiyan ise de, önümüzde aynı dinde olmasına rağmen, elân geri durumda olan diğer devletler de var. Acaba terakki hayat felsefesi, yâni kadere veya cebire inanmak sebebiyle midir? Bu mevzûda tercih eskilere dayanır. Avrupa hıristiyanları, beşerî güce inanırlar. Müslümanlar ise bidâyetten beri insanın mecbûr olduğuna inanır. Hal böyle olmasına rağmen garib bir durumla karşı karşıyayız. İnanç ayrı olmasına rağmen hicrî birinci asra âit eski müslümanlar, sıfırdan başlayıp devrin büyük devletleri olan Bizanslıları, Slavları ve Latinleri bozguna uğratarak, kudret ve haşmetin en yüksek zirvesine ulaştılar. Sonra zaman değişti 19. asır hıristiyanları eski temel inançlarından hiçbir değişiklik yapmadıkları halde islâm memleketlerini işgâl ettiler.

6. Bu husustaki araştırmacıya ırktan ileri gelen farklılık da doyurucu bir izâh getirmeyecektir.

7. Bu meseleye kesin bir çözüm yolu getirdiğimi iddia etmeksizin fazlaca dikkatimi çeken bir hâdiseyi burada aydınlığa kavuşturmak istiyorum. Önce kendi gözlerimiz önünde cereyan eden çağımızın bir hadisesinden misâl verelim: Bütün dünya bilittifak kapitalizmi benimserken Ruslar kendilerine komünizmi seçtiler ve fevkalâde bir terakkî kaydettiler: Elli sene içinde ilim, sanayi ve askerî güçte Amerika'lılardan hiç bir hususta geri kalmadılar: Almanya'yı ezdiler. Fezaya Amerika'lılardan önce supitnik fırlattılar. En güçlü ve en mütakâmil atom bombalarına sâhibler. Diğer muasır bir misâl Çin'dir. Bu memleket, Mao Tse-Toung Çinini hemen hemen bir sömürge hâline getirmiş olan Rusya'nın koyduğu engellere rağmen terakkîde öyle bir seviyeye ulaştı ki diğer iki büyük devleti korkudan titretti. Geçmişe âit hepimizce bilinen bir misâl ilk müslümanlardır. Hz. Peygamber'in (A.S.) vefâtından sadece 15 sene sonra, yâni hicretin 26. yılında, Hz. Osman'ın hilâfeti sırasında müslümanlar, üç kitada hükmediyorlardı. Endülüsten Mâverâünnehr'e kadar, baş şehri Medîne olan tek imparatorluk hâ-

kimdi. Türkler, Abbâsî araplarının yerine geçip imparatorlukları üç kıtaya yayıldığı sırada araplarla aynı imânâ (İslâm) sâhip idiler ve hiçbir gayr-i müslim gurubu taklîd etmiyorlardı. Siyâsî istiklâlleri yanında kültür istiklâlleri de vardı. Bu azamet devirlerinde onlar "Türk" kelimesi "müslüman" mânâsına gelecek kadar müslümandılar. Bu husûs sâdece Yugoslavya'da (Avrupa) değil de bilhassa Kalaç Türkleri anlatılırken olmak üzere Hindistan gibi uzak yerlerde bile böyle idi. O kadar ki bugün bile (20. asır) Güney Hindistan dillerinde Türk kelimesinden doğmuş kelimeler, meselâ Telegu dilinde "turkullu" ve Kuvari dilinde "turkunu" kelimeleri "müslümân" mânâsına gelir.

8. Bu misallerden şu neticeyi çıkarıyorum: Ne zaman bir lider, milletini belli bir ideal için heyecanlandırır, millet de idealinin her ne pahasına olursa olsun gerçekleşmesi için hayâtını fedâ etmeye varıncaya kadar hiçbir imkânını esirgemediği rûhuyla cesediyle mücâdele etmeye azmederse işte o zamandan itibaren düşmanları onun önünde yavaş yavaş gerilemeye, erimeye başlar. İşte bu ilk "çığır"ın bu ilk "mutaassıblar" ın başarısı mütereddidleri iknâ eder, ve onlar da öbürlerinin saflarına iltihâk ederler. Tamâmen yeni bir ideoloji (İslâm) mensûbları o devirde çok gelişmiş diğer medeniyetlerin (zerdüştlük ve hıristiyanlık gibi) mensûblarını hâkimiyetleri altına alınca, Makyavel'i kendilerine yegâne ve en üstün rehber ittihâz eden kapitalizme ve komünizme karşı aynı hâdisenin zuhûr etmemesi için hiçbir sebep mevcut değildir.

9. Fetih ve zaferler nisbeten kolaydır, Fakat onların muhâfaza ve devâmını sağlanmak, bir kısım hayat felsefesini gerektirmektedir. Bu felsefe mûcibince, o fâtihten milletin fertlerinin büyük çoğunluğu, tarafsız bir âdaleti, kendi ferdi ve şahsî menfaaatlerine umumî ve millî menfaatlere tercih ettirecek üstün bir ahlâkî tatbik etmelidir. Aksi takdirde kazanılmış olan başarılar da çabuk kaybedilir.

10. Çağımızın bir diğer hadisesi daha var ki o da şu nâçiz mülâhazamızı yalanlamaz. Bir yanda en büyük, en güçlü sömürgeci imparatorluklar kartondan yapılmış bir şato gibi yıkılmakta, ihtimamla her çeşit silahtan tecrid edilmiş, sistemli bir şekilde ilimden ve zenginleşmenin iktisadî vasıtalarından mahrûm bırakılmış sömürgeleri ise ellerinden çıkmaktadır. İngiliz, Fransız, Hollanda, Belçika, Portekiz imparatorluklarının bugünkü durumları söylediğimize delil olarak yeterlidir. Orta Asyadaki müstemlekelerin ve benzerlerinin de kurtulma sıraları çok uzaklarda olmamalıdır.

11. Diğer taraftan kalkınmış dediğimiz bu toplumlar, gitgide kendilerini medeniyetlerinden ve dinlerinden gayr-i memnûn hissetmektedirler. Avrupa'da, Amerika'da v.s. yerlerde İslâm'a girenlerin sayısı hergün artmaktadır. Eğer ikinci cihan harbinin bitiminden bu yana şu son birkaç yıl içinde on binden fazla Parisli İslâma girdi ise belki bu Fransa'nın düşünce hürriyetinin hâkim olduğu bir memleket olmasıyla izâh edilecek. Halbuki bu izah, çok sathîdir. Bunun doğru olduğunu farzetsek, komünist olan Polonya ve Yugoslavya'da görülen yeni İslâma

girme hâdiselerini nasıl izâh edeceğiz? Hiçbir maddî kaygının tesirinde kalmaksızın yakın zamanda islâma giren beş Varşova'lı genç tanıyorum. Bunlardan Krovov şehrinde v.s. de de rastlanmaktadır. Türkiye'de islâma giren batılı turistleri hepimiz bilirsiniz. Paris'te ihtidâ edenler arasında papazlara, manastır râhiplerine, sefir-lere, mahkeme hâkimlerine, profesörlere, yazarlara, sanayicilere, tüccarlara ve hattâ talebelere rastlıyoruz. Amele ve kapıcı gibi mevk-i ictimâileri düşük sınıftan bahsetmeye lüzûm görmüyorum. Nişanlı veya kocalarının dinini benimseyen genç kızların ihtidâlarına da o kadar ehemmiyet vermiyorum. Fakat, derhal camiye çevrileceklerini adları gibi bile bile kiliselerini müslümanlara satan papazların zuhûru, islâm dinimin, müterakkî ve terakkînin bayraktarı olarak telâkkî ettiğimiz kimseleri bile kendine çekecek câzibeyi bugün bile hâla muhafaza ettiğini gösteren bir hâdisedir.

12. İşte bugün Erzurum'da en müessir şekilde tedrisâtını yapma yollarını aradığımız İslâm, Hülâfa-i Râşidin, Emevî, Abbâsî imparatorluklarını kurmuş olan büyükleri cezbeden, dedesi Hülâgu tarafından Bağdad'ın yıkılışından sadece 40 yıl sonra, Gazan Han'ı teshîr ve ihtidâ ettiren aynı islâmdır. Gazan Han tahta geçince İslâmiyeti Moğol İmparatorluğunun resmî dini ilân etti. Kendi ihtidâsı muhtemelen bu davranışından çok daha evvel vukuâ gelmişti. Dedesi Hülâgu, İslâmiyetten son derece nefret ediyordu. O kadar ki Yasaları arasında şöyle bir emre de yer vermişti: "Koyunu islâmî tarzda kesenin cezâsı ölümdür, hayvanın ensesinden kesilmesi gerekir". Bu zât İslâmiyete had ve hesâba gelmez zararlar verdi. 1258 de o devrin islâmî merkezi olan Bağdad'ı tahrîb etti. Fakat ondan sâdece 36 yıl sonra torunu Gazan Han tahta geçince dedesinin nefret edip tahrîbe çalıştığı aynı İslâmî idaresinde bulunan Moğol İmparatorluğu'nun resmî dini ilân etti. Şurası muhakkak ki Gazan Han Türklerden ve Moğollardan müteşekkil raiyyetinden pek çoğunu müteâkip, tahta geçişinden bir hayli zaman önce islâma ihtidâ etmişti. Onun bu ihtidâsı, sırf Allah rızâsı için çalışan ve Sûfî silsilelerine mensûb bir kısım derviş ve fakirlerin gayretleriyle olmuştur, o zaman zâten mevcut olmayan kıralların kılıcıyla değil. Şunu tereddüt etmeksizin söyleyebilirim ki İslâmiyet kırallardan ve hattâ kitâbî kelâmcılardan çok dervişlere borçludur. Şu halde mâziden aldığımız emniyetle istikbâle cesûrâne yürüyebiliriz. Tecrübelerden ve başkalarının tatbikâtından istifâde edildikçe beşerî müesseseler gelişip mükemmelleşebilir.

13. Nâçiz kanaatimizce, üniversite tedrisâtının gâyesi talebenin beyin hücrelerine beşer ilminden mümkün olan *âzâmi bilgiyi* sıkıştırmak değil, fakat talebe üniversiteyi bitirince seçeceği branş ne olursa olsun beşerî imkân ve kapasiteyi nazara alarak ve onun tâkat ve gücünün üstünde bir yük yüklemeyen, hayatı cesaretle göğüsletecek olan *asgarî zarurî* bilgiyi vermektir. İlim herkeste, beşikten mezâra kadar gittikçe artar. Fakat ben, daha çok hayatın okul devresi denen safhasından bahsedeceğim. Bize ilk ve orta tedrisatta bir çok faydalı şeyler öğretilmektedir. Bunlardan da uzun uzun bahsetmek istemiyorum. Fakat sâdece bir cihe-

tine temâs edeceğim: Eğer daha lise seviyesinde iken, talebenin ilerde seçeceği branşa göre (teknisyen, mühendis, doktor, ziraatçı, matematikçi vs.) bölümlere ayrılıyor ve farklı programlar uygulanıyorsa ben şahsen üniversiteye geçince islâmî araştırmalar yapacak talebeler için de lisede bir bölüm açılmasının faydalı olacağına kâniim. Liseli talebe memleketin lisanından başka sâdece bir batı dili değil, başta arapça olmak üzere bir de müslüman memleketlerden birinin dilini öğrenmelidir. Bu husûsî branş için lisenin son iki veya üç yılı içerisinde, daha çok teknisyen olanlara mahsûs olan bâzı dersler yerine Kur'ân-ı Kerîm ve ahlakî konulara müteallik (arapça) seçme hadîsler tercih edilmelidir.

14. Üniversite, yâni fakültemiz seviyesinde bâzı şeyler zarûri olduğu halde diğer bâzıları faydalıdır. Bugün okutulmakta olanların bir kısmı ise herhangi bir mahzûrla karşılaşmadan ezici bir durumda olan yükü hafifletmek maksadıyla kaldırılabilir durumdadır.

15. Fakültemiz için zarûri ve vazgeçilmez ilimler kanaatimizce şunlardır :

- 1- Arapça
- 2- Kurâniyyât
- 3- Hâdisiyyât
- 4- Fıkıh ilmi
- 5- Manevî ilim (kelam, tasavvuf, ahlak)
- 6- Osmanlıca

Faydalı ilimler:

- 1- Bir Batı dili
- 2- İslâm kültürüne bağlı büyük memleketlerden birinin dili
- 3- İslâm târihi (siyâsî ve kültürel)
- 4- Büyük dinlerin ve temel kitaplarının târihi (bilhassa yahudî-hıristiyanlık dini, Budizm, Brahmanizm, Mecûsilik, Konfiçyus dini, Şinto dini ve Komünizm).

16. Mevzuya geçmeden önce komünizmi de dinler sırasına koymamın özrünü beyan veya sebebini izâh şadedinde bir kaç söz söylemek istiyorum. Eğer, din, nüfûzlu bir kurucusu, hürmet gören bir kitabı, bir takım akîdeleri, ibâdeti, bir hayat telakkîsi, muhtelif fırka ve mezhepleri, ve yayılma gayreti olan bir müessesese ise komünizmin de bir din olduğunu, hem de öbürleri arasında en az tolerans sâhibi bir din olduğunu kim inkâr edebilir. Ortada Karl Marx var, *Das Kapital* var, kâinatın ezeli olduğu, tanrının nâmevcut olduğu v.s. akîdeleri var, Karl Marx'ın İngiltere'de bulunan kabrine hac ziyareti var, 1 Kasım'da Moskova'nın kırmızı Meydan'ında cereyân eden perestîş (!) var, ekonomi ve siyasete taalluk eden felsefe var, Rus, Yugoslav ve Çin mezhepleri ve fırkaları var. Ayrıca inançlarını bütün dünyaya yayma gayreti var. Hakikaten komünizm, günümüz dünyasının en

Kongresi benim teklifimi kabul etti ve ittifakla hicrî ve milâdî takvimlerini bir birine çevirmek için yeni bir cetvel hazırlanmasını tavsiye eden bir kararı kabul etti. 1400 sene geriye giderek cetveller hazırlamak uzun bir iştir ve bir astronom ve bir tarihinin müşterek çalışması sâyesinde tahakkuk edebilir. Bu, bir diğer görevimizdir; bunları yapacak kimseleri yetiştirmemiz gerekir.

26. Bu mevzular arasında İslâm Hukuku'nu modern Türk hukukuyla ve umumi olarak dünya hukuklarıyla mukâyese etmeye de yer ayırmalıdır.

Mânevî ilimler deyince bir yandan akâid, felsefe, ve tasavvuf, diğer yandan da insanı hayvandan ayıran yegâne vâsıta olan ahlâk ilmini kastediyoruz. Tasavvufdan da ibâdât ve itikâdâta taalluk eden ahkâmın en iyi şekilde tatbik metodunu anlıyoruz. Bu sebeple tasavvufî tedrisatta birinci plânda Hz. Peygamber'le (A.S.) Ashâbı'nın yaşayışına yer verilmelidir. Kelam ve mantık da bu guruba dâhil edilebilir.

27. Aynı gurup derslerde islâm hukûkunu modern Türk ve batı hukukuyla mukâyeseye de yer verilmelidir.

28. Bin yıllık ilmî, kültürel mirâsımızın kaybolmaması için Osmanlıca da mühim bir yer tutmalıdır. İlerliyelemek için daha önce yapılanları iyi tanımak gerek. Arapçayı bilen modern bir Türk için Osmanlıca'yı öğrenmek hiç de zor bir iş değildir.

29. Faydalı ilimler meyânında seçilecek bir batı dilinin de (ki İngilizce ve Fransızca'nın yanında Rusça, Almanca, İtalyanca, İspanyolca ve Hollanda lisanını da teklif ediyorum) beş yıllık lisans devresinde yer alması gerekmektedir. Keza "müslüman" dili olarak farsçanın yanında da Urduca ve Endonezca'nın da yer alması şâyan-ı tavsiyedir. Bilhassa Urduca yazılmış çok zengin islâmî bir literatür mevcuttur ve bu dil Timurlenk ve Bâbürahfâdının idâresinde temelden Türk olan bir kültüre sahip bir memleketin târihine anahtar olmaktadır.

30. Târih ve İslâm kültürü dersleri, tabii olarak Türkiye'yi ilgilendiren her şeyi içine almalıdır. Bütün dallarıyla güzel sanatlar ve ilimler târihi kültür içerisinde mütâlaa edilirler. Buraya kozmoloji ve tekâmülle ilgili modern görüşleri aksettirecek bir kısım konferanslar ilâve edilebilir.

31. Son olarak şunu da ilâve edelim ki dünyadaki büyük dinlerin objektif bir şekilde incelenmesi fikrî ufku genişletecek, karşılıklı anlayış ve beynelmilîl yaklaşıma katkıda bulunacaktır. Bu husûsta yeterli kitaplar olmaması hasebiyle, ben belli bir plâna göre her yıl bu dinlerden birine mensub bir âlimin, o dini bizzât tatbîk edip yaşayanlardan seçilmek şartıyla fakültemiz hocaları önünde bir kısım konferanslar vermek üzere davet edilmesini ve bilâhare de bunların Türkçe olarak neşredilmesini teklif ediyorum. Gayr-i islâm her bir din için şöyle bir inceleme plânı da teklif ediyorum:

Başlangıçtaki inançlar ve bu inançların müteâkip gelişmeleri

”	ibâdât (namaz, oruç, hac)	”	”
”	tasavvuf hayatı ve bunun	”	”
”	devlet karşısındaki tutumu ve bunun	”	”
”	ahlâk alayışı ve bunun mütekaip gelişmeleri		
”	aile ve sosyal hayat	”	”
”	bu dinin yayılma arzusu	”	”

Bu dinin ana kitapları, bu kitapların aslı, tedvini, asırlar boyunca muhafazası, tâdil ve ilga edilme imkânları.

Bu dinin husûsiyetleri ve islamiyetle olan umûmî akrabalık veya benzerlikleri.

32. Muhtemelen her din için 10-15 ders kifayet eder. Bizimkine yabancı olan bir dini, her çeşit peşin hükümlerden ve yanlış anlamalardan âri olarak bütün gerçeğiyle anlayabilmenin yegâne yolu budur.

33. Son olarak, talebenin yükünü hafifletecek bir metoddan bahsetmek isterim: Belli bir ihtisas dalına göre tâli ve ikinci üçüncü derecede ehemmiyeti olan teknik konular için bu sahada her meraklıya anlatmak gâyesiyle yazılmış basit kitapların okunması tavsiye edilebilir. Bu kitaplar, piyasada bulunanlardan olabileceği gibi, fakültemizin plânına uygun olarak hususî sûrette hazırlatacağımız kitaplar da olabilir. Böylece, bu çeşit tâli ve yan konular fakültenin günlük programına dâhil edilmeden talebenin ıttılâna sunulmuş olur. Meselâ, farzedelim ki fakültemizden mezun olan bir talebe astronomi veya bir başka dalda ihtisâs yapmak istesin. Bu kimse bizden diploma aldıktan sonra bir diğer fakültede de lisans tahsili yapmalıdır. Bu tarzda bir kaç ihtisâsı nefsinde cemetme olayı batıda sıkca rastlanan bir keyfiyettir. İşte bu sâyededir ki Pariste dinî bir üniversite olan Katolik Enstitüsün'e (L'Institut Catholique) bağlı bir fizik profesörü Nobel armağanı alabilmektedir. Nitekim ilk telsizi icâd eden kimseyi Katolik Enstitüsü yetiştirmiştir.

34. Tavsiye edilecek bu kitapların yerini şimdilik doldurmak için, teknik konuları, sahanın dışında olanların anlıyacağı şekilde basitleştirerek anlatacak konferanslar vermek üzere yerli ve yabancı büyük âlimler dâvet edilebilir. Meselâ Anştayn'ın (Enistein) izâfiyet nazariyesi, Nükleer enerji, supitnik ve füzelerde hayat, ağırlığın yokluk hâli, fezada boşluğa çıkma gibi fiziğe, kimyaya, botaniğe zoolojiye, jeoloji ve embriyolojiye âit umûmî kültürün bir parçası olması hasebiyle her modern insanın bilmesi gereken diğer büyük problemler üzerine konferanslar olmalıdır. Ben şahsen müftülerimizin: "fezâda ibâdet nasıl yapılabilir?" dünyada olduğu gibi güneşin doğup batmasının mevzûbahs olmadığı fezada veya ay üzerinde namaz vakitleri nasıl hesaplanacaktır gibi suallere cevap vermek zorunda olduklarına kâniyir.

ÇEŞİTLİ DİLLERDE MEVLİDLER VE SÜLEYMAN ÇELEBİ MEVLİDİNİN TERCEMELERİ.

M. Tayyib OKIÇ

Önsöz

Merhum Profesör Ahmed Ateş, Süleyman Çelebi Mevlidi'ni neşre hazırlarken Boşnakça Mevlidler ile Süleyman Çelebi Mevlidinin Boşnakça tercemeleri hakkında benden ma'lûmat istemişti. Bunları kendisine yazılı olarak vermiştim. Aradan seneler geçti ve 1954 yılında kitabı basıldı. Kitabından bir nüshayı bana, ithafli olarak hediye ettiğinde, Boşnakça Mevlidler hakkındaki listemi kaybettiğini ve bu yüzden kitabına dercedemediğini, üzülenek söylemişti. İleride, kitabının ikinci tab'ı yapıldığı takdirde, bu mâlûmâtı ilâve etmek üzere, benden tekrar müzaheret istedi. Maalesef, buna fırsat bulamadan vefat etti. Mes'elenin halli de böylece geri kaldı. Bu sebeble Boşnakça Mevlidleri hakkında ayrı bir yazı yazmak ihtiyacını hissettim. Bu makalemin te'lifine en büyük âmil budur. Merhum Ord. Profesör Dr. Fehim Bayraktareviç'in Süleyman Çelebi Mevlidinin başlıca Boşnakça tercemesi ve umûmiyetle Mevlidler hakkındaki üç etüdüne de merhum Ateş'in dikkat nazarını çekmişdim. Zira Bayraktareviç'in bu ciddi ve esaslı etüdüleri (1927,1930,1937), Türkiye'de bu mevzu üzerindeki ilmi araştırmalardan oldukça evveldir. Fakat bütün bu sonraki araştırmaların sahipleri dahil, Bayraktareviç'in eserlerinden habersizdirler. İşte bu yazımızın ikinci sebebi, Türk ilim muhîtinin dikkatini Türkiye dışında bu vadiye yapılmış çalışmalar üzerine çekmek arzusu teşkil etmektedir. Bu vesile ile, meşhur Süleyman Çelebi Mevlidinin diğer bazı dil ve lehçelere yapılan terceme veya adaptasyonlara da işaret etmek icab ettiğine kani olduğumdan dolayı, bu yazımın içine onları da aldım. Vâkif olmadığım dillerdeki tercemelerin, baş veya sonlarındaki Arapça veya Türkçe notlarından istifade ettim. Bütün bu tercemeler üzerinde bir gün selâhiyetli müdekkikler geniş ve aydınlatıcı tahlil ve tenkidler yapacaklardır ve bunu yapmaları da muhakkak lâzımdır. Dolayısı ile biz, asıl selâhiyetimiz dahilinde bulunan, Süleyman Çelebi Mevlidinin Boşnakça tercemeleri, diğer ve bilhassa modern Boşnakça Mevlidleri, Mevlidlerin kıraatı ve tes'idi gibi mevzular hakkında ma'lûmat vermek durumundayız. Arnavutça Mevlidler ile Mevlid tercemeleri hakkında da, Boşnakça olarak yazılan yazılara istinaden, hulâsatan bilgi vermekle yetineceğiz. Gayet tabiidir ki, bu vadiye de ileride (bilhassa Arnavutça mevlid'ler üzerinde) yeni ve tatminkâr bilgiler ihtivâ eden etüdler yazılacaktır. Bu gibi tedkiklerin hatırlatıcısı ve teşvikçisi olabilirsek, kendimizi bahtiyar addedeceğiz.

Mevlid cemiyetleri, bütün İslâm ülkelerinde olduğu gibi, Bosna'da da kökleşmiş dinî bir an'ane haline gelmiştir. Bilhassa gençlerin, Kuran-ı Kerim hatimlelerinden sonra en çok karşılaştıkları merâsim, Mevlid cemiyetleri olmuştur. Rahmetli vâlidem -Türkçe bilmediği halde- Süleyman Çelebi Mevlidini, gerek kadın Mevlid cemiyetlerinde dinlemek, gerek hareketli taş basması mevlidleri okumak sûretiyle, zamanla ezbere öğrenmiştir. Bir vesile ile Ankaraya geldiğinde, komşularla sohbet ederken, söz Mevlidden açıldı. Kendisi hemen oracıkta Süleyman Çelebi Mevlidinden bir bahrı gayet kolaylıkla ezberden okuyuvermiştir. Dinleyenler bunu hayretle karşıladılar. Türkçe Mevlidle paralel olarak Hafız Salih Gaşeviç'in Boşnakça tercemesini de ezber biliyordu. Dini mekteblerimizde de yıllık Mevlid merasimi parlak bir şekilde yapılırdı. Böylece küçük yaştan itibaren, Süleyman Çelebi Mevlidi ve onun Boşnakça tercemesi ile ünsiyet kesb ettiğimiz gibi, Mevlide ve dolayısıyla Ulu Peygamberimize olan şevgimiz arttı. Paris'deki Türkoloji hocamız müteveffa Profesör Jean Deny, bir vesile ile ders esnasında Süleyman Çelebi ve Mevlidinden bahs ederken, Mevlidin hakikaten bir şaheser, müellifinin ise iyi, son derece samîmî ve ince ruhlu bir şair olduğu hükmünü verdiğinde, bundan gurur duymuştum. Kendisi bu nevi merasimlere ehemmiyet verirdi. Mevlidin dışında, bilhassa Balkanlarda, âdet haline gelmiş ve ekseriya bir ölünün ruhuna ithâfen tertib edilen "Tevhîd" cemiyetleri üzerinde durmuştu. Onun bahis mevzuu ettiği tevhidler, Bulgaristan Müslümanlarında an'ane haline gelmiş merasimlerdir ¹ ki, Bosna Müslümanları arasında da halâ devam etmektedir. ²

Tekrarlayalım: Bu yazımız herhangi bir iddia taşımamakta, sâdece, ileride bu mevzu'a temas edeceklere bir hatırlatma ve teşvik arzusu gözetmektedir. ³

(1) Bu Tevhidlerin bir çeşidi olarak da "Yetmiş bin Tevhîd" (ki bu Türkçe ta'biri de oralarda olduğu gibi, kullanılmaktadır) keza sık sık tertib edilmektedir.

(2) Bugün dahi Bosna ve Yugoslavyanın Müslümanlarla meskûn diğer mntıkalarında Mevlid merasimi çok yaygındır. İki ayda bir çıkan Meşihî-ı İslâmiye organı olan "Glasnik" ile İslâm Din Görevlileri Cem'iyeti (Cemiyet-i İlmiye) organı olan ve onbeş günde bir çıkarılan "Preporod" dergisinin hemen hemen her sayısında Mevlid törenlerine mahsus resimli yazılar neşredilmektedir. Hele yeni inşa edilen veya tamiri biten eski camilerin açılış vesilesiyle Mevlid merasimi vazgeçilmez hale gelmiştir.

(3) Türk edebiyatında en az (o da gayet kısa olarak) rastlanan mevzulardan biri de Arab ve Türk dillerinin dışındaki Mevlid manzumeleri veya bu gibi manzumelerin terceme-leridir. Bu husus, yazımızın üçüncü sebeğini teşkil etmektedir.

GİRİŞ

Mevlid ta'biri

Mevlid (cem'i: Mevâlid ve Mevâlid) kelimesi *v l d* kökünden gelir; (1) yer ismi ("ismu'l-mekân"), yani bir kimsenin doğduğu yer (2) veya zaman ismi ("ismu'z-zamân"), yani doğum zamanı ile mimli masdar ("el-masdaru'l-mîmi"), manalarını taşır. Halk arasında kullanılan "Mevlûd" şeklindeki sözün ma'nası ise, yeni doğan, küçük çocuktur. Fakat, İslâm an'anesinde Mevlid ta'biri ile Hazret-i Muhammed'in doğum günü (Mevlidu'n-Nebiy 'Aleyhi's-Selâm) kast edilmektedir. (3) Aynı ta'bir sonraları Hazret-i Peygamberin doğum günü münasebetiyle yapılan merasime itlâk olunmuştur.

Mevlid Edebiyatının Menşe'i ve İnkişafı

Hazret-i Muhammed'i medh ve Onun üstün vasıflarını tebcil eden şiirlere, O'nun hayatında dahi tesadüf etmek mümkündür. Hazret-i Peygamber'in şairi ("Şâ'iru'r-Rasûl", "Şâ'iru'n-Nabiyy") diye vasıflandırılan Hâssân ibn Tâbit (ö. 54/674), birçok şiirlerinde, Hazret-i Muhammed'in güzel vasıflarını tebcil ve

-
- (1) Masdarları: vilâd, vilâde, lide, ilâde ve mevlid şekillerindedir (Wa mawlidu'r-Rasûli wahtu wilâdih. Wa mawliduh: al-mawđi'ul-laği wulida fih, wa waladathu'l-umm, taliduh, mawli-dan). Bkz. İbn Manzûr, Lisânu'l-'Arab, Beyrût, 1374/1955, III, 467-469.
 - (2) Hârûn ar-Raşîd'in anası Hayzurân tarafından mescid haline getirilen ve "Sûkul-Layl" da bulunan Hazret-i Peygamber'in Mekke'de doğduğu eve de "Mawlidu'n-Nabiyy" denirdi. Bkz. İslâm Ansiklopedisi, İstanbul, 1960, VII, 171. (H. Fuehs ve Dr. Neclâ Pekolcay'ın "Mevlid" maddesi).
 - (3) Kâmûs mütercimi Âsım Efendi, "Mevlid lâfzı, zamân-ı vilâdet-i Mustafâ 'Aleyhi's-Şalâtu ve' s-Selâm için mustalah olmuştur" şeklinde izahat vermektedir. (Kâmûs tercemesi, İstanbul, 1305, II, 62).

düşmanlarını tahkîr etmekten geri kalmamıştır. Hele Hazret-i Peygamber'in vefatı üzerine söylediği çok duygulu mersiyesi gayet meşhurdur. (1)

Yine Hazret-i Peygamber'in muâsırlarından tanınmış ve klâsik (İslâmiyetten önceki) "Yedi Asılı" (Al-Mu'allâkâtü's-Sab') şiirlerinden birinin şairi olan Zuhayrî ibn Abi Sulmâ'nın oğlu Ka'b ibn Zuhayr (24/645), Hazret-i Muhammed'in şerefine söylediği bir kaside (panégirique) ile ismini ebedileştirmiştir. Bu şiir için, Hazret-i Peygamber kendi hurka (burda)'sını şaire hediye buyurdıklarından dolayı, bu kaside'ye "Burda Kasidesi" (Kaşîdatu'l-Burda", denilmiştir. (2)

Bu ismin, çok daha sonraları meydana gelen başka bir kasideye de verildiği görülmüştür. Berberî asıllı Mısırlı şair Şarafuddîn al-Büşîrî (696/1296) nin meşhur "Kaşîdatu'l-Bur'ası" -ki zamanımıza kadar şöhretinden hiçbir şey kayb etmemiştir- bazan "Kaşîdatu'l-Burda" diye de adlandırılmaktadır. Bu son kaside

(1) Hâssân ibn Tâbit Abu'l-Walîd al-Mundîrî al-Anşârî al-Hazrağî, rivayete göre, İslâmiyetten evvel altmış, İslâmiyette de altmış sene yaşamıştır. Divanı Tunus ve Bombay'da 1281/1864, Lâhurda 1295/1878, London-Leiden 1910 (Hartwig Hirschfeld tarafından), Mısırdaki 1831 tarihlerinde müteaddid def'alar tab'edilmiştir. Bkz. Elian Serkis, Mu'çamu'l-Ma'hubü-çâti'l-çArabiyyati wa'l-Mu'çarraba, Mısır 1346/1928, I, 752. Ç Bkz. keza; Dr. Sayyid Hanaffî Hasanayn, Hâssân ibn Tâbit; Şâçiru'r-Rasûl, al-Çâhira 1963. Şair hakkında bütün Arab edebiyat tarihleri kâfi derecede malûmat vermektedir (meselâ muasırlardan; Charles Pellât, Langue et Littérature arabes, Paris 1952, pp. 76-77; M. Abd-El-Jalil, Brève Histoire de la Littérature arabe, 3e ed., Paris 1947, pp. 55-57; W. Arafât, 1953 yılında Londra Üniversitesine Hâssân ibn Tâbit hakkında bir tez sunmuş (A critical introduction to the Study of the poetry ascribed to Hâssân b. Thâbit) ve şairin divanının da tenkidli neşirini hazırlamıştır. Aynı müellifin, Hâssân ibn Tâbit hakkındaki maddesine bkz. (Encyclopédie de l'Islam, Leiden 1966, II, 279-281). Keza bkz. Çurğî Zaydân, Târihu Âdâbi'l-Luğati'l-çArabiyya, at-tab'atu't-Tâliia, al-Çâhira 1936. (I, 142-143).

(2) Şiirleri ile muhalif ve müşrik Mekke şairlerinin hücumlarına mukabele ile hicv eden Hâssân ibn Tâbit ile çAbdullâh ibn Rawâha ve Ka'çb ibn Mâlik gibi sahâbi şairlerinden bambaşka ve ayrı bir şair olan Ka'çb ibn Zuhayr'ın meşhur kasidesinin nev'inde son derece muvaffak olduğu, bilinen hususlardandır. Şark ve Garb dillerinin bir çoğuna (ve bu arada Türkçe'ye de) terceme edilmiş bulunan bu şiirin bir etüd ile birlikte, ince bir tahlilini yapan Fransız müsteşriği René Basset, oldukça mufassal bir kitab meydana getirmiştir (La Bânat So'ad, Alger, 1910). Ka'çbin bu şiirine "Kaşîdatu'l-Burda" dendiği gibi, kasidenin başlangıcı olan "Bânat Su'ad" da denir. Bkz. M. Abd-El-Jalil, zikri geçen eseri ss. 54-55; Ch. Pellat, mezkûr kitabı, s. 76; Çurğî Zaydan, zikri geçen eseri, I, 151; René Basset'nin "Ka'çb" maddesi için bkz. İslâm Ansiklopedisi, İstanbul, 1955, V, 5. -Ka'çbin divanı T. Kowalski tarafından neşr edilmiştir (Le Diwan de Ka'çb ibn Zuhair, édition critique, Krakow, 1950).

"Kaşîdatu'l-Bur'a" bilhassa Osmanlı İmparatorluğunda çok okunan bir kaside olmuştur. (1) Türkçe tercemeleri de vardır.

Hazret-i Peygamber'e medhiyeler tahsis eden sahabî şairler (her üçü de Ensardan olan) Hassân ibn Tâbit, °Abdullâh ibn Rawâha ve Ka'b ibn Zuhayr-dan ibâret değildir. Zira bunların dışında nice sahabî ve sahâbiyeler vardır ki, Hazret-i Muharr-med'in şerefine dâir şiir söylemişlerdir. Şair sahabîlerin şiirlerini bir araya toplayarak bir kitab te'lif eden büyük İslâm âlimi Mostar (Hersek) müftüsü ve İstanbul Dâru'l-Fünunu Edebiyat Fakültesi Arab Dili ve Edebiyatı Profesörü Ali Fehmi Cabiç (ö. 1918) dir. İslâm ilim âleminde büyük takdire mazhar olan "Husnu's-Şihâba fi Şarhi Aş°ârîş - Şahâba" adındaki bu eserin ancak birinci cildi, İstanbul'da 1324/1906 tarihinde neşr edilmiştir.²

Bütün bu zikri geçen medhiyeler, müstakbel Mevlid eserlerine birer ilham kaynağı olarak telâkki edilebilir. Fakat, mevzû bakımından, Mevlidlerin asıl kaynaklarını Hazret-i Peygamber'in eski Sîre'lerini ("Sîratu Rasûlillâh"), Şamâ'il ve Mağâzi'lerini işleyen mühim eserler teşkil etmektedir (3). Başta, meşhur İbn İshâk'ın (150/767) Sîra'sı gelir. Bu eser, bize İbn Hişâm'ın ona verdiği son şekliyle intikal etmiştir. Bununla beraber İbn İshâk'ın aslından bazı fragmanlar da muhafaza edilmiştir. Bunlardan biri Fas'daki Al-Çaravîyyin Ünîversitesi kütübhanesinde. Prof. Dr. Muhammed Hamîdullah tarafından yakında neşr edilecektir.

- (1) Rivayete göre, al-Buşîrî, Hazret-i Peygamber şerefine söylediği kasidesi üzerine, Hazret-i Muhammed'i rû'yada görmüş ve inuztarib olduğu hastalıktan (âmâlık) Ulu Peygamber tarafından mucizevî bir şekilde iyi edilmiş (bur'a)dir. Muhtelif dillere ve bu arada Türkçeye de terceme edilen bu kaside'den başka, yine Hazret-i Peygamber'in medhini ihtiva eden "Al-Hamziyya fi'l-madâ'ihî'n-Nabawîyya" ve "Al-Kaşîdatu'l-Muđarriyya fi'ş-şalâti °alâ Hayri'l-bariyya" gibi kasideleri vardır. Bkz. Ch. Pellat, zikri geçen eser, pp. 168-169; Çurğî Zaydân, mezkûr eseri, III, 120; René Basset, Bûsîri maddesi (İslâm Ansiklopedisi, İstanbul, 1942, II, 822).
- (2) Mûırda As-Sayyid Muhammed Raşîd Riđâ' (Al-Manâr, al-Çâhira, 1328, XIII, 783-784). Fas'da °Abdulhayy al-Kattânî At-Tarâtibu'l-İdâriyya..., ar-Ribât (1346, I, 211-212) ve İstanbul'da şair Mehmed Âkif (Sırat-ı Mustakîm, İstanbul, 24 Şewvâl 1326, No. 13, I, 198-199 ve Sabîlu'r-Raşâd, İstanbul, 15 Du'l-ka°da 1336- 26 Ağustos 1334 -XV/366, s. 40) gibi zevatın, müellif ve eseri hakkında takdîrkâr yazıları vardır. Bkz. keza; M. Tayyib Okıç, Dzabiç kao rauçnik u očima stranoga svijeta, Gajret, Sarajevo, 1926, XI/15-16. ss. 225-227; aynı müellif, Bazı Hadis Mes'eleleri üzerinde tetkikler, İstanbul, 1959, s. 36 ve not 4,5).
- (3) Sîra, Mağâzi ve Şamâ'il hakkındaki tafsilât için bkz. M. Tayyib Okıç, Bazı Hadis Meseleleri üzerinde tetkikler, İstanbul, 1959 ss. 131-150; aynı müellif; Şemâ'il ("Üniversite ve Köy" dergisi, Ankara, 1967, II/4, s. 2).

Hazret-i Muhammed'in doğumuna tahsis edilen şiirlerin veya mevlidlerin müellifleri arasında birkaç eski ve mühim isim zikr edilmektedir. (1) Ezcümle: Abū 'Abdillāh Muḥammad al-Wākīdī'ye (207/822) bir mevlid nisbet edilmekte ise de, bu nisbet biraz şüphe ile karşılanmaktadır. Sonra Muḥammad ibn İshāk al-Musayyabī (236/850) keza bir Mevlid müellifi olarak gösterilir. Al-Gazālī (505/1111), İbnu'l-Ġawzī (2) (597/1201), İbnu'l-'Arabī (638/1240), bilhassa Septe (Ceuta)'li Abu'l-Ḳāsim as-Sabtī (600/1203), ki iki ciltlik meşhur Mevlidinin ismi "Ad-Durru'l-Munazzam fī Mawlidī'n-Nabiyyī'l-Mu'azzam" dır ve Abu'l-Ḥaṭṭāb, 'Umar ibnu'l-Ḥusayn, "İbn Diḥya" (633/1235), ³⁾ İbnu'l-Ġazarī Muḥammad Şamsuddīn Abu'l-Ḥayr ad-Dımaşkī (833/1429) da Mevlid sahiblerindedir. Sayfuddīn ibn Tuğrīl (Doğrul) Bek at-Turkī (670/1271)'nin "Ad-Durru'n-Nazīm fī Mawlidī'n-Nabiyyī'l-Karīm"i tanınmış bir Mevliddir. Zaynuddīn al-'Irākī (806/1403), Mu'īnu'ddīn al-İğī aş-Şafawī (905/1499)'nin, Al-Ḳuṭb al-Ḳaşallānī'nin "İthāfu'r-ruwāt bi dīkri'l-mawlidī wa'l-wafāt" 'ı; Muḥammad ibn Ṭalḥa ibnu'l-Ḥusayn An Naşībī al-Wazīr (652/1254)'in "Maṭālibu's-Sūl fī Manākıbi'r-Rasūl"ü; As-Saḥāwī'nin "Bayānu's-Sūl fī Ġinānī'r-Rasūl, Şallallāhu 'alayhi wa sallam"ı, Al-Hayṭamī Nūruddīn Abu'l-Ḥasan (807/1404)'ın ve nihayet bugüne kadar popüleritesini koruyabilen Ġa'far ibn Ḥasan Zaynu'l-'Ābidīn al-Barzancī (1184/1770)'nin "Mawlidu'n-Nabiyy, şallallāhu 'alayhi wa sallam"ı, veya kısaca "Nawlidu'l-Barzancī" (4), en mühim mevlidlerden sayılır.

Bu zikr edilen Mevlidler dışında, İstanbul'daki kütüphanelerde birçok yazma Mevlid ile Mevlide dair eserler daha vardır. Meselâ Süleymaniye kütüphanesinde bulunanlar arasından birkaçına burada işaret edilecektir: 1) Laḥmī, Ad-Durru'l-Munazzam fī Mawlidī'n-Nabiyyī'l-mu'aazzam (Yeni Cami, No. 851), Nūruddīn 'Alī ibn Sultān El-Ḳārī, Al-Mawridu'r-Raviyy fī'l-Mawlidī'n-Nabawiyy (Serezli No. 3853/9), Al-Fakihānī, Al-Mawrid fī'l-Kalāmi 'ala'l-Mawlid (Kılıç Ali Paşa No. 1024/38), İbn Hağar al-Hayṭami, Mawlidu'n-Nabiyy 'Alayhissalām (Es'ad Efendi, No. 448/1).

(1) Tafsilât için bkz.; Franz Rosenthal, 'İlmu't-Tārīh 'inda'l-Muslimin (A History of Muslim Historiography), tarġamatu'd-Duktūr Şālih Aḥmad, bi murācasati Muḥammad Tawfīk Ḥusayn, Bağdad, 1963; as-Saḥāwī, 'al-'İlān bi't-Tawbih li man ḡamma Ahla't-Tārīh', s. 532.; as-Saḥāwī, al-Ġawāhir wa'd-Durar, s. 729; Ḥacı Ḥalifa (Kâtib Çelebi), Kaşfu'z-Zunūn 'an Asāmi'l-Kutubi wa'l-Funūn, Naşr Şarafuddīn Yaltkaya wa'l-Mu'allim Rı'at Bilge al-Kilisi, İstanbul, 1362/1943 (II, 1910).

(2) Mawlidu'n-Nabiyy, Şallallāhu 'alayhi wa Sallam, al-Kāhira 1300.

(3) Onun Mi'rāğ hakkında da bir eseri vardır.

(4) Al-Kāhira (tarihsiz). Burada 'Abdurra'uf al-Munāwī'nin (1035/1625) "Mawlidu'n-Nabiyy, Şallallāhu 'alayhi wa Sallam" adlı Mevlidi (al-Kāhira, tarihsiz, taş basması) ile Şalāhuddīn Ḥalil ibn Kaykaldı (761/1360)'nin "Ad-Durratu's-Saniyya fī Mawlidī Ḥayrī'l-Bariyya" sını ve Beyrutta basılan İbn Kaṭīr'in "Mawlidu Rasūlillāh" ını bilmünasebe, zikredelim.

Mevlid münasebetiyle yapılan merasim

Hazret-i Peygamber'e karşı, sayısız medhiyelerle ifade edilen sevgi, hürmet ve ta'zim, sonraları merasim, hatta bayram şenlikleri haline gelmiştir. Hazret-i Muhammed'in Mekke'de doğduğu evin ("Mawlidu'n-Nabiyy, Şallallahu 'alayhi wa Sallam") erkenden umûmî bir ziyaretgâh haline geldiği malûmdur. Hârûn ar-Raşîd'in anası Hâyzurân, bu evi mescide tahvil etmiştir. Hazret-i Peygamber'in devrinden uzaklaşıldıkça, O'nun yüce hatırasına karşı hürmet ve ta'zim de giderek artmıştır. Onun doğduğu, yaşadığı, gezdiği, savaştığı ve nihayet vefat ettiği yerler, mü'minler için, âdeta birer kudsîyyet arz ediyordu.

Aslında Hazret-i Peygamber'in doğum günü tes'idi sonraki devirlerde benimsenmiştir. Mısır'daki Fâtımîler devrinde Hazret-i Muhammed, Hazret-i Ali, Hazret-i Fatma ve zamanın Halifesinin mevlidleri (Mawlidu'l-İmâmi'l-Hâdir) tesid edilirdi. Devlet ricâli bir araya gelip topluca Saraya giderlerdi. Orada nutuklar îrad edilir, günün ehemmiyeti üzerinde durulur yemek yenir ve şeker dağıtıldı. Maamâfih, bu merasim henüz halk bayramı değildi ve bir müddet için bu âdet terk edildi (494/1100 tarihi civarında), sonraları bu âdete tekrar dönüldü. Yine de bu merâsim, ancak Mevlid tes'idine bir zemin hazırlığını ifâde ederdi. (1)

Asıl Mevlid tes'idinin başlaması 604/1207 yılında İrbil'de Atabeğ Muzaffaruddîn Gökbörü tarafından tertib edilen Mevlid merasimidir. Bu âdet sonraları diğer İslâm ülkelerine yayıldı. Osmanlı İmparatorluğunda Mevlidin merâsimle tes'idine resmen 996/1588 de, yani Sultan III. Murad devrinde başlandı ve sonra millî bir bayram hâlini aldı. Bu bayramın XVIII. asırdaki tasvirini Ermeni yazar Mouradgea D'Ohsson vermiştir (Tableau Général de L' Empire Ottoman, Paris 1787/1789, I, 255). Osmanlı İmparatorluğu hududları içerisinde ki Balkanlarda da bu merasim parlak bir şekilde icrâ ediliyordu ve halen de böylece devam etmektedir.

Mevlid manzûmelerinin okunması zamanla hakikî bir san'at hâline gelmiştir, zira mevlidi okumak herkesin kârı değildir. Bu hususta sûret-i mahsûsada yetiştirilen kârî'ler (mevlidhânlar) ortaya çıkmış ve halk arasında büyük itibar kazanmışlardır. (2) Hiç şüphe yok ki Türklerin bu sâhadaki rolü çok büyüktür.

(1) İran Şi'ilerinde, mevlidlerden ziyade, Hazret-i Ali'ye, onun ailesi efradına, bilhassa Hazret-i Fâtûma'ya, ve Şi'a imanlarına medhiyeler tahsis edilirdi. Maamafih Hazret-i Peygamber'e de medhiyeler (Madâ'ihu'n-Nabiyy) yazılmıştır (meselâ XII asırda yaşayan Süzenî ve XVII asırda ki Hâsan ibn Sayyid Fâtullâh). Her ne kadar bu manzumelere "Mevlid" denmezdiyse de, yine de Mevlid münasebetiyle okunurlardı (Fehim Bayraktareviç, O nasim Mevludima, s. 33).-Sünnîlerde de evvelâ Hazret-i Fâtûma'nın doğum günü tes'id edilirdi. Sonraları Hazret-i Muhammed'in ki benimsendi (Les Sunnites ont fêté la natiivité de Fatima avant celle de son père.- L. Massignon, La Notion du Voeu et la dévotion musulmane à Fatima. Bkz. Opera Minora, Beirut, 1963, I, 577); H. Sandûbî, Târîhu'l-Mawlid, (1948, p. 65).

(2) Mevlid manzumelerinin okunuş tarzını ve son devir meşhur Türk mevlidhanlarının kısa biyografilerini, fotoğraflarıyla birlikte, ihtiva eden, merhum Hafız Ali Rıza Sağman'ın değerli bir kitabı vardır (Mevlid nasıl okunur ve mevlidhanlar, İstanbul 1951, I cild).

Mevlid merasimi sadece Hazret-i Peygamber'in doğum gününe inhisar ettirilmiş değildir. Bir müessesenin açılışında, sünnet, nikâh, doğum ve ölüm vesileleriyle, bir muvaffakiyet ve bir sevinç vak'alarında, mübarek (kandil) gecelerinde, hulâsa, ferd ve cemiyet hayatının çeşitli vesileleriyle Mevlid-i Şerif okunur. Bu merâsim bazı İslâm memleketlerinde resmî bir bayram mahiyeti kazanmıştır. Bu şekilde, Beşeriyetin Kurtarıcısı, Ulu Peygamber'imiz Hazret-i Muhammed'in azîz hâtırası sık sık tebcil edilmiş olmaktadır.

Maamâfih, ilk zamanlarda, bu tes'idler, din ulemâsı tarafından hoş karşılanmamış, "bid'at" olarak telâkki edilmişti. Zîrâ, Kur'ân-ı Kerim ve Hadis-i Şeriflerde bir mesnedi yoktu. 'Umar ibn 'Ali al-Fâkihânî al-Laḥmî (734/1333) bu bid'ate şiddetle hücum dahi etmiştir. Buna mukabil mevlidi müdâfaa eden ve bu tes'idleri "güzel bir bid'at" (Al-bid'atu'l-ḥasana) olarak tavsif eden Abu'l-Ḥattâb ibn 'Umar, "İbn Diḥya" (633/1235) olmuştur. Mevlidlerin tes'idi hususunda, lehde ve aleyhdeki mücâdele XIV, hatta XV. asra kadar devam etmiştir. Fakat, halk bunu benimseyince, artık bu kökleşmiş âdeti ortadan kaldırmak mümkün olamamıştır. Sonunda din ulemâsı dahi Mevlidin tes'idini iyi bir bid'at olarak kabul etmek mecburiyetinde kalmıştır. Bazı mevzîi haller hâric, Mevlid tes'idi âdeti bütün İslâm âlemini kaplamıştır. (1)

(1) Mevlidler hakkında birkaç yazıya daha burada işaret edelim; M. Ben Cheneb, Poème en l'honneur du Prophète (Revue Africaine, 1910, LIV, 182-190); Abû Chama, Origine du "Mawlid" ou fête de la naissance du Prophète (Bulletin d'Etudes Arabes, 1945, V, 147 vd.); Hadî Sâdok Muḥammad, Le Mewlid d'après le Mufti-poète d'Alger, İbn 'Ammâr (Mélange L. Massignon, 1957, II, 269-292). Mevlid merasiminin değişik şekline dair, Pariste, 16-22 Temmuz 1973 de toplanan XXXIX Milletlerarası Müsteşrikler Kongresine Shinar, P., tarafından bir tebliğ sunulmuştur. (Reformist Mawlid Celebration in Algeria, An instance of Socio-Religious Change). Tanınmış Mısır şair ve ediblerinden Dr. Zakî Mubârak'ın "Al-Madâ'ihu'n-Nabawiyya bi'l-Adabi'l-'Arabî (Mısır 1354/1935)" adlı eseri de zikre değer.

I. BÖLÜM

Türkçe Mevlidler (ve Süleyman Çelebi Mevlidi)

Türkçe Yazılmış Mevlidler

Bursalı Mehmet Tahir "Osmanlı Müellifleri" adlı eserinde (İstanbul 1333, II, 222, not 1), Türklerin mevlid-i nebevî üzerindeki çalışmaları ile ilgili olarak şöyle yazıyor: "Şuarâ-i Osmaniyeden bir hayli zevat, alâ tarîkı't-tanzîr, mevlid-i şerîf manzûmeleri yazmışlarsa da, her halde kabûl-i âmmeye mazhar olan ârif-i billâh ve âşık-ı Rasûlillah Süleyman Dede merhûmun'kidir. Diğerleri şunlardır: 1) Şeyh Seyfuddin Sivâsî, 2) Beyzâde Mustafa Efendi, 3) Keşfi-i Sârûhânî, 4) Manastırlı Rifat, 5) İbsalalı Ebul-Hayr, 6) Akşemseddinzâde Hamdullah Çelebi, 7) Bursalı Şeyh Abdulkâdir Necib Efendi, 8) Bursalı Kitabçı Mustafa Efendi, 9) Bursalı Âkif Efendi, 10) Salâhuddin Uşşakî, 11) Edirne Müftüsü Mehmet Fevzi Efendi, (12) Darendeli Bakâ'î, 13) Hoca Rafet Efendi, 14) Kuloğlu, 15) Karasili Hasan Bahri, 16) Şeyh Sâlih Nihânî, 17) Erzurumlu Osman Sirâcuddin Efendi, 18) Şeyh Selâmî, 19) Keşfi-i Samakovî, 20) Yesbahî Nûrî Efendi, 21) Mehmet Hasan Efendi, 22) İbrahim Kadem Efendi, 23) Osman Fevzi Efendi, 24) Hüseyin Efendi, 25) Vâlî Abdurrahman Efendi, 26) Gulâmî, 27) Mürîdî-i Aydınî, 28) İbrahim Nazif Karamânî...vs. (1)

Şu var ki, Türkçe yazılmış hiç bir mevlid manzûmesi Süleyman Çelebi'ninki kadar şöhret kazanamamıştır. Onun mevlidi (Vesiletu'n-Necât'ı) bir "sehl-i mümteni" addedilir.

Süleyman Çelebi ve Mevlidi

Bazı müelliflerin (Evliyâ Çelebi (2) ve Latifî (3,4) gibi) Süleyman Çelebi hakkında birbirini tutmayan yanlış malûmat verdikleri malûmdur. Birincisi, Süleyman Çelebi'yi, Sarımsakçızâde Süleyman Efendi ile, ikincisi ise, İvaz Paşanın oğlu ve

(1) Dr. Neclâ Pekolcay'ın sabırlı araştırmaları neticesinde, İstanbul kütüphanelerinde otuz çeşit ve doksan sekiz nüsha Türkçe Mevlid tesbit edilmiş ve muhtelif şahıslara aid Mevlid nüshalarının tavsifi yapılmıştır. Bkz. Süleyman Çelebi Mevlidi metni ve menşei mes'alesi (Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi, İstanbul, 1954, V, 64).

(2) Seyahatname, (İstanbul, 1314), s. 55.

(3,4) Ahmed Ateş, Süleyman Çelebi, Vesiletun-Necat-Mevlid, (Ankara 1954) s. 29.

Atâ'nin büyük kardeşi ile karıştırırlar. Hattâ âilesi, babası ve doğum tarihi hakkında verilen malûmat bile kat'î değildir ve çeşitli tahminlere yol açmıştır. Osmanlı hükümdarlarıyla olduğu ileri sürülen sıkı münâsebet iddiası da vârid görülmemektedir (3). Doğum tarihi, takribi olarak, 1350 den sonraya tesadüf ettirilir. Binâenaleyh, Süleyman Çelebi takriben 752/1351 yılında dünyaya gelmiştir. Mevlidini 812/1409 senesinde tamamlamış(1) ve bundan sonra vefat etmiştir.

Süleyman Çelebi ve Mevlidi hakkında türkçe olarak geniş bir literatür mevcuttur. Bursalı Mehmet Tahir (1910), Osmanzâde Hüseyin Vassaf (1911), Prof. M. Fuad Köprülü (1911), Ali Emiri (1916), Kâmil Miras (1949), Ahmed Ateş (1954), Murat Uraz (1956); Ahmed Aymutlu (1958), Nihat Sami Banarlı (1962), Prof. Faruk Kadri Timurtaş (1970) gibi zevat bu sâhada değerli tetkikler vermiş; bazı kimseler de, İstanbul Edebiyat Fakültesindeki mezuniyet veya doktora çalışmalarını yine bu konuya tahsis etmişlerdir: Hatice (1931), Zafer Karaçak (1944) Ahmed Aymutlu (1946), Neclâ Pekolcay (1950) ve Mustafa Ateş (1952) gibi (2).

Bu tetkikler sayesinde Süleyman Çelebi problemi bir hayli aydınlanmıştır. Bundan sonra yapılacak olan tetkiklerin, bu meseleyi tamâmen halledeceği umulur.

Belgrad Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Şarkiyat (Arab, Fars ve Türk Dili ve Edebiyatı) Ord. Profesörü merhum Dr. Fehim Bayrakdareviç'in umûmiyetle mevlid hakkında, Süleyman Çelebi ve mevlidi ve nihayet Süleyman Çelebi mevlidinin boşnakça tercemesi üzerine kısa fakat ciddi birer tetkikini de burada zikredebiliriz (1937) (2). Bu yazımızda, bu mühim etüdlere zaman zaman mürâcaat edilecektir.

(1) Mevlidin 560 ncı yıl dönümü münasebetiyle Prof. Dr. Abdulkadir Karahan bir makale neşretmiştir: "560 ncı yılında Mevlid", İslâm Medeniyeti (İstanbul 26 Nisan, 1969, Yıl 2, Sayı 19, s. 12-14).

(2) Ankara Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesinde 1944-45 ders yılı içinde "Süleyman Çelebi Mevlidi" hakkında Mütayemmen Başol tarafından bir tez sunulmuştur (No. 10). Aynı Fakültede başka mevlidlerle ilgili olarak hazırlanmış iki tez daha vardır; Bunlardan biri Nurten Ersoy'a âit olup "Hamdullah Hamdi Mevlidi" (No. 52), diğeri ise Nebahat Pabuççu'ya âid "Visali, Mevlid-i Şerif" (No. 325) adını taşır.

2) a- Srpska Pesma o Muhammedovu Rodjenju (Glasnik Skopskog Naucnog Društva, Skoplje, 1927, III, 189-202).

b- Jedna Nova Versija Srpskog Mevluda (Prilozi za Knjizevnost, Jezik, Istoriju i Folklor, Beograd, 1930, X, 83-87).

c - O nasim Mevludima i o Mevludu uopste (Prilozi za Knjizevnost, Jezik, Istoriju i Folklor, Beograd 1937, XVII, 1-37.)

II. BÖLÜM

Türkçeden başka dillerde Mevlidler ve Süleyman Çelebi Mevlidinin çeşitli dillerdeki tercemeleri

Süleyman Çelebi Mevlidinin Başka Dillere Tercemeleri

Ne kadar İslâmî dil ve lehçe varsa, denebilir ki her birinde Mevlidler meydana getirilmiştir. Ancak birçokları hakkında malûmat elde etmek mümkün olamamıştır. Zira, bu nevi dil ve lehçeleri, yeni nesiller arasında bilenler ya az bulunmakta, veya hiç bulunmamaktadır. Ekseriyetle matbu olanlar bu yazımızda yer almaktadır. Dolayısıyla, bu Mevlid veya Mevlid tercemeleri listesi tam sayılmamaktadır. Fakat, Hazret-i Peygamber'e karşı olan sonsuz saygı ve sevgi hususunda, hepsi bir nevi yarıştır halindedir.

Dr. Pekolcay, İstanbul kütüphaneleri kataloglarında kayıtlı, Türkçeden başka dillerdeki Mevlidler ile Mevlide ait eserlerden yetmişbir nüsha Arapça, beş nüsha Farsça, üç nüsha Arnavutça, bir aded Kürtçe ve bir aded Rumca olmak üzere cem'an seksen bir nüsha bulmuştur. Ancak Çerkesçe ve Boşnakça Mevlid metinlerinin mevcudiyetini Bursalı Mehmed Tahir'in "Osmanlı Müellifleri" adlı kitabından öğrenmiş olduğunu ifade ediyor. (1)

Bilinen tercemelere burada temas edilecektir:

1) Arapça terceme

Süleyman Çelebi Mevlid'inin Arapça tercemesini sadece Dr. Neclâ Pekolcay (2) ve Prof. Dr. Faruk Kadri Timurtaş (3) zikretmekte, fakat hakkında hiçbir tafsilât vermemektedirler. Dolayısıyla, Mevlid'in müterciminin (biliniyorsa) kim olduğunu, nüshasının nerede bulunduğunu, maalesef bilmemekteyiz.

Bu husustaki müracaatımız üzerine Dr. Neclâ Pekolcay, bize lütfettiği cevabda şunları beyan etmiştir:(4) Süleyman Çelebi Mevlidinin Arabçası ("Mevlid-Siyer") ile, merhum Raif Yelkenci'nin hususi kütüphanesinde bulunan yazma bir eser

(1) Dr. Neclâ Pekolcay, Süleyman Çelebi Mevlidi metni ve menşe'i mes'elesi (Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi, İstanbul, 1954, V, 64).

(2) Süleyman Çelebi Mevlidi Metni ve Menşe'i Mes'elesi (İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi, İstanbul, 1954, VI, 64.)

(3) Süleyman Çelebi, Mevlid (Milli Eğitim Bakanlığı yayınlarından ; 1000 Temel Eser, No. 27), İstanbul, 1970, s. XI.

(4) 23 Eylül 1975 tarihli mektubu. Süleyman Çelebi Mevlidi tercemelerinin hemen hemen bütün nüshaları, veya hiç olmazsa fotokopileri, koleksiyonumuzda mevcuttur.

kasd edilmektedir. Fakat, Raif Beyin vefatından sonra nüshanın âkıbeti hakkında herhangi bir malumat bulunmadığı gibi ne yazık ki, nüshanın bir fotokopisi dahi elde edilememiştir. Bu yüzden - Süleyman Çelebi Mevlidi'nin Arapça mütercimi, terceme yeri ve tarihi gibi elzem olan malûmattan şu anda mahrumuz.

II) Çerkesçe Mevlid

Bursalı Mehmed Tahir'in de dediği gibi, (1) Çerkes âlimlerinden Düzceli Abdurrahman Efendi tarafından, Süleyman Çelebi'nin Mevlidi Çerkesçeye terceme edilmiştir ('Abdurrahmân ibnu'l-Hâcc Yûsuf, "Mawlidu'n-Nabiyy, °Alayhi's-Salâm)", İstanbul 1332 (1914), Matbaa'î Osmaniyye, taş basması. Bu tercemeyi Ahmed Ateş (2) ile Faruk Timurtaş (3) zikr etmektedirler.

Mevlidin başındaki Arapça bir notta: Mevlid manzumelerinin bütün İslâm âleminin dillerinde mevcut olduğu, Çerkeslerin salâbet-i diniyeleri ile Hazret-i Peygamber'e karşı besledikleri büyük sevgileri ma'lum olduğu halde, Çerkesçe bir Mevlidin bulunmayışından dolayı, Düzceli 'Abdurrahmân ibnu'l-Hâcc Yûsuf Efendi, bu büyük boşluğu doldurmak üzere bir manzume meydana getirdiği ifade edilmektedir. Mevlid'in baskı masraflarını karşılamak için, nâzum ile birlikte, yinc Düzceli olan Hafız Zekerriyya ibn 'Ya'kûb Efendi iştirak ettiği, mezkûr başlık sahifesindeki nottan anlaşılmaktadır. Mevlidin metnini Safranbolulu Mehmed Şevki Efendi, kendi eliyle yazmıştır.

Mevlidin başında (ss. 3-7) 45 beytlik manzûm bir mukaddime vardır. Bunu ta'kiben : Mevlidü'n-Nebiyy (ss. 7-9), Kasîde-i Şerîfe (s. 18), Mi'râcu'n-Nebiyy (ss. 21-32), Hazret-i Peygamber'in vefatı (ss. 32-49) bölümleri bulunmaktadır. Mevlide ilâveten "Vefatu Fâtıma cz-Zehra' Radıyallahu 'anhâ (ss. 49-58), Hazret-i Peygamber'in nesebi (ss. 58-60), Du'â-i Şerif (ss. 60-62), Mevlid kiraatı hakkında şer'î hüküm (s. 63) ve sonunda Düzceli Âkif Efendinin bir takrizi (s. 64) yer almaktadır.

Müellif, Mevlidin başında, Arab alfabesiyle yazılmış olan Mevlidin doğru okunabilmesi için, Çerkesçe'ye mahsûs koyduğu bazı işaretleri izah etmiştir. Arüz üzerinde meydana getirilen bu Mevlidin: fâ'ilâtun - fâ'ilâtun- fâi'lun vezni olarak nazm edildiği husus, Mevlidin başında (s. 2) zikr edilmiştir. (4) Mevlid'deki "Merhaba" bahîl, umûmiyetle, Süleyman Çelebi'nin aynı ismi taşıyan bahîne uymaktadır. Manzûme içinde Süleyman Çelebi'nin veya Mevlidin ismi geçmediği için, iki mevlid arasındaki tam münasebeti ta'yin etme işi, selâhiyyetli zevata âiddir.

(1) Osmanlı müellifleri, II, 222, not, I.

(2) Vesiletü'n-Necât, s. 59.

(3) Süleyman Çelebi, Mevlid, s. XI.

(4) Bu Mevlidin nüshaları artık ender sayılır. Ancak Erzurum'daki Atatürk Üniversitesi Kütüphanesinde (Seyfuddin Özege koleksiyonu, no. 24522) bu mevlidin bir nüshası vardır. 8° büyüklükte olan ve 494 beyitten ibaret bulunan bu mevlidin sahife adedi 64 dır.

III. Süleyman Çelebi Mevlidinin Rumca Tercemesi

İstanbul Belediyesi, İnkilâb Kütüphanesi, Muallim Cevdet koleksiyonu yazma eserleri arasında küçük bir mecmu'a vardır (No. K. 212.) Mecmu'a, üç bölümden ibarettir: Birinci bölüm (Varak 1,b - 15,b) Şarafu'd-dîn al-Büşîrî'nin meşhur "Kaşîdatu'l-Bur'a"sı (Arapça metni ve Türkçe tercemesi), ikinci bölüm (Var. 15,b - 31,b) aynı kasidenin Arapça metni ile Rumca tercemesi; üçüncü bölüm (Var. 32,b - 41,a), Süleyman Çelebi Mevlidinin Rumca tercemesi. Bu Rumca terceme de, kezâ, Arab harfleriyle yazılmıştır. Yazı güzel ve okunaklıdır. Hattât ve mütercim aynı şahıs olması mümkündür. Metin kırmızı, terceme siyah mürekkeble yazılmıştır. Maalesef, ne hattat-mütercim ismi, ne de yazılış yeri ve tarihi vardır. Metin itina ile yazılmış ve Rumca kelimelerin doğru okunabilmesi için, tamamen hareketlenmiştir.

Mütercim, Süleyman Çelebi Mevlidini tam olarak Rumca'ya terceme etmiş, bir nevi seçme beyitlerin tercemesini yapmıştır. Dört def'a tekrür eden refrain ("Ger dilersiz...") hariç, Mevlidin ancak doksanüç beyti Rumcaya terceme edilmiştir. Tercemelerin yanında aslın da bulunması sayesinde, hangi beyitlerin terceme edildiği vuzuhla görülmektedir. Rumca terceme, Süleyman Çelebi Mevlidinde geçen bir hayli Arapça, Farsça ve Türkçe kelimeleri, olduğu gibi, muhâfaza etmiştir. Allah, Muhammed, Mustafa, İbrahim Halil, Musa, İsâ, Âdem, Abdullah, Âmine, Peygamber, ümmet, melâ'ike, Bismillah, zikrullah, Celil, merhamet, rahmet, şef'kat, mu'cize, mağrib, maşrik, âlem, haber, çünkim, Rumca metnin içinde aynen yer almıştır.

Mütercimin, bazı beyitlerini terceme ettiği Mevlid kısımları şunlardır: Münâcât, Musannife du'a, Peygamber nûrunun yaratılması (ve Peygamber nûrunun intikali teselsülû) ve Hazret-i Peygamber'in doğumu, yani Mevlidin başından beşinci bölümü olan "Hazret-i Peygamber'in mu'cizeleri"ne kadar terceme edilmiştir. Son beyti de:

Nice puthane, nice deyr-ü sanem

Yıkılıb küfr ehline irdi elem

dir. Mütercim, Mevlidin her kısmında bazı beyitleri atlamıştır. Böylece Mevlidin bu bölümlerinden otuz-beyit kadarı, Rumca tercemeye dâhil edilmemiştir. Rumca terceme, Süleyman Çelebi Mevlidinin asıl metninden daha ufak harfler ile yazılmıştır.

Gerek "Kaşîdatu'l-Bur'a", gerek Süleyman Çelebi Mevlidinin Rumca tercemesi, muhakkak ciddi bir tedkîke değer birer eserdir.

IV) Kürdçe Mevlidler

Kürdi zâde Ahmed Râmiz, Kürdçe bir mevlid manzûmesi meydana getirmiştir. Matbû olan bu eserin, Süleyman Çelebi Mevlîcinin te'siri altında kalmış olduğuna muhakkak nazariyle bakılmaktadır. Nâdir bulunan bu Mevlidin bir nüshası İstanbul'da Millet - Ali Emiri Kütüphanesinde- Türkçe matbû eserler arasında, 1369 kayıd no. sı altında mevcuttur. Bu mevlidi zikr eden yazarlar, mevcudiyetinden başka hiçbir malûmat vermemişlerdir. Sâdece mevcut olduğuna dair Ahmed Ateş (1), N. Pekolcay (2) ve Faruk Timurtaş (3) bilgi vermişlerdir.

Mevlidin Kürdçe mütercimi, anlaşılan, Kahire'de Al-Azhar Üniversitesinde talebe iken tercemeyi yapıp, orada neşr etmiştir. (4) Ahmed Ramiz'i, "Mevlid yazarı ve dikkati çeken sanatçılardan" biri olarak "Meydan Larous Ansiklopedisi" de zikr etmektedir. (5)

Mevlidin ikinci Kürdçesi, Zaza lehçesiyle, nazm edilmiş ve 1316 (1898) yılında Diyarbakır'da neşr edilmiştir. Bu matbû nüshanın baş sahifesinde şu ma'lumât verilmektedir: "Diyar-ı Bekir Vilâyet-i Celilesine tâbi' Lice kazasına mülhak Hezan karyeli mekrûmetlü Ahmed el-Hâssî (6) Efendi'nin Zaza lisanı ile te'lif eylediği işbû Mevlidi Şerif... Vilâyet-i mezkûre Litografya matbaasında tab' ve neşr edildi". Bu Mevliddeki Arapça olan "Merhaba" bahri Süleyman Çelebi-ninkinden farklıdır. Salât ve selâm refrain'leri hariç, Mevlid 351 beyitten ibaret olup tamamı 29 sahife'dir.

Mevlidin üçüncü Kürdçesi Şâfi'i Fıkıh âlimlerinden Ertuş'lu (El-Ertûşi) Hasan'ın manzûmesi'dir. İstanbul'da (Osman Bey Matba'asında) taş basması olarak, 1350 (1931) yılında tab' edilmiştir. (7) Bu mevlidin başlık sahifesi Arapçadır. Bahir, fasıllar ise, başlıksız devam etmekte olup, ancak salât -selâm beyitleriyle ayrılmaktadır. Sonunda nazmen Kürdçe bir Mevlid duası yer almaktadır. Fakat, iki buçuk sahifelik Arapça bir du'â da mevcuttur. Mevlide Hazret-i Fâtûma'nın vefatı bölümü de ilâve edilmiştir. Salât-selâm refra'ini Süleyman Çelebi'ninkine benzetmektedir. Mevlidin tamamı 511 beyitten ibarettir.

(1) Süleyman Çelebi, Vesiletü'n-Necât-Mevlid, s. 59.

(2) Süleyman Çelebi Mevlidi Metni ve menşe'i, İstanbul 1954, (Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi, VI, 64).

(3) Süleyman Çelebi, Mevlid (Vesiletü'n-Necât), İstanbul 1970, s. XI.

(4) Mevlidu'n-Nobiyy bi'l-Luğati'l-Kurdiyye, Nâşir: Kurdî-zâde Ahmed Râmiz (bi Riwakis-Sâdati'l-Akrâd bi'l-Azhar bi Mişr), 1324 [1906].

(5) İstanbul, 1972, VII, 736.

(6) Mevlid'in son (39 uncu) sahifesinde bulunan Siğirdli Fethullah Hasbi'nin manzûm takrizinin son mısraında bu isim "El-Huveysi" olarak geçmektedir. Hatta müellif bizzat, 38 inci sahifede Mevlid'in yazılışına aid Arapça manzûm tarihinde aynı şekli kullanmıştır ("bi aydi'l-Hazanîyyi'l-Huwaysî Ahmad").

(7) Mevlid'in baş sahifesinde, satış yeri olarak, Hakkâkler çarşısı No. 21 de ki kitabcı Raşid gösterilmiştir.

V) Tatarca Mevlid

Tatar dilinde çeşitli Mevlidlerin mevcûdiyeti ihtimal dahilindedir. Memleketlere göre değişiklik arz etmeleri de mümkündür. Fakat, şu anda bunu tevsik edecek durumda değiliz.

Elimizdeki Tatarca Mevlid metni, Tokyo'daki "Mahalle-i İslâmiyye" de oturan imam ve müderris Muhammed Abdulhayy Kurbânali'nin - Tokyo'da yerleşmiş Tatarlar kolonisi (cema'atı) himmeti ile - "Matba'a-i İslâmiyye" de, 1350/1931 senesinin Mevlid günü hatırasına neşr edilmiştir. (1)

Bu Mevlid, "Bir iki söz" isimli bir Önsözle başlamaktadır (s. 1). Bunu ta'kiben (ss. 2-10), Hazret-i Peygamber'e salavat getirme ve Mevlid Bayramı hakkında bir vâaz gelmektedir ("Peygamberimiz Muhammed Mustafa, Sallallâhu aleyhi ve sellem'ge salâvât uku ve anın toğan gününde Mevlid beyremi yasav hakkında vaaz"). Burada - misal olarak - Avrupa ve Amerika'daki Hristiyanların Hazret-i İsa'nın doğum gününün, Buda ve Konfüçyüs'ün salikleri tarafından doğum günlerinin tes'idi gösterilmektedir. Böylece her din kurucusunun doğum günü tes'id edildiğine göre, bizim de Ulu Peygamberimiz Hazret-i Muhammed'in -Sallallahu 'aleyhi ve sellem- Mevlidi tes'id edilmeli ve nitekim asırlardan beri tes'id edilmektedir. Kitabda bu Mevlid tes'idinin tarihçesi ayrı bir bab içinde anlatılmaktadır (ss. 10-12). Bundan sonra Hazret-i Peygamber'in Şemâ'iline temas edilmekte ve nesebi ile kısa bir biyografisi (şîreti) verilmektedir (ss. 12-20). - Buraya kadar anlatılan kısım kitabın bir nevi giriş kısmını teşkil etmektedir.

İkinci, yani Mevlid, kısmı bir kasıde (ss. 22-26) ile ["turlı Mevlidu'n-Nebiyı kasidesi"] başlar:

Evvelâ ben bir hikâyet ideyim
Ehl-i ahbardan rivayet ideyim.

Var idi Bâğdâd'da bir sâliha
Âbide Hatûn idi hem nâsiha....

Kasidenin sonu Süleyman Çelebi'nin ma'rûf refrain'i ile bitmektedir:

Ger dilersiz, bulasız otdın necât
Aşk ile derd ile eytin es-salât.

(1) Mevlidu'n-Nebiyı kitabı-1350'inci Hicrî, 1931 Mîlâdi, 12 Rebl el-Evvel/28 Eylül, Mevlidu'n-Nebiyı gününün hatırası olarak neşr edildi. Basub taratucısı: Tokyo'da, Matba'a-i İslamiyye, 1931'inci yıl (8°, ss. 1-47). Baskı Arab harflidir. — Kolayca ele geçemeyen bu Tatarca Mevlidin bir fotokopisini yaptırmama müsaade eden, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Arapça uzmanı, muhterem Yusuf Uralğiray'a şükran borçluyum.

Müteakiben 20 beyitlik "İstanbul kâtib makamına" (ss. 26-27) bir manzum geliyor:

Ey Hudâ'dan lütf [u] ihsan isteyen, gel Mevlide
Cennet içre hûr [u] gılman istegân, gel Mevlide.
Asıl Mevlîd manzûmesi bundan sonra (ss. 28-30) başlamaktadır:
Evvel Allâh ismini yad idelim
Sonra başlab, her işe girişelim

İş başında herkim ani yâd iter
Ol işi Allah ana âsan iter.

Bu bölüm de "Ger dilersiz" refraini ile biter.

Sonraki bölümler: "Ey azizler" bahri, sekiz beyt ve ma'lûm refrain'den (ss. 30-31); "Hak Ta'âlâ çün yarattı Âdemi - Kıldı Ademle müzeyyen âlemi" bahri ondört beyit ve refrain'den (ss. 31-33); ve "Amine Hatun Muhammed Anası - ol sadeften togdi incu danesi", 25 beyit ve refrainden ibarettir (ss. 33-37) ki içinde: "Togdı ol saatte ol Sultan-ı Dîn - Nura gark oldı semâvât [u] zemîn" beyti üzerine ayağa kalkınır ve salavat getirilir. Buna dair de bir not konmuştur.

Bundan sonra "Merhaba" bahri (11 beyt ve refrain) gelmektedir (ss. 38-39). Müteakiben:

İşbu heybetten Âmina hûbrû
Bir zaman aklı gidüb kildi giru

beyitleri (ss. 39-41) gelir (13 beyt ve refrain)
ve nihayet:

Mekke halkının ulugları revah
Kıldılar Kâ'beni bir kiçe tavaf

bölümü (ss. 41-43) 17 beyt, refrain ve salavattan ibarettir.

Mevlidin sonunda Tatarca bir du'â (ss. 44-46) vardır ("Mevlidu'n-Nebiyî kasidesi ukulduktan sonra ukulacak du'â"). Buna da (ss. 46-47): "Eş-şubhu bedâ min tal'atih...." mısra' ile başlayan meşhur kasidenin Arapça metni, harekeli olarak, ilâve edilmiştir ("Mu'cizetu'n-Nebiyî'l-Ummiyyi'l-Kerîm").

Görüldüğü gibi, bu Mevlid, aslında, Süleyman Çelebi'nin "Vesiletu'n-Necât"ının Tatar diline ihtisaren adapte edilmiş şeklidir.

VI) Sevahili dilinde Mevlid

Arapça "Sâhil" in cem'i "Savâhil" kelimesinden gelme bir söz olan Suahili, Swahili ta'biri, şimalden Somali yarımadasından başlayarak, cenubda ki Rowuma'ya kadar uzanan şarkî Afrika sahilinde oturan ahali'ye itlak olunan bir isimdir ki Lamu takımadalarındaki eski Bantu kabilesi, Arab, İran ve Portekiz kolonistlerinin kuvvetli kültürel te'siri altında kalmıştır. Sevahili dili Bantu dille-

rinden biridir. Kongo'ya kadar uzanan şarkî Afrikanın büyük bir kısmında trafik ve ticaret dilidir. Eski edebiyatı Arab harfleriyle yazılmıştır. Hazret-i Muhammedin Hirakl'a (Herkal) karşı yaptığı savaşları anlatan, "İmparator Heraklius Kitabı" adlı mufassal bir destanı vardır. (1) İşte, Şerif Mansabî'nin Mevlid manzumesi de bu dilde ve bu yazı ile telif edilmiştir (Kitâbu Mavlid). Açıklamalı Almanca tercemesi, G. Neuhaus tarafından Berlinde, 1935 yılında neşr edilmiştir. (2)

VII) Mevlidin Almanca Tercemesi

Bayan Irmgard Engelke, Süleymân Çelebinin mevlidini etraflıca tetkik etmiş ve bazı beyitlerini almancaya terceme etmiştir. "Sulaymân Tschelebi's Lobgedichte auf die Geburt des Propheten-Mevlid-i Şerif" adını taşıyan bu doktora tezi, Halle'de 1926 yılında basılmıştır. Bu etüdden Ahmet Ateş ayrıca bahsetmektedir (3).

Hatırlatalım ki Joseph von Hammer-Purgstall daha evvel, mevlidin bazı bahirlerini almancaya çevirmiştir (bakınız: Geschichte der Osmanischen Dichtkunst, Pesth 1836, ss. 67-70) (4).

Profesör Bayraktareviç, Engelke'nin büyük bir hatasına dikkat nazarımızı çekmektedir. Engelke, yanlış olarak, Süleyman Çelebinin mevlidinin 6500 beyitten ibaret olduğunu yazmaktadır. (5)

VIII) Mevlidin İngilizce Tercemesi :

Gerek Ahmed Ateş (6), gerek Faruk Timurtaş (7), yazılarında, Süleyman Çelebi mevlidinin manzûm İngilizce tercemesine işaret etmektedirler. Mevlidi İngilizceye nazmen terceme eden zât F. Lyman Mac-Callum'dur. 1943 senesinde Londrada (Wisdom of East Series) basılmış olan bu tercemenin başlığı "The Mevlidi Sherif by Suleyman Chelebi"dir.

(1) Der Grosse Brockhaus, Leipzig, 1934, Bd. XVIII, s. 301.

(2) Scharifu Mansabu, Kitabu Mauludi, Buch d. Geburt Muhammeds. Suaheli-Gedicht. Deutsch u. erlâut v. G. Neuhaus. Berlin, 1935, M. 34 Taf. (S—A), 57.

(3) Süleyman Çelebi, Vesiletü'n-Necât, Mevlid, s. 59.

(4) Bu tercemeye Belgrad üniversitesi Şarkiyat Ordinasyüs Profesörü merhum Dr. Fehim Bayraktareviç "Mevlidlerimiz ve umumen mevlid nakkında" (O Naşim mevludima i o mevludu uopste) adlı etüdünde 1937 tarihinde Belgrad'da çıkan "Prilozi za Knjizevnost, jezik, istoriju i folklor" isimdeki dergide (Cild XVII, ayrı basım, s. 27) temas etmiştir.

(5) Aynı müellif, aynı etüdü, s. 24.

(6) Süleyman Çelebi, Mevlid, s. 59.

(7) Süleyman Çelebi, Mevlid, s. XI.

Fakat ondan yarım asır kadar evvel, meşhur İngiliz müsteşriki Gibb (History of Ottoman Poetry, London 1900, I, 241-248) keza mevlidi İngilizceye terceme etmişti. (1)

IX) Mevlidin Arnavutça Tercemeleri:

Arapça, Çerkesce, Kürdçe ve Rumca olarak terceme edilen Süleyman Çelebinin mevlidi, yine de müslüman olmaları hasebiyle, en çok Boşnaklarla, Arnavudlarda rağbet görmüş ve müteaddit defalar terceme edilip tab edilmiştir.

Burada evvelâ mevlidin arnavudça tercemelerine temas edilecektir. Hasan Zuko Kamberi (XVIII. asrın ikinci yarısı) arnavud dilinde ilk defa manzûm bir mevlid meydana getirmiştir. Manzûmenin henüz basılmamış oluşundan ötürü, bu mevlidin orijinal bir eser mi, yoksa Süleyman Çelebi mevlidinin bir tercemesi mi olduğu hususu meçhuldür.

XIX. cu asrın ilk yarısında Korça'lı İsmâil Floçi (Floçi) nin arnavudça mevlid manzûmesi keza tab edilmediği içindir ki, hakkında pek az malûmata sahibiz. Şu var ki zikri geçen bu her iki mevlid manzûmesi ağlebi ihtimale göre, Süleyman Çelebi mevlidinin arnavudça tercemesinden ibarettir.

Arnavudça mevlid tercemelerinin tam olanlarından ve halk arasında en çok rağbet görenlerinden ikisi, ancak XIX. asrın ikinci yarısında ortaya çıkmıştır.

Birincisi Ülgünlü (Ulçinyaku-Ulçınaku) Ali Rıza efendinin: "Terceme-i Mevlûd alâ lisan-ı Arnavud'u (İstanbul'da 1295 / 1878 tarihinde tab edilmiştir). Koleksiyonumuzda bulunan nüsha 1318 (1919) da basılmıştır. 1933 yılında tekrar Tiranda lâtin harfleriyle neşredilmiştir. Arnavudça metnin başında 9 beyitlik manzum türkçe bir mukaddime vardır. (2) (Bizim nüshada 15 beyittir.) Müellif mevlidden başka sözlerle "Huda Rabbim" diye başlıyan 72 beyitlik bir manzûmenin tercemesini mevlidin başına ilâve etmiştir (ss. 4-12). Mevlid tercemesi ile duasını (ss. 13-28) müteâkib dîni ahval hakkında (Mağmûatu'l-Ahwal), ölüm ahvâli (Ahwâlu'l-Mawt), kabir ahvâli (Ahwâlu'l-Çabr) gibi meselelere temas eden bir nevi ilmi hâl risâlesi, keza manzûm olarak mevlide eklenmiştir. Terceme muvaffakiyetli addedilmektedir. Mütercim hakkındaki bilgimiz mahduddur. Sadece Ülgünde müftü iken, Karadağlıların memleketi işgali üzerine, İşkodraya hicret etmiş, sonraları Draç'da müftülük yapmış ve orada ileri yaşta olarak vefat etmiş olduğu bilinmektedir.

(1) Bu tercemeye de prof. Dr. Fehim Bayraktareviç, Mevlid hakkındaki etüdünde işaret etmektedir (s. 24).

(2) Ülgünlü'nün Arnavutça Mevlidi, son def'a, Gaşeviç'in Boşnakça Mevlid tercemesiyle birlikte Titograd'da (eski Podgoriça) 1972 yılında (Karadağ Cumhuriyeti islâm Camiası tarafından) neşr edilmiştir.

İkincisi, yani Süleyman Çelebi mevlidinin diğer arnavudça tercemesi, daha doğrusu ona göre işlenmiş, Vuçiturn'lı Muhammed Tâhir ibn Halil Popova'ya âiddir. "Manzûmatu'l-Mewlûd fî afdalil-Mawgûd bi lisâni'l-Arnawûd" adını taşıyan bu mevlid manzumesi İstanbul'da neşredilmiştir (Tabî tarihi zikredilmemiştir). Arap harfleriyle basılmış olan bu mevlid de Süleyman Çelebi mevlidinin harfiyyen Arnavudçaya tercemesi değildir, serbest bir tercemedir. Şimdiki muhtar Kosova bölgesi ile Makedonya Cumhuriyetinde bu mevlid çok okunur ve ezberlenir. Hasan Kaleşi'nin tahminine göre 1900 ile 1902 arasında arap harfleriyle neşredilmiş olan bu mevlidin başlığında "eser-i Tâhir" diye, mütercimim ismine işaret edilmektedir. (1)

Zikrî geçen bu iki (arap harfleriyle basılmış) mevlidden başka lâtîn harfleriyle basılmış başka mevlidler de vardır. (Meselâ, Hâfız Abdullah Simlâku'nunki, dört defa basılmıştır.) Bunlardan bir diğeri de, Hâfız Ali Korça'nın eseridir. Aruz bakımından remel bahrinde olan bu tercemeler Süleyman Çelebiye sâdik kalmışlardır. (2)

Gerek Ülgünlünün ve gerek Muhammed Tâhirin tercemelerine, Bursalı Mehmed Tâhir işaret etmektedir. (3) Yine aynı müellif, Vuçiturn'lı tercemesinin Yıldız Kütüphanesindeki nüshasını da zikretmeyi ihmal etmemiştir. Pekolcay (4) ile Faruk Timurtaş (5) mevlidin arnavudça tercemelerini umumî olarak zikretmektedirler.

Arab harfli Arnavud edebiyatı üzerindeki tedkikler henüz başlangıçta olduğu için, ilerideki araştırmalar neticesinde, şimdiye kadar bilinmeyen, mevlidle ilgili, bazı Arnavudça manzumelerin bir gün ortaya çıkması ihtimal dahilindedir. Bu sebeple biz, bu konuda şimdiye kadar mevcut olan malûmatı özet olarak vermeye iktifa ediyoruz.

(1) Bu Mevlid, son zamanlarda, Ankara'da, kısa bir mukaddime (Dy fyale ne fillim) ile (ve resimli olarak), Zeynullah Özyaşar tarafından neşredilmiştir.

(2) Bütün bu hususlar için bakınız: Hasan Kaleşi, Prilog Poznavanju Arbanaske Knjizevnosti iz Vremena Preporoda-Arbanaska Knjizevnost na Arapskom Alfabetu (Naucno Društvo Bosne i Hercegovine, Godišnjak Balkanološkog Instituta, Sarajevo 1956, I, 22-26). Aynı müellif, Mevludi kod Arbanasa (Zbornik Filozofskog Fakulteta, Beograd 1959, IV/2, 352-388). Aynı müellif, Albanska Aljamijado Knjizevnost (Prilozi za Orijentalnu Filologiju, Sarajevo 1970, Sv. XVI-XVII 1966-1967-ss. 51-76).

(3) Osmanlı Müellifleri, İstanbul, 1333 (II, 222, not 1).

(4) Neclâ Pekolcay, Süleymân Çelebi mevlidi metni ve menşei meselesi (İst. Ün. Edebiyat Fak. Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi, İstanbul 1954-VI, 64).

(5) Faruk Timurtaş, Süleymân Çelebi-Mevlid (Vesiletu'n-Necât), İstanbul, 1970 (1000 Temel eser, No. 27), s. XI.

III. BÖLÜM

Boşnaklarda Mevlid

Boşnaklarda Mevlidin Ehemmiyeti

Mevlid cemiyetleri Boşnakların hayatında çok mühim bir yer işgal eder. Bir halk şiiri, bunun ehemmiyetine bilhassa işaret etmektedir. Bir sultanın genç kızı vefat edince, kabrine giren sualci meleklerden korkmuş, fakat, defninden sonraki telkînde hazır olan babasının, kendisini ne şekilde müdâfaa edeceğine dâir tavsiyesini hatırlayıp, meleklerle şöyle bir ifâdede bulunmuştur:

Allah aşkına, ey çokluk sualcular,
Ben bugün beş vakit namaz kıldım,
Beş def'a da Kitaba baktım. (1)

Fakat yalnız ibadet kâfi gelmeyip, iyi amel de lâzım olduğundan dolayı, sualci melekler prensese,şöylece mukabelede bulundular:

Senden şunu sormamız için
Allah bizi sana gönderdi:
Küçük yetimlere karşı niçin haşin davrandın?
Mahallelilere niçin az ateş verdin?
Komşu sofrasından niçin kaçtın?
Fakirden niçin başını çevirdin?
Mevlidi niçin okutmadın?

(Bundan sonra) melekler Cehennem kapısını açıp, Sultan kızını ateşe verdiler. (2)

Boşnaklarda Mevlidin Tes'idi

Mevlid-i Nebevî, çok eskiden beri Bosna ve Hersek müslümanları arasında tes'id edilmekte idi. Osmanlı fütûhâtı akabinde ve yerli halkın ihtidâsından hemen sonra bu dîni âdet kök salmağa başlamış olacaktır ki, en eski vakfiyelerde dahî buna dair kayıtlara rastlamak mümkündür. Meselâ, Saray-Bosna'daki Gazi Husrev Beğ Câmiinin 938/1531 tarihli vakfiyesinde, mevlid için yılda 300

(1) Yani Kur'an-ı Kerim'den okudum.

(2) Antun Hangi, Zivot i Obicaji Muslimana u Bosni i Hercegovini, Sarajevo, 1906. (2. tab'ı), s. 239 (Ölüm bahsı). Bu eserin Almanca'sı da vardır. (Die Moslims in Bosnien -Hercegovina, ihre Lebensweise, Sitten und Gebräuche, Sarajevo, 1907.)

dirhem miktarında bir tahsisatın ayrıldığı görülmektedir. Diğer bir ifade ile bu tarih, mevlid merasiminin, Fatih Sultan Mehmed'in Bosna fütûhatından (1463) altmış sekiz sene sonra yapıldığını gösterir. Resmî kayıtları bulunmayan, veya bulunupta henüz ortaya çıkarılmayan bir çok mevlid müesseselerinin bulunduğuna da şüphe yoktur. İhtidâ, yani islâmlaşma ile birlikte mevlid tes'idi âdetinin de doğmuş olduğu tahmin edilebilir.

Saray-Bosna'daki mevlid merâsimi, yalnız, oranın baş Câmii olan Gazi Husrev Bey Câmii'ne münhasır kalmamış, her câmiin kendi vakifeyelerinden anlaşıldığına göre, diğer bir çok câmilerde de Mevlid-i Nebevî tes'id edilmiştir. Meselâ bunlar arasında: 1) Hacı Muhammed İbn Ahmed Subaşiç (1196/1782); 2) Ali Abid Efendi Kapiç (1282/1865); 3) Mustafa İbn Feyzullah Cennetiç (1289/1872); 4) Fazıl Paşa Şerifoviç (1289/1873); 5) Şeyh Hıfzı Efendi (1290/1873); 6) Abdi Ağa İbn Şerif Zilciç (vasiyetnâme: 1314/1896); 7) Murad Ağa Kebîrizâde (1321/1903) ve 8. Muhammed İbn Âdem (1331/1913)'in vakfiye veya vasiyetnâmeleri zikredilebilir.

Saray-Bosna dışındaki kentlerde ve asırlar boyunca mevlid cemiyetleri tertib edilmiştir. Resmî kayıtlardan anlaşıldığına göre, meselâ Mostar'da, meşhur Karagöz Bey Hacı Muhammed Za'im, her Rebiulevvel ayında, güzel sesli kâriiler tarafından gece-gündüz mevlid okunmasını vakfetmişti (977/1570). Keza Travnik'de, Bosna veziri ve hayrat sahibi Elçi Hacı İbrahim Paşa'nın (1117/1706) ve Hacı Ali Bey Hasanpaşiç'in (1291/1874); Banyaluka'da vâli Ferhad Bey (sonraları Paşa) Sokoloviç'in (1108/1696) ve Hacı Şaban İbn Huseyn'in (1108/1696) bu çeşit vakif şartları bulunduğu gibi, Petrovatz'da Osman Kulenoviç'in (1333/1911); Donyi Vakuf'ta Mulla Ağa İbn Hacı İbrahim Balagiya'nın (mevlidin Saray-Bosna'daki Soğuk Pınar Câmii'nde okunması şartıyla) ve Na'im İbn Durmuş Gafiç'in (1333/1915) vakfiyeleri de mevlid okunması şartlarını ihtiva ediyordu.

Bu hayırlı işte, Boşnak kadınları da erkeklerden geri kalmamışlardır. Resmî kayıtlardan anlaşıldığına göre, meselâ Saray-Bosna'da Skoplye'li Âişe Binti Munammed İbn Muhammed (1192/1778), Nefise Binti Süleyman İbn Huseyn Maşiç (1289/1872), Osman Ağa Vareşanoviç'in karısı Dervişe binti İbrahim Kurd (1325/1907); Travnik'te Hacı Ali'nin karısı Cevahir Hanım Hasanpaşiç (1295/1878) de, Vakfiye veya vasiyatnâmelerinde mevlid tes'idini şart koşmuşlardır.

Bu zikrettiğimiz yerlerden başka, çeşitli Bosna-Hersek şehir ve kasabalarında, hattâ bir çok köylerinde dahi câmi, tekke, medrese ve hususî evlerde mevlid cemiyetlerinin tertibi, son derece yaygın idi. Verdiğimiz misaller, sadece, ilâhiyatçı ve yüksek mühendis -mimar Ali Beytiç'in, Saray-Bosna şer'î mahkeme sicilleri ile Muhammed Enverî Kadiç'in Vakayinâmesi üzerinde ve Saray-Bosna Evkaf Müdürlüğü Arşvinde yaptığı ciddî tetkikler neticesinde elde ettiği bilgilerden iba-

rettir (1). Yeni yetişen genç müslüman araştırmacıların, bu konuyu daha da genişleteceklerinden şübhe edilemez.

Onaltıncı asırda, mevlid cemiyetlerinde hazır olan cemaata şerbetten başka yemek de ikram edilirdi. Mevlid geceleri münasebetiyle bütün câmler aydınlatılır ve merasim, kaleden yapılan beş pare top atışıyla ilân edilirdi. Buna dair bir haberin, Bosna vilâyeti resmî gazetesi olan "Bosna" nın 14 Haziran 1870 tarihli nüshasında yer aldığı görülür. Tabii başlıca mevlid merasimi, Gazi Huzrev Bey Câmiiinde cereyan ediyordu. En yüksek devlet memurlarından avâma kadar bütün halk, kalabalık bir kitle halinde câmii doldurur; merasimden sonra da bilhassa ondokuzuncu asırda-vâli konağına gidilir ve zamanın vâli paşası, mevlid-i nebevi bayramı dolayısıyla resmî olarak tebrik edilirdi (2).

Sırbistandaki Alacahisarlı (Kruşevac'lı) Şeyh Necmuddin Hasan ibn Şeyh Muhammed ibn Bahadır Beğ, Kâtib Çelebî (3) ve Atâ'î'ye 4) göre Edebiyat sahasında "Zamanının Câhizi" ve kürsü üzerinde ikinci "Hüseyn vâ'iz'i" idi. Âbid, zâhid, ve âlim idi. Şeyhulislâm Şeyhî Efendinin talebesi ve mülâzımı olmuştu. Babası Sofyalı Bali Efendinin halifesi olup, ona ittiba'en kendisi de tarikata girmişti. Nice memleketi gezip, evliya mezarlarını ziyarette bulunmuştu. Böyle bir seyahatte Yemende vefat etmiştir. Mevlid okurken, ilk def'a olarak, cami minaresinde kandil yakan o olmuştur. Bu usul, Sultan III Murad'ın çok hoşuna gitmiş, bütün Devlette Mevlid geceleri minarelerde kandiller yakılmasını emr etmiştir. "Azam-i Ukbâ itdi Necmuddin Hasan" mısra'ının ifade ettiğine göre 1019/1610 yılı, Mevlid günü, vefat etmiştir.

Boşnak edebiyatında kullanılan alfabeler

Osmanlı fütûhâtı akabinde ihtidâ eden Boşnaklar, büyük İslâm câmiasına iltihak edince, diğer birçok islâm milletleri gibi, eserlerini "elsine-i selâse", yani Arapça, Farsça ve Türkçe ile yazmağa ve böylece mahdud Bosna muhitini aşarak yüzlerce milyonluk İslâm ilim alemine fikirlerini duyurmağa muvaffak oldular. Bu şekilde, asırlar boyunca meydana gelen ilmî ve edebî literatür üzerindeki tetkikler halâ devam etmekte ve yeni yeni yazma eserler ortaya çıkmaktadır. Bu ilmî faaliyet müvacehesinde kendi ana dilindeki ilmî ve edebî faaliyet nisbeten daha

(1) Ali Beytiç, Iz prošlosti Mevludâ u Bosni i Hercegovini (el-Hidaye dergisi, Sarajevo 1943, VI, No. 6-8, ss. 205-213).

(2) Beytiç, adı geçen yazısı, s. 207.

(3) Fezleke-i Târîh, İstanbul, 1286/1869/,I,338-339.

(4) Zeyl-i Şakâ'ik. İstanbul, 1268/1851/,II,599-600.- Bkz, keza: Dr. Safvet Beğ Başağaç-Recebpaşić (Mirza Safvet), Boşnâci i Hercegovci u İslamskoj Knjizevnosti, Sarajevo, 1912, ss. 58-59 (Şeyh Necmuddin Hasan Behadirbegoviç).

azdır. (1) Maamafih, bu faaliyetin tedkiki işi henüz bitmemiştir ve gün geçtikçe yazma halinde şimdiye kadar bilinmeyen eserler ortaya çıkmaktadır.

Yazı mes'elesine gelince, eskiden, yani ihtidadan evvelki devirde, Glagolik, müteakiben de Boşnakçaya mahsus kendi alfabesi olan "Bosañçitza" nın kullanılması umûmileşmiş ve hatta Bosnanın hududları dışında da kullanılmış ise de, ihtida'dan sonra Arab alfabesi tamamen hâkim olmuştur. Boşnak alfabesi de, nâdir ahvalde asılzadeler arasında veya Dubroivnik'liler ile olan resmî yazışmalarda kullanılırdı. Bu durum dört asır kadar devam etti. Bazı işaretleri eklemek suretiyle, Arab alfabisiyle Boşnakçanın hatasız bir şekilde yazılması hususunda reform yapan ve bu işte büyük gayret sarf eden kimse, eski Re'isu'l-ulemadan Muhammed Cemâluddîn Çavuşeviç oldu. Boşnakçaya elverişli olan bu reforme Arab alfabesi, artık yerleşti. Kitab, risale, ders kitapları, mecmûa ve hatta gazeteler, bu yazı ile yazılıp basılır oldu. Bununla beraber Avusturya-Macaristan ve bilhassa eski Yugoslavya kırallığı devrinde resmî alfabeleri olan Lâtin ve Kiril harfleri, Arab harflerini kuvvetle tehdid ediyordu ve nitekim İkinci Cihan harbinden sonra da onu tamamen kaldırttı. Merhum Çavuşeviç'e, talebeliği zamanında, "Ma'tûf" lâkabı takıldığı için, bu reforme alfabeye de ona göre "Matufitza" veya "Matufovaça" dendi. "Muallim", "Tarik", "Mishab" gibi mecmualar, büyük sayıdaki dinî kitaplar, broşürler ve sair eserler, hep bu yazı ile basılırdı.

Alhamyado

Arapça "al-'Acamiyya", "al-'Acamiyyât" (Arapça olmayan) ta'birleri İspanyol transkripsiyonunda "aljamia", "aljamiado" (alhamia, alhamiado), ilk zamanlarda Endelüs Müslümanları tarafından, İber yarımadasının şimal gayrimüslim komşularının kullandıkları roman dili için verilen bir ad idi. Bu dil sûr'atle kuvvetli Arab te'siri altına girdi.

Bu ta'birin zamanla aldığı çeşitli manalar hakkında Fransız müsteşriklerinden E.Levi Provençal'in "Aljamia" maddesinde lüzumlu ma'lûmât mevcuttur. (2) Zikri geçen kelimeye bugün atf edilen mana: İspanyanın Roman dilindeki (Portugal, Galisya, Kastilya, Aragon ve Katalan lehceleri) metinlerinin Arab harfleriyle yazılmış şeklidir. Bu ta'birin manası zamanla genişleyip Arab harfleriyle

-
- (1) Bu husus birçok ahvalde, oıanın gayrimüslim unsurları için de vâridir. Hatta, misal olarak, Sırp larca, hemen hemen-geçen asra kadar dahi, ana dilinde yazı yazmanın muhalifleri var idi. Onlarda ana diliyle, veya kendi ta'birlerince "sığurtmaçlar diliyle" (govedarski jezik) yazı yazmak doğru ve münasib olup olmayacağı hususunda ("Jest li polezno") münakaşalar yapılırdı.
- (2) Emcyclopédie de l'Islam, Leiden, 1960, I, 416. Aynı madde için bkz.; İslâm Ansilopedisi, İstanbul 1940, I, 359-360(C.F. Seybold) ve Türk Ansiklopedisi, 1966 İstanbul baskısı, II, 105, (Agop Dilaçar).

yazılmış İspanyolca (yani aljama, aljamiado) dan başka: Cenubî Afrika, Polonya, Boşnak, Beyaz Rus, Arnavut, Rum ve diğer Garb dillerinin Arab harfleriyle yazılan metinleri manasına gelmiştir.

İspanya alhamyado edebiyatından bazı metinler zamanımıza kadar muhafaza edilmiştir. Bunlar ekseriyetle dinî, ahlâkî, polemik mevzularla alâkalıdır. Bu gibi metinlerin bir kısmı neşredilmiştir. En meşhurlarından biri de Hazret-i Yusuf Peygamber'in kıssasıdır. Kur'an-ı Kerim'in Yûsuf suresi esas olmak üzere, bazı ilâveleri de ihtiva etmektedir. Bu kıssa, yani Poema de Yusuf, Menendez Pidal tarafından neşr edilmiştir. (1) Boşnakça ve Arnavutça eserler de Arab harfleriyle asırlar boyunca yazılagelmiş ve ancak son zamanlarda ve muhtelif sebeplerden dolayı, arkaları kesilmiştir. Arab harfli bazı Garb dillerinde yapılan Kur'an-ı Kerim tercemelerinin bir listesi Prof. Dr. Muhammad Hamîdullah tarafından tanzim edilmiştir (Liste des traductions du Coran en langues européennes). (2)

Süleyman Çelebi Mevlidinin Boşnakça Tercemeleri Hafız Salih Gaşeviç'in Tercemesi

Süleyman Çelebi mevlidi Boşnaklar arasında da çok sevilmiş ve tutunmuştur. Hattâ Boşnakçaya çevrildikten sonra dahi türkçesi terkedilmemiş, diğerine paralel olarak beraberce okunagelmiştir.

"Vesiletü'n-necat" ın Boşnakça tercemeleri arasında halkın nazarında en tanınmış ve hemen hemen en eskisi Nikşiç'li (3) Hafız Salih Gaşeviç'inkidir. Gaşeviç, tercemesinde Süleyman Çelebinin kullandığı bahri (remeli) aynen muhafaza

-
- (1) Materiales para su estudio (Revista de archives, bibliotecas y museos, Madrid, 1902, t. VIII. Garnata Üniversitesi tarafından 1952 yılında tekrar basılmıştır.
 - (2) Le Coran, traduction intégrale et notes de Muhammad Hamidullah, avec la collaboration de Michel Léturmy-Préface de Louis Massignon-Paris, 1966, pp. XLV-LXV.- Le Club Français du Livre. - Bu Kur'an-ı Kerim tercemesi müteaddit def'alar tab edilmiştir. - Aynı müellifin halen devam etmekte olan başka bir eseri (Le Coran dans toutes les Langues), Kur'an-ı Kerim'in terceme edilen dillerden, örnek olarak, Fatîha-i Şerifenin tercemelerini ihtiva etmektedir (France-Islam, Revue mensuelle des Musulmans en Europe, Paris, 1967-1976.)
 - (3) Nikşikli tabirini merhum Ahmed Ateş bir zühul eseri olarak Benakşikli şeklinde okumuştur (Zikri geçen eseri, s. 59).

etmiştir. Hafız Salih Gaşeviç, Hersek Sancağına bağlı Nikşiç kasabasında (1) 1855 yılı civarında dünyaya gelmiştir. Meslek itibariyle kaza kaymakamı idi. Karadağlıların Nikşiç'i işgali üzerine Aşağı Kolaşın bölgesinin (2) Şahoviçi kazasına hicret etmiş ve orada kaymakam olmuştur. Mevlid tercemesinin mukaddimesinde şâir bu hususa bilhassa işaret etmektedir:

Kad se nacoš u Kolaşin Kaymakam
(Znağem da sam puno nâkis u çelâm),
Moliše me Kolaşinski prviši:
Nama Mevlud day Bosanski napiši. (3)

Što'y u Kur'an na sve imân imamo
Boşnyački nam gradi Mevlud, molimo. (4)

- (1) Osmanlı devrinde Bosna vilâyeti Mostar sancağında bir kasaba olan Nikşiç ismi, Nikşik kabilesine izafeten meydana gelmiştir. Orta çağda bu mahalde "Onogošt" kalesi vardı. Dubrovnikliler ona "Anagostum" derlerdi. Bu kalenin Gotlar tarafından tesis edildiği söylenir. Bosna valisi İshak oğlu İsa Beyin kumandası altındaki Türk kuvvetleri Onogošt'u 1465 senesinde zabt etmiş ve Bosna Sancağına ilhak etmişlerdir. 1470 te de yeni kurulmuş Hersek Sancağına bağlanmıştır. Nikşik, Türklerin elinde 1877 senesine kadar kalmıştır. 15 inci asrın sonlarına doğru Türkler eski kaleyi yıktırıp 17 nci asırda daha geniş çapta yenisini kurmuşlardır. Bu kalenin etrafında Türk varoşu inkişaf etmiştir. Berlin Kongresi muahedesine göre (1878), Nikşik Karadağlılara bırakılmıştır. (Bkz. Yarbay Dragolyub Yoksimoviç, Nikşiç; Enciklopedija Jugoslavije, Zagreb 1965, VI. 292-93). Petar Sobayiç, Nikşiç in: Narodna Enc. SHS, Zagreb 1927, III. 106-107.
- (2) Kolaşın, Bosna'nın eski yedinci sancağı olan Yenipazar Sancağında (hâlen Karadağ Cumhuriyetinde) Tara nehri havalisinde bir kasaba ve bir bölge isimidir. Kolaşın, evvelce orada bulunan Türk kalesi kumandanı, Kolağası tabirinden muharref bir isimdir. 17 nci asırda Türkler tarafından kurulmuş bir kasaba olan Kolaşın isminin ilk şekli Kolaşinoviçi idi. 1878 muharebesinden sonra Karadağ'a ilhak olunan Kolaşın'ın müslüman ahalişi oradan çekilmek mecburiyetinde kalmış, onların yerine muhtelif bölgelerden gelen Hristiyan Karadağlılar yerleşmiştir. Nüfusu hâlen ikibin civarındadır. Kolaşın'ın bölge olarak iki kısmı vardır. Biri Gornyi Kolaşın (Kolaşın-i Balâ), diğeri Donyi (Zîr) Kolaşın'dır. Gornyi Kolaşın'ın müslüman ahalişi de yurtlarını terketmek mecburiyetinde kalınca, Donyi Kolaşın'a ve diğeri yerlere dağılmışlar, yerlerine de Karadağlılar iskan edilmişlerdir. Nüfusun çoğunluğu, Gornyi Kolaşın'den, Bosna ve Hersek'in muhtelif cihetlerinden gelen müslüman muhacirler teşkil eder. (Enciklopedija Jugoslavije, Zagreb 1962, V. 290-91: Yovan Vukmanoviç'in Kolaşın maddesi; Bkz. keza Şem suddin Sami, Fraşeri, Kâmusu'l-A'lamî, İstanbul 1896, V. 3753; Svetozar Tomiç ve Petar Şobayiç, Narodna Enciklopedija Sırpko-Hrvatsko-Slovenačka, Zagreb 1927, II. 373-Kolaşın maddesi).
- (3) Gaşeviç'in manzum mukaddimesi, beyt 3,4.
- (4) Aynı mukaddime, beyt 8.

hattâ kemiklerle birlikte getirilen mezar taşları da tekrar mezarın üstüne dikilmiş-
tir. Ne var ki, gerek başucundaki taş ve gerekse ayak ucundaki taş hasara uğramış;
birincisinin sarık kısmı, ikincisinin ise yarısı kopup kaybolmuştur. Baş ucunda
kalan taşın uzunluğu 75, eni 32 ve kalınlığı 8 santimetre olup, üzerinde güzel bir
nesih-talik yazısıyla 10 eğri satırdan ibaret türkçe bir kitabe vardır.

Merhum Hafız Salih Gaşeviç'in Mezar taşı üzerindeki kitabe

Merhum Hafız Salih Gaşeviç'in mezar taşı üzerindeki kitabenin başlığı, mer-
humun "Hafız-ı Kûr'ân" oluşuna münasib düşen bir Hadis-i Şerif'den ibarettir:
"Aşrâfu Ummati hamalatu'l-Ḳur'ân" Kur'an-ı Kerimi" taşıyanlar", [yani hıfz
edenler] [ile geceleri teheccüd namazlarını kılanlar,] ümmetimin eşrâfidir"(1).
Mezar kitabesinin başındaki bu Hadis-i Şerif, fotoğrafta da vazıh olarak görül-
mektedir. Gaşeviç'in mezarından bahs edip, kitabeyle ilgilenen bütün müellifler
bu Hadisi doğru nakl etmişlerdir.

Bu Hadis-i Şerifi ta'kiben, güzel nesh-talik hattı ile yazılmış, eğri satırlar
halinde altı mısra'lık manzum bir metin gelmektedir. Kitabenin tam Türkçe metni
ile Boşnakçası bizce böyle olmalıdır:

اسراف امتی حمله القرآن

۱- مفرور اولمه ای قول فانی جهانه

Aşrâfu Ummatî Hamalatu'l-Ḳur'ân.

Mağrur olma, ey kul, fâni cihana,

Bir gün andan rihlet kılsan gerekdir;

El-vedâ, eyleyüb cümle yârâna.

Ecelin irişüb, ölsen gerekdir.

Beğenmezken bunda atlas-ı fâhir,

Giydirirler sana kefeni, âhir.

Kolaşın Kaymakamı Nikşikli

۲- بر کون اندن رحلت قلست کز کدر

۳- الوداع ایلیوب جمله یارانه

۴- اجلت ایرشوب اولست کز کدر

۵- بگنمز کن بونده لطلست فاخر

۶- کیدر رلو سکا کفتی آخر

Hafız Salih

Sene: 1316. (2)

قولاشین قائمقامی نقشکلی

حافظ صالح

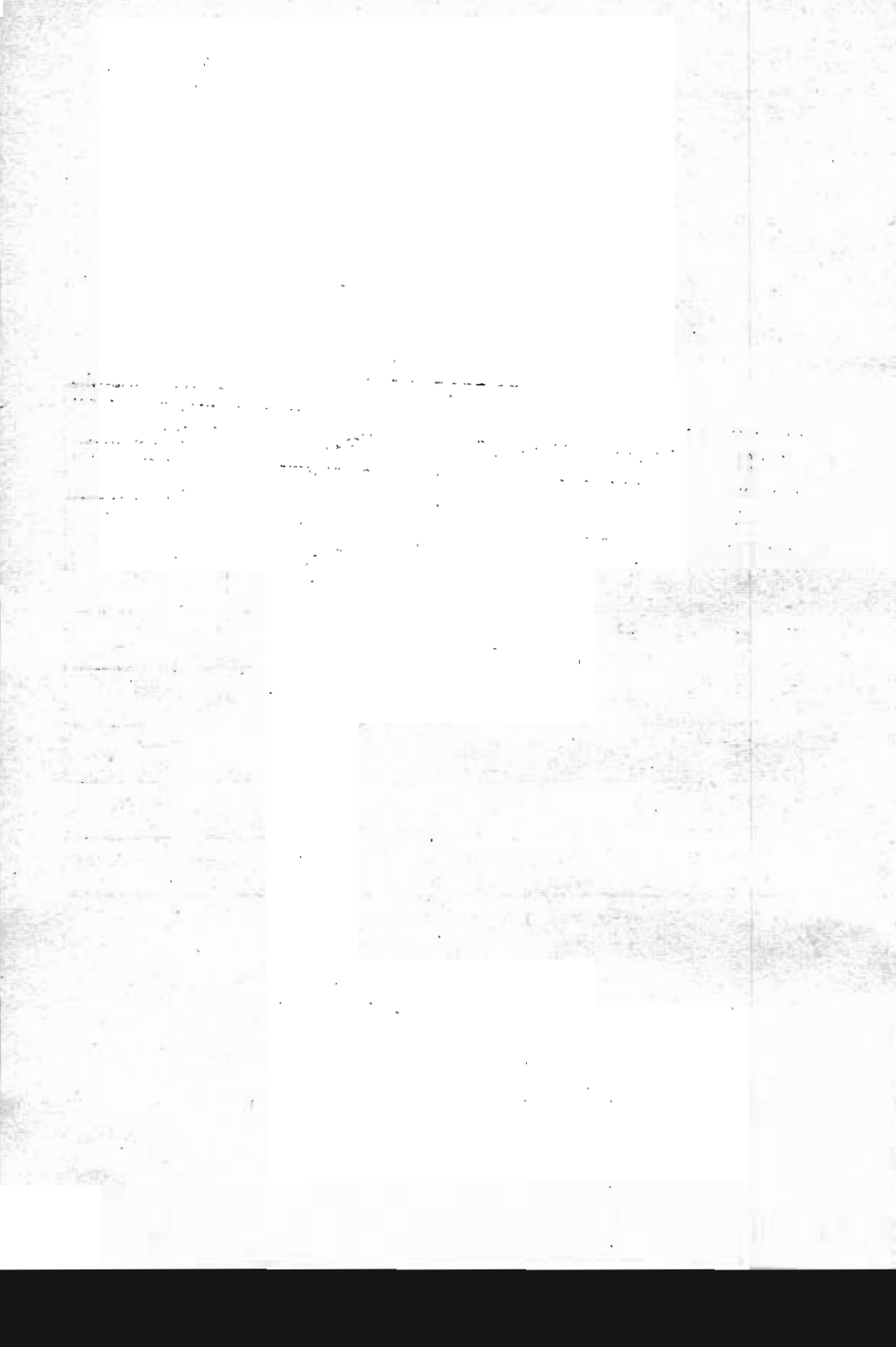
سنه ۱۳۱۶

(1) Bu ibare meşhur sahabilerden biri olan 'Abdullâh ibn 'Abbâs'dan -Hadis olarak- rivayet edilmiştir. Hadisin, Aṭ-Ṭabarânî ve Al-Bayhaqî tarafından nakl edildiğine, İsmâ'il ibn Muḥammad al-'Aclûnî al-Carrâhî işaret etmiştir (Kaşfu'l-Ḥafâ' wa Muzîlu'l-İlbâs 'Amma's-tahara mina'l-Aḥāditi 'alâ Alsinati'n-Nâs, al-Kâhira, 1351, I, 129, No. 370).-Calâluddîn as-Suyûtî'nin al-Câmi'u's-Sağîr'inden naklen, bu hadisi İrbilî el-Hâc Mehmed Es'ad, "Kanzu'l-'İrfân fi Ahāditi Nabiyi'r-Rahmân" adlı eserine (Der-i Saâdet, 1327, s. 42, No. 234) derc etmiştir.-Çok yaygın olan bu Hadis, Altı Sahih Hadis Mecmu'alarından (Al-Kutubu's-Sitta) hiçbirinde yer almamaktadır.

(2) Tarafımızdan tashih edilen kitabe metni bu şekli almıştır. Kitabenin sonundaki; "Sene 1316" kaydı şimdiki fotoğrafta görünmemektedir. Fakat, ondan bahs eden bütün yazarlar, bu tarih kaydını zikrettiklerine ve 1935 tarihinde yapılan ilk kopyada yer aldığına göre, o zaman, vardı, sonraları silindi demektir.

DÜZELTMELER

Sahife	Satır	Not	Satır	Yanlış	Doğru
21		1	2	(âmâlik)	(felc)
44	17			اسراف	اشراف
44	18			فانی	فانی
44	20			حمه	جمه
44	21			احل	اجلك
44	22			لطلس	اطلس
44	25			حاقط	حافظ
53	13			Refik	M. Halil

Plemstvo moje sljedbe su nosioci Kur'ana [hafizi].
 Nemoj biti gord, robe [Bozji], na ovaj prolazni svijet,
 Jednog dana ces morati s njega otputovati,
 Oprostivsi se sa svim prijateljima.
 Kada te snadje sudjeni cas. moraces umrijeti.
 Dok ti se ovdje nije svidjao vrijedni [skupocjeni] saten,
 Najposlije ce ti navuci cefine.
 Kolasinski kajmekam Niksicanin

Hafiz Salih
 Godina: 1316.

Bu Türkçe kitabeyi, 1935 yılında, ilk kopya edip Boşnakça'ya çeviren zat, Akova (Biyelo Polye) şer'î hakimi (Kadısı) Harun Lemeşviç olmuştur. Gerek kitabenin kopyası, gerek Kadı'nın tercemesi, aynı yılda, Ali Nametak tarafından neşr edilmiştir. (1) Şu var ki, bu neşr edilen kitabenin metni ile Boşnakça tercemesi, birkaç hatayı ihtiva etmektedir. Bu hataları şöylece sıralayabiliriz:

Birinci mısra: "ey kul" yerine, yanlış olarak, "ey dil" diye okunmuş olan söz, tabîatle yanlış terceme edilmiştir ("ej robe [Bozji]" yerine: "ej srce"). Gerçi bu hal, sonraki yazarlara attır. Zira Kadı Lemeşviç, bu mısra'ı, esasen, keyfi bir şekilde terceme ettiğinden dolayı, zikri geçen söz, tercemede yer almamaktadır: "Mağrûr olma, ey sen ki bu dünyada fânî'sin" (Ne budi ponosit, ej ti koji si prolazan na ovom svijetu). (2) "Kul" kelimesini, Farsça olan "dil" (gönül) olarak okuyanlar yanlışlardır. Yazı bu yerde biraz silik görünmekle beraber, "dil" olmadığı kolayca fark edilebilir. Zira "kul"un "v" (vâv) harfi, "k" (kaf)'ın öyle altında görülmektedir ki "dal" ın asılı imiş gibi durması, acaib olurdu. Dolayısıyla, böyle olmasına imkân yoktur.

İkinci mısra: "rihlet kılsan" vazih olarak görüldüğü halde, Kadı'nın kopyasında, yanlış olarak: "rihlet ideceksin" (3) şekline çevrilmiştir. Fakat, onun tercemesi, aşağı yukarı, doğru sayılabilir (Doci ce jedan dan uistinu, kada ces putovati). Prof. F. Bayraktareviç bu mısra'ı doğru terceme etmiştir (Jednog dana ces morati s njega otputovati) (4). M. Mujezinovic (5) ve F. Nametak, (6) "rihlet" sözünü "terk" (ostaviti, napustiti) olarak terceme etmişlerdir.

(1) Gaşeviçev bosanski mevlud (Narodna Uzdanica, kalendar za 1936, god., IV, Sarajevo 1935, s. 68.).

(2) Gaşeviçev Bosanski Mevlud, s. 68.

(3) Aynı eser, s. 68.

(4) O Naşim Mevludima..., s. 7.

(5) Natpis na Nişanu Hafiz Saliha Gaşeviça u Bijelom Polju (Takvim za 1973 g., Hidzretsku 1392-1393, Sarajevo, 1972, s. 140.

(6) Bursalı Süleyman Çelebi, Mevlud, Sarajevo 1973.

Üçüncü mısra: "Yârân" sözünü Kadı Lemeşeviç (1) ile F. Bayraktareviç (2) "arkadaşlar" (drugovi), Mujezinovic (3) ve F. Nametak (4) "dost, ahbablar" (prijatelji) şeklinde terceme etmişlerdir. (F. Nametak "cümle" kelimesini terceme etmemiştir). -"Elvedâ eyleyub" ta'birini, Lemeşeviç (5) "ayrılacaksın" (rastavices se), Bayraktareviç (6) ve Mujezinovic (7) "rastati se", F. Nametak, (8) daha doğru olan "oprostiti se" olarak terceme etmişlerdir.

Dördüncü mısra'ın tercemesi, aşağı yukarı doğrudur. Ancak M. Mujezinovic dördüncü mısra ile beşinci mısraı birleştirerek "ölsen gerekdi" sözlerini terk etmekle biraz yanlış olarak terceme etmiştir: "Ecel erişince, iftihar ettiğin süslü elbiseni çıkaracaklar ve onun yerine-ölüm gömleğini (kefeni) giydireceklerdir [Kada smrt prispije, skinuce ti gizdavu odjecu, kojom se ponosis i mjesto nje obuci ti smrtnu. kosulju (cefine)]. "Atlas-ı fâhir" kelimelerini, Mujezinovic'in "iftihar ettiğin süslü elbise" olarak terceme etmesi, elbet doğru değildir. Kendisi "Beğenmezken" sözünü doğru okuduğu halde, tercemesinde bu ma'nayı ifade etmemiştir. Hele "ölsen" kelimesini "olsun" şeklinde okuması muhakkak yanlıştır. (9)

Beşinci mısra: Bu mısra'ı, yani; "Beğenmezken bunda atlas-ı fâhir" Kadı Lemeşeviç: "Yatarken bunda ekmelsin, fâhir" (Lezeci ovdje ponosit si i usavršen) (10) şeklinde yanlış okumuş ve yanlış olarak Boşnakçaya çevirmiştir. İlmî araştırmalarında son derece titiz davranan Prof. Bayraktareviç dahi, Lemeşeviçe istinaden bu ibârede aldanmış ve yanlış olarak okumuş (Yeterken bunda ekmelsin, fâhir) ve öylece terceme etmiştir (kada budeş dosta ovde - iako - si posve citav i ponosit) (11) ki bu okuyuş ve mana, metnin aslı ile hemen hemen hiçbir alâkası yoktur.- F. Nametak da "beğenmezken" yerine "giyerken", "atlas-ı fâhir" yerine de "iftihar ettiğin elbise" olarak yanlış anlamış ve öylece terceme etmiştir (I dok si ovdje oblacio odjecu kojom se ponosis). (12)

Altıncı mısra'da, yine, kitabeyi ilk okuyan, kadı Lemeşeviç ile ona istinaden F. Bayraktareviç "âhir" kelimesini; "diğerler", "diğer (kimseler)" olarak anlamış

(1) Gaşeviçev Bosanski Mevlud, s. 68.

(2) O Naşim Mevludima, s. 7.

(3) Takvim, s. 140.

(4) Bursalı, S. Ç., Mevlûd, s. 10.

(5) Gaşeviçev Bos. Mev., s. 68.

(6) O Nasim Mevl., s. 7.

(7) Takvim, s. 140.

(8) Bursalı S.Ç., Mevlud, s. 10.

(9) Takvim, s. 140.

(10) Gaşeviçev Bos. Mev., s. 68.

(11) O Nasim Mevl., s. 7.

(12) Bursalı S. Ç., Mevlûd, s. 11.

ve ona göre terceme yapmışlardır (Lemeşeviç: "obuci ce ti drugi ce/fin"; Bayraktareviç: "Drugi ce ti obuci mrtvacke haljine"). Yani burada "âhir" sözü, "a-har" olarak okunmuş ve öylece terceme edilmiştir. Yine burada bazı mütercimler halen Boşnakçada da kullanılmakta olan "kefen", çefin (cemi' olarak: çefine") sözü, diğer bazıları daha fazla gayrimüslimler ölümlerini gömlek veya elbiseleri ile birlikte gömdükleri için "ölüm elbisesi", "ölüm gömleği" ta'birlerini tercih etmişlerdir.

"Sene 1316" kaydını ilk kopya eden Lemeşeviç, kitabenin altında görmüş ve istinsah etmiştir. Sonraları ya tamamen silinmiştir veya ufak yazı ile yazıldığı için, fotoğrafta görünmemektedir. Keza bu senenin, "1898-1899" Milâdî yılına tesadüf ettiğini de kayd eden müellifler, merhumun vefat günü ve ayının malum olmayışından dolayı, böylece tesbit etmişlerdir. Fakat, halk an'anesi, yani merhumun 1316 yılı ramazanın son gününde vefat ettiği (1) doğru ise, o zaman Gaşevici'in ölümünün ayı da, günü de bellidir, demektir (11 Şubat 1899).

Zamanla silinmiş, bazan da kısmen kırılmış olan, mezar taşları üzerindeki kitabelerin okunmasının daha doğrusu çözülmesinin ne kadar zor bir iş olduğu, bu işlerle meşgul olanlarca tecrübe ile sabittir. Bizim kitabeyi ilk okuyup kopya eden Akova kadısı Lemeşeviç dahi kitabeyi bir parça silik bulmuş olacak ki bazı okuyuş hataları yaptığı gibi, bu hataları Boşnakça'ya yaptığı tercemesinde de hissettirmiştir. Ali Nametak, Kadı'nın tesbit ettiği metin ile buna göre yaptığı tercemeyi - ihtisasının dışında olduğundan dolayı - olduğu gibi muhafaza etmiştir. Kitabeyi bizzat görmeyip yalnız Lemeşeviç'e istinaden işleyen Prof. Bayraktareviç, bazı tashihler yapmağa gayret ettiği halde, yanlışlığa düşmekten kendini kurtaramamıştır. F. Nametak, genç ve tecrübesi az olduğu için, bu ve buna benzer hatalar yaparsa, belki de bir dereceye kadar mazur görülebilir. Fakat bu sahayla çeyrek asırdır meşgul olup, Saray-Bosna şehri ve Bosna-Hersek'in birçok mezar kitabelerini çözmeğe gayret etmiş ve bunların neşrine dahî muvaffak olmakla şöhret kazanmış, iyi bir epigrafi-paleografi mütehasısı olan Mehmed Müeyzinoviç'in durumu bizi şaşırtmaktadır. Zira kendisi bizzat Akovaya gidip, imam Şakir Efendi İsmailoviç'in yardımı ile, Gaşeviç'in mezarını bulmuş, mezar kitabesinin fotoğrafını dahi çekirmiştir ki, (2) halen elimizdeki kitabe budur. Buna rağmen, kitabeyi, tam manası ile hatasız okuyup terceme etmeğe muvaffak olamamıştır.

Gaşevin'in yazdığı söylenen Boşnakça bir ilm-i hâl'e ve tahmin edilen başka bazı eserlerinden hiçbirine, şimdiye kadar tesadüf edilememiştir. Elimizde ancak Süleyman Çelebi Mevlidi'nin Boşnakça tercemesinin ikinci tab'ı (1311) ve bu mezar kitabesinden başka, merhumu hatırlatacak bir şey bulunmaması sebe-

(1) Gaşeviçev Bosanski Mevlud, VI. tab'ı, Sarajevo, 1943, s. 1.

(2) Takvim, s. 138.

biyle, bu Türkçe kitabe ile Boşnakça tercemesinin tafsilâtlı tahlilini yapmayı uygun bulduk.

Bir dramın kahramanlarından biri olan Gaşeviç

Gaşeviç'in vefatından 12-13 yıl sonra, Bekica Şobajıç isimli Karadağlı bir şair, "Nikşiç Muhasarası" (Opsada Niksica) ismiyle beş perde ve bir prolog'dan ibaret, dram şekline, bu tarihi muhasarayı vaz etmiştir. Dramın kahramanları, Karadağın eline geçmeden evvelki Nikşiç'in ileri gelenleridir: Nikşiç Miralayı İskender, Arslan Bey, Fettah Bey Muşoviç, Salih Bey Başagiç ve Hafız Gaşeviç... Hadise 1877 Temmuz ve Ağustos aylarında cereyan eder. Hafız Salih Gaşeviç -dram yazarının verdiği malûmata göre- İstanbul'da tahsil görmüş âlim, biraz da filozof, fakat aynı zamanda vatanını şilâhla müdafaa'dan çekinmeyen vatanperver bir kahramandır. Şobajıç dramını hadiseden otuz sene sonra yazdığına göre, Karadağlılar arasında bu dramın kahramanlarından biri olan Gaşeviç'in hatırası henüz unutulmamıştı. (1) Belki de dram yazarının kendisi dahi bunların şâhidi idi. Bütün bu kahramanlık meziyetlerine ilâveten, Gaşeviç'in Süleyman Çelebi'nin Mevlidini ilk def'a Boşnakçaya nazmen çevirmiş olması keyfiyeti de onu mühim bir şahsiyet olarak ortaya çıkarır. Buna rağmen ne eski ve ne de yeni Yugoslav Ansiklopedilerinde Gaşeviç'e bir madde ayrılamamış olması büyük bir haksızlık olsa gerektir.

Gaşeviç'in Mevlid Tercemesi'nin değeri hakkında

Gaşeviç, Süleyman Çelebi Mevlidinden yalnız Vilâdet bahri ile Mi'rac bahrini terceme etmiş, diğer ilâveleri tercemesinde nazar-ı i'tibara almamıştır. Diğer mevlid şairleri nasıl Süleyman Çelebi derecesine ulaşamamışlarsa, Hafız Salih Gaşeviç'in Boşnakça tercemesi de aşağı yukarı buna benzer bir durumdadır. Yani, diğer birkaç Boşnakça mevlid de, Gaşeviç Mevlidinin kazandığı i'tibarı kazanamamışlardır. Süleyman Çelebi'nin Türkçe Mevlidi yanında Gaşeviç'in tercemesi de halk arasında çok yayılmıştır. Hâlen de camilerde ve evlerde-bilhassa kadınlar arasında- zevkle okunmakta ve dinleyenlerin gözlerini yaşartmaktadır.

Merhum Gaşeviç'in yaşadığı devir ve o zamanki dil durumu nazar-ı i'tibara alınırca, bunu sonraki bazı modern şairlerin manzum mevlidleri ile mukayese edip, bazı ağır hükümlere varmakla (F. Bayraktareviç (2) ve A. Nametak (3) gibi

(2) İbrahim Kemura, Hafız Salih Gaşeviç u svjetlosti literarnog djela jednog Crnogorskog pisca (Glasnik Vrhovnog Islamskog Starješinstva u Socijalističkoj Federativnoj Republici Jugoslaviji, Sarajevo, 1969, XXXII, 120-123).

(2) Srpska Pisma o Muhamedovu rodjenju, s. 193/5.

(3) Mevlud, Mirza Safvet, Sesto izdanje, Sarajevo 1943, s. 5 (Uz ovaj Mevlud).

yazarlar), fikrimizce tam ve âdil bir tenkid yapılmış sayılmaz. Bu terceme zaman ve muhite göre sevilmiş, benimsenmiş, yarım asır boyunca halk tarafından ezberlenmiş ve başarılı olduğuna inanılarak, sonraki bazı mevlidlerden üstün sayılmıştır. Bu bir vâkıa'dır. Ayrıca manzumenin bu sahada ilk eser oluşu da gözden uzak tutulmamalıdır. Bu bakımdan bu terceme hakkındaki görüşümüz-dil ve şiir tekniği bakımından kusursuz olmamakla beraber- menfi değildir.

Hafız Salih Gaşeviç'in hayatının son senelerini yaşadığı Şahoviçi kasabasında, 1924 yılında, şüphesiz Krallık makamları tarafından tahrik edilen silâhlı Karadağ Hıristiyan ayak takımının, ora müslümanlarına karşı tatbik ettikleri korkunç ve vahşice bir katl-i âm cereyan etmiştir. Devlet makamları, bu katl-i âma seyirci kaldığı için, suçlular cezasız kalmış, oranın ma'sûm Müslümanlarından, mu'cize kabilinden, kurtulabilenler Türkiye'ye hicret etmiş, yerlerine -ma'hûd sisteme uygun olarak- ekseriyetle Karadağlı-Hıristiyanlar iskân edilmiştir. Bu feci hadise, Gaşeviç'in vefatından çeyrek asır sonra vuku bulmuştur. İkinci Cihan Harbinden sonra, kasabanın eski, Müslüman, adı olan Şahoviçi (Şah-zadeler) de kalkmış, yerine "Tomaşeviç" ismi ikame edilmiştir.

2) Ca'feroviç (Dzaferovic) Mahmud'un Mevlid Tercemesi Neşri

Dubrovnik İslâm Cemaati İmamı Mahmud Ca'feroviç, 1941 senesinde, "İzahlı ve Du'alı Halk Mevlidi" (Narodni Mevlud sa objašnjenjem i dovom) adı altında bir mevlidi Dubrovnik'te neşr etmiştir.

Bu risalenin tanıtmasını yapan Mahmud Traljiç'in ifadesine göre, Mevlid -birkaç beyit haric- Gaşeviç'in Mevlid Tercemesinden alınmıştır. Hatta duası bile "biraz genişletilmiş ve stil bakımından düzeltilmiş bir Gaşeviç duasıdır. (1)

3) Muhammed Rüşdi'nin Mevlid Tercemesi

"Muhammed Rüşdi" mahlası ile dinî, târihî manzumeler yazan Muharrem Dizdareviç'in kaleminden çıkmış eserler arasında bir de mevlid vardır. Bu mevlid basılmadığı için, bilhassa Hersek halkı arasında kopye halinde elden ele dolaşıyordu.

Gerek mevlidi gerekse diğer manzumeleri müellifin kendi eliyle yazdığı 156 sahifelik bir defterde mündericdir. Merhum Mustafa Busulaciç, Muhammed Rüşdi'nin torunu olan Muhammed Efendinin müsaadesiyle Trebinje'de mezkûr

(1) El-Hidaje, Sarajevo 6 Rebi'u'l-Âhîr 1361/22. Nisan 1942, IV/7, ss. 188-18.

defteri gözden geçirmiş ve ondan bazı notlar almıştır. (1) Bilhassa Hersek halkı arasında da bu mevlid oldukça tutunmuş olmasına rağmen, Gaşeviç'in mevlid tercemesine rekabet edebilecek bir vasma sâhip değildi. Muhammed Rüşdi'nin daha ziyade tutunan manzumeleri, kısasu'l-enbiya sâhasına girerlerdir:

1) İbrahim Aleyhisselâm (2)

2) Eyyub Peygamber hakkında hikâye (Hikâye o Eyyub Peygamberu) (3)

3-4) Yusuf ve İsmail, İki İslâm Şiiri (Yusuf i İsmail, dviye islamke pyesme) (4)

5) Muhammed Peygamber Aleyhisselâmın Vefatı (Smrt Muhammed Peygambera (a.s.) (5)

6) Hazreti Fatıma (R.Ah.)'nin Vefatı (Smrt Hazreti Fatıme R.Ah.) (6).

Zikri geçen bütün bu manzumeler müteaddit defalar tab edilmiştir. Eyyub Peygamber hakkındaki hikâye ile İsmail hakkındaki manzumeyi, boşnakçayı iyi bilen Otto F. Babler Çek diline terceme etmiştir. (7)

Bu dinî manzumelerden başka diğer bazı manzumelerin de yazarı olan Muhammed Rüşdi, 1238/1823 de Trebinje'de dünyaya gelmiş, 1322/1905 de de yine aynı yerde vefat etmiştir.

Muhammed Rüşdi'nin mevlidi de Süleyman Çelebi'nin mevlidi örnek alınarak meydana getirilmiştir. Mustafa Busulaciç tarafından bu mevlidden nakledilen bir kaç beyit ile Gaşeviç'in mevlidi arasında kâfi derecede mukayese yapılamadığı için, iki mevlidin benzerliği hususunda fazla bir şey söylenememektedir.

Sonraları Lâtin harflerine çevrilip basılan Muhammed Rüşdi'nin eserleri, esas itibariyle hep Arab harfleriyle yazılmıştır.

(1) Mustafa Busulaciç, Muhammed Rüşdi (Glasnik Vrhovnog Starješinstva Islamske Vyerske Zayednitze, Belgrad, Ramazan 1353/Aralık 1935, III/12, s. 543-550.

(2) Mostar, 1928.

(3) Saraybosna, 1928.

(4) Saraybosna 1930. Müteaddit diğer tablaları vardır.

(5-6) Bu her iki manzume Saraybosna'da 1927 yılında tab edilmiştir.

(7) Otto František Babler (Zenica-Bosna, 26.1.1901.) Çek şair ve edibi. Muharrem Dizdareviç- "Muhammed Rüşdi"nin Eyyub ve İsmail Peygamberlerinin kıssalarını Çek diline terceme etmiştir (Dve Mohamedanske Biblicke Basne). "Hlasy" yayınlarının 22. kitabı olarak Pragda, 1934'de neşr edilen bu iki kıssanın bir tanıtmasını Prof. Fehim Bayraktareviç yayınlamıştır (Prilozi za Knjizevnost, Jezik, Istoriju i Folklor, Beograd, 1934, XIV, 234-235). Babler Olomutz'ta daha 1955'te edebî faaliyetine devam ediyordu. Kısa biyografyası için bkz.; Prof. Dr. Ljudevit Jonke, Enciklopedija Jugoslavije, Zagreb 1955, I, 264 (Babler maddesi).

Muhammed Rüşdi'nin oğlu Hüseyin Efendi (1869-1933), babası gibi, dîni mevzuları nazmen ifade eden bir şâir idi.

Lehistan müsteşriklerinden ve Krakow Üniversitesi Profesörlerinden Tadeuş Kowalsky, Lehistan Karaim Cemaatinin Wilno civarındaki Nowe Troki'de ikamet eden dîni lideri, hahamı, Seraya (Süreyya) Han Şapşal'ın elinde bulunan Boşnakça mevlidden bir fasıl görmüş ve bunu Prof. Dr. Fehim Bayraktareviç'e haber vermiştir. Şapşal da bu beyitleri İstanbul'da bulunan bir Boşnak'tan kopye ettiğini söylemiştir. (1) Prof. Bayraktareviç'in bu beyitleri Salih Efendi Gaşeviç'in Süleyman Çelebi mevlidinin boşnakça tercemesiyle mukabele etmiş ve bunların mezkûr terceme ile hiç bir ilgisi olmadığı kanaatine varmıştır. İki metin arasındaki mukabeleden, Prof. Bayraktareviç, Şapşal'ın elinde bulunan 12 beytin, Muhammed Rüşdi'nin mevlidinden kopye edilmiş bir parçadan ibaret olduğunu tesbit etmiştir. (2) Prof. Bayraktareviç, bu meseleye dair bir makale yayınlamıştır. (3)

4) Saraybosna'lı Arif'in Mevlid Tercemesi

Yeni Pazar'a yerleşmiş Saraybosnalı (''es-Sarâ'î') 'Ârif İbn Mustafâ İbni'l-Hâğğ Muhammed İbn Sâlih al-Bosnawi as-Sara'î, Brkaniç, de Süleyman Çelebi'nin mevlidini boşnakçaya terceme edenlerdendir. "Hâdâ tarcamânu' [I]-Mewlidi's Şarifi'n-Nabawî bi-lisâni [bi'l-lisani] 'z-Zarifi'l-Bosnawî, eseri Saraylı Ârif" (Tercuman Mevludski na Jezik Bosanski) adını taşıyan bir manzum mevlid tercemesi, İstanbul'da (Mahmud Bey Matbaasında 1329 (1911) tarihinde (litoğrafya ile) neşredilmiştir. (4)

Bu terceme hakkında Dr. Muhammed Hacıyahiç'in tanıtması Novi Bahar Mecmuasında'dır. (5)

(1) Dr. F. Bayraktareviç, O nasim Mevludima i o mevludu uopšte (Prilozi za knj... ss. 1, 12,14.

(2) Aynı makale, ss. 15-16.

Lehistan (Litvanya) daki müslüman Tatarlarının 17 nci asırda Psov'da yazılmış Lehçe tam bir Kur'anı Kerim tercemesi vardır. (Kur'an-ı Kerim'in tam veya kısmî Arab veya Lâtin harfli lehçe tercemeleri hakkında bkz.: Prof. Dr. Hamidullah, Le Coran-Traduction intégrale et notes-Paris 1970-Introduction, pp. LXIV-LXV). Arab harfleriyle Lehçe ve beyaz rusça yazılmış ve yazma halinde kalmış diğer eserler de vardır. 1932 den beri Rocznik Tatarski adlı bir mecmuaları da çıkıyordu. Bkz.; Bayraktareviç'in yukarıdaki notta geçen makalesine (s. 15-16).

(3) Jedna Nova Versija Srpskog Mevluda (Prilozi za Knjizevnost, Jezik, İstoriju i Folklor, Beograd, 1930, ss. 83-87).

(4) Mevlidin sonunda mütercim'in şu notu vardır; Tamma bi-tawfiq'illâhi 'l-latif tarcumânu-l-Mawlidi'-Şarif 'alâ yadi'l-'abdi'd-â'if 'Ârif İbni Muştafâ İbni'l-Hâğğ Muhammed İbn Şâlih al-Bosnavi as-Sara'î mawlidan, al-Yeni Pazarî maskanan, sanata tis'in wa 'ısrına wa talâjimi'a wa alf bâ'da'l-hiğrati'n-Nabawiyya" s. 20.

(5) Novi Behar, Sarajevo, 1 Ocak 1936, ss. 164-165.

Gaşeviç'in mevlid tercemesiyle mukayese edilemeyecek kadar düşük bir derecede olan bu terceme halk arasında itibar görmemiştir.

Arif'in mevlid tercemesinden:

Besmeletom započet poso halâl
Emer ućinio Allah zulcelâl
Besmele ko sve na poslove ući
Daće Allah pa da se on ne mući (1)
(Tevhid-Münacat bahri, beyt: 1-2)

5) Sa'id Zenunoviç'in Mevlidi

Muahhar Boşnakça mevlidlerden biri de Hâfız Sa'id Zenunoviç'e aittir. Kendisi Byelyina Kazasına tâbi Koray Nâhiyesindedir. 1932 senesinde vefat etmiştir.

Hâfız Sa'id'in mevlidi (2) 1348-1929 yılında Saraybosna'da tabedilmiştir (3). Edebî değeri Gaşeviç'inkinden aşağı olduğundan dolayı, halk tarafından benimsenmemiştir.

Boşnakça Modern Mevlidler

Süleyman Çelebi mevlidinin tercemeleri dışında, boşnakça orijinal üç mevlid daha vardır. Tarihi sıra ile bunları şöylece tasnif edebiliriz:

I. Merhum Musa Kâzım (Çazım) Çatiç'in (Kâtibloğlu) "Leyle-i Mevlid" adlı son derece güzel ve duygulu bir şiir olan ve yüksek edebî değer taşıyan mevlidi vardır. Bilhassa mevlid merasimlerinde kırâate pek müsaidir ve nitekim öyle de yapılmaktadır. Esasen Musa Kâzım, bir asırdan beri zuhur etmeğe başlayan modern müslüman Boşnak şâirlerinin en kuvvetlisi idi. Birinci Cihan Harbinde Teşne (Teşany) de vefat etmiştir (6.4.1915). Arapça, Türkçe ve Farsçadan gerek nazmen ve gerekse nesren çok muvaffakiyetli tercemeleri vardır. Musa Kâzım'ın modern şiir tekniğine uygun şiirlerinin bir çoğu dîni konulara aittir. İslâm dinine kuvvetle bağlı ve Hazreti Peygamber'e sonsuz sevgiyle tutuşan ve nisbeten genç yaşta vefat eden bu şâir, yalnız müslüman muhitinde değil, gayri müslim münekkidler tarafından da takdir görmüştür. Gerçekten, bazı Arapça, Farsça ve Türkçe şiirleri o kadar büyük ustalıklarla boşnakçaya nazmen terceme ediyordu ki, bazı ahvalde, mukayese edenlerin çoğu, bu tercemeleri orijinallerinden daha üstün ve daha güzel buluyorlardı.

(1) "Allah adını zikridelim evvelâ...

(2) "Mevlud, ili rocenye nayveçeg i poslyednyeg Bojyeg Poslamika Muhammeda a.s." (Mevlid veya Allah'ın en büyük ve son elçisi olan Muhammed a.s.'ın vilâdeti).

(3) H. Mehmed Hanciç, Knyjevni Rad Bosansko-Hertzegovaçkih Muslimana, Sarajevo 1933, s. 100. Mevlidin 3. cü tab'i, 1358/1940 yılında çıkmıştır.

Musa Kâzım Çatiç'in orijinal şiirleri (Pyesme) 1914 senesinde Mostarda (Muslimanska Biblioteka), 1928 senesinde de Saraybosna'da "Seçme Şiirler" (İzabrane Pyesme) neşredilmiştir.

Merhumun tercemelerine gelince: a) Arapçadan: Antara İbn Şaddâd, Abu'l-'Alâ' al-Ma'arrî ve Şayh Muhammed 'Abduh'un bazı şiirleriyle Muhammad Farid Vağdî'nin "Al-Mar'atu'l-Muslima" (Muslimanska Zena) adlı etüdü; b) Farsçadan: Sultan Selim'in bir şiirini ve c) bilhassa Türkçeden gerek şiir ve gerekse nesir olarak bol bol muvaffakiyetli tercemeler yapmıştır. Ezcümle: Mehmed Fuad, Yakup Kadri, Ömer Seyfuddin, İsmail Safa, Mehmet Akif, Abdulhak Hâmid, Tahsin Nahid, Niğâr Hanım, Süleyman Nazif, Muallim Nâci, Rıza Tevfik, Süleyman Sâib, Hâlid Ziyâ, Fâik Âli, Nezihe Yaşar, Tevfik Fikret, Celâl Sâhir, Ali Canib, Cenab Şahabeddin, Hamdullah Subhi, Ali Ekrem ve diğer bir çok Türk şâirlerinin şiirlerini nazmen çevirdiği gibi, Abdulhak Hâmid'in "Târık"ını, Refik Halid'in "Hilâl ile Salibin Mücadelesi" ni, Mehmet Akif'in "Bir Va'z"ını, Hüseyin Hulki'nin "Ramazan orucu"nu, Aîşe Cavid'in "Ninka"sını, bir anonim müellifin "Kadın ve Aile Hayatı"nı, Mel'un Geçidi içinden; Abdullah Quilliam'ın "İslâm" ını (Faith of Islam), "Bir Türk'ün" "İslâm ve Ulûm" unu, Ahmet Hikmet'in "İki Mektub"unu ve "İllusion" unu, Ruhsar Nüvaz'ın "İnkilâb" ını (Tolstoy'un Vatanına), Leskofçalı Hayruddin'in "Alkibyades'in Köpeği" ni de nesren terceme etmiştir. Yugoslavya Ansiklopedisinde Prof. Salih Nazeç'iç'in Musa Kâzım hakkında kısa bir maddesi vardır. (1)

Musa Kâzım'ın 23 kıt'alık "Leyle-i Mevlid" manzumesi ilk defa olarak Saraybosna'da intişar eden "Behar" adlı müslüman edebiyat mecmuasında yayımlanmıştır. (2) Sonradan kendi şiir kitabında basıldığı gibi, bir çok defa da muhtelif mecmulara nakledilmiştir.

Musa Kâzım'ın Mevlidi şu beytlerle başlamaktadır:

Veç ye suntze utonulo u pyeşčanom moru şirôm

I sparina tropskog dana s nyim ye tiho izumrla.

A nad Maykom svih gradova i kristalnim zemzem virom

Po dalekim obzoryima noç ye krila razastrla.

Güneş artık, engin kum denizine batmıştır.

Ve tropikal günün boğucu sıcaklığı da onunla birlikte yavaş yavaş ölmüştür.

Bütün kentlerin anası (3) ile kristal zemzem kuyusu üstünde

Gece, uzak ufuklarda kanatlarını germiştir.

(1) Çatiç Musa Çazım (Enciklopediya Yugoslaviye, Zagreb 1956, II. 618).

(2) Saraybosna, 1904-1905 yıl, cilt V, sayı 3, ss. 35-36.

(3) "Ummu'l-Kurâ", Mekke.

II. şiirdeki mahlası "Mirza Safvet" olan Dr. Safvet Beğ Başıgıç -Receppaşıç, aynı zamanda Balkanların ilk müsteşriki ve Bosna-Hersek Parlamentosunun, diyet'inin (Sabor) 1918 yılına kadarki son reisi idi. Şiirden başka bir çok ilmî ve edebî eseri vardır. "Trofanda" (Turfanda) ve Seçme Şiirler (İzabrane Pyesme) isimli kitaplarında şiirlerinin ekserisi biraraya getirilip neşredilmiştir. 1850 yılına kadarki Bosna-Hersek tarihi "Bosna-Hersek Mazisine Kısa bir Bakış" [kılavuz] (Kratka Uputa u Proşlost Bosne i Hercegovine); "İslâm Edebiyatında Boşnaklar ile Hersekliler" adlı etüdü, Viyana Üniversitesi Edebiyat Fakültesine sunduğu doktora tezidir. Almancası: Basagic, Safvet, Bosniaken und Hercegovcen auf dem Gebiete der orientalischen Literatur, Wien 1909 (basılmamıştır). Osmanlı İmparatorluğunda Devlet adamı, yüksek rütbeli askerî ve mülkî şahsiyetler, ulemâ, üdebâ ve şâirlerin muhtasar terceme-i halini alfabetik sıra ile ihtiva eden "Hrvati, Boşnyatzi i Hertzegovtzi u Turskom Tzarstvu" adlı kitabı; Kitabın bu başlığı yatalak hasta olan müellif tarafından konmamıştır. Hırvat Edebiyat Kurumu olan Matitza Hırvatska'nın Başkanınca ilk kelime ilâve edilmiştir. [Bkz. Hazım Şabanoviç, Knjizevnost Muslimana B. İ. H. na Orijentalnim Jezicima (Bibliografija) Sarajevo, 1973, Başıgıç maddesi.]. Çengiç'ler (Bosnadaki Akkoyunlular) hakkında en eski ferman ismindeki etüdünün (Naystariyi Ferman Begovâ Çengiçâ), hem Boşnakçası hem de Almancası, Bosna ve Hersek Memleket Müzesi Belleteninde neşredilmiştir. Meşhur âlim Hasan Kâfi el-Akhisârî el-Bosnavî'nin "Uşûlu'l-Ĥikam fî Nizâmi'l-âlam" adlı meşhur risalesini Boşnakçaya terceme etmiştir. (Bu risalenin Türkçesi, Fransızcası, Almancası ve Macarcası vardır). Bu, Osmanlı İmparatorluğunda Mehmed Sâlis devrinde Kâfi'nin islâhata duyduğu ihtiyaç üzerine kaleme aldığı bir eserdir. Safvet Beyin bir kaç piyesi ve bir çok makaleleri vardır.

Safvet Beyin mevlidi (Mevlûd), şâirin dediği gibi, mûteber kitaplara istinaden meydana getirilmiştir. Ekseriya mevlid merasimlerinde okunan Rasulullahın medhiyelerinden bazı beytleri metnin içine almış ve arapça orijinal metinleri de buna eklemiştir. Şâirin son eserlerinden biri olan bu manzum mevlidi, bestelenmiştir. Dinî mekteplerde tertip-edilen mevlid merasimlerinde bu mevlid de okunmaktadır. Mevlid, 1924, 1931, 1941, 1942, 1943 yıllarında Saraybosna'da (1953 yılında da Amerika'da, Denholme'da) müteaddit defalar tab edilmiştir.

Şâir, mevlidin mukaddimesine tıpkı Süleyman Çelebi gibi başlamaktadır:

Naypriye Bojye spomenimo ime,
Svako dobro dyelo poçima se s nyime.
Evvelâ Allah'ın ismini zikredelim
Her hayırlı iş O'nunla başlar.

Şâir, tevhîd bahrini ise şu beytle başlatıyor:

Vücûda gelmeyen ve sonu da olmayacak Allah'a kulluk ediyoruz.

Prof. F. Bayraktareviç'in manzume hakkındaki fikri odukça menfidir.

İleri yaşta ve artık o eski şairlik canlılığı ve harareti sönmeğe yüztuttuğu bir zamanda bu Mevlidî nazm ettiği için, vaktiyle yazdığı şiirlerine kıyasla, onun artık o üstün şairlik vasıflarına sahip bulunmadığını isbat etmeğe çalışmaktadır (O Nasim Mevlüdima..., ss. 36-37).

III. muasır şâir, muharrir ve gazeteci Reşad Kadıç, sıra itibariyle, üçüncü ve sonuncu mevlidin sâhibidir. Bu manzum mevlid de umumiyet itibariyle telif eseri sayılmaktadır. Bosna-Hersek İslâm Dini Görevlileri Cemiyeti (Cem'iyet-i İlmiyye) tarafından 1964'de neşredilmiştir.

Diğer birçok şairlerin na'atları yanında Mevlid adı altında kısa manzumeleri de vardır. Şair Osman Cikiç, (1) Mustafa Hacıgrabčanoviç (2) ve Muhammed Maşiç (3) bunlar arasındadır.

Henüz neşr edilmeyen muasır mevlidlerden Şemsuddin Sarayliç'in manzumesi (4) zikre değer. Uzun zaman yazma halinde bulunup, 1975 yılında, Yeni Pazar'da (Novi Pazar) tab'edilen Vehbi Hociç'in Mevlid adı altındaki mufassal manzume, aslında bir nevi Din Bilgisi mecmuası sayılabilir.

Gerek mevlidler, gerek diğer islâmî eserler hakkında bibliyografya kitaplarında kâfi derecede malûmat vardır. (5)

Süleyman Çelebi Mevlidine Yapılan İlâveler

Bilindiği gibi, Süleyman Çelebi mevlidine, başında ve sonunda, ilâve edilmiş bazı bahir ve fasıllar bulunduğu gibi, mevlidin metni içine serpiştirilmiş bazı ilâve beyitler de mevcuttur. Süleyman Çelebi mevlidi üzerindeki araştırmalarıyla bu sa-

(1) Pobožne Pjesme Bosansko-Hercegovackih Muslimana, Sarajevo, 1969, s. 173-4.

(2) Hikmet dergisi, Tuzla, 1930/1931, II/46, s. 103.

(3) Hikmet dergisi, 1933/1934/59, ss. 323-329.

(4) Yazma halindeki bu Mevlidin bir kopyası Saraybosna Milli Kütüphanesinde (Narodna Biblioteka) bulunmaktadır.

(5) Misâl olarak-a : Sinanuddin Sokolovic, Prilog Bibliografiji Radova o Muhammedu (a.s.) Objavljenih u Nas (Memleketimizde yayınlanan Hazret-i Muhammed hakkındaki yazıların bibliyografyası), Sarajevo 1972.

b Osman Asaf Sokolovic, Pregled Stambanih Djela na Srpsko-Hrvatskom Jeziku Muslimana Bosne i Hercegovine-1878-1948 - Sarajevo, 1955. (Bosna ve Hersek Müslüman Yazarlarının Matbu' Eserler Bibliyografyası- 1878'den 1948 yılına kadar).

hanın âdeta mütehasşısı olan Neclâ Pekolcay (1), Mustafa Ateş (2), Prof. Ahmed Ateş (3), Ahmed Aymutlu (4), Hüseyin Vassaf (5), Veled Çelebi (6), Murad Uraz (7) gibi yazarlar bu konuya kısaca temas etmişlerdir. Ancak bu husus, kâfi derecede incelenip ilmî bir neticeye henüz bağlanamamıştır. Şüphe yok ki, genç yazarlar, Süleyman Çelebi mevlidinin bu tarafına da ehemmiyet verip ilme büyük hizmetler edeceklerdir.

Burada, Mevlidin sonuna eklenen bazı hikâye ve destanlar bahis mevzu'u değildir. Bunlara, zikr ettiğimiz gibi, Dr. N. Pekolcay kâfi derecede temas etmiştir. Mevzu'umuz, Süleyman Çelebi Mevlidinin metnine Boşnak şairleri tarafından ve Türkçe olarak yapılan ilâvelerdir.

Tanınmış Bosna âlimlerinden Derviş Münib Korkut, Karadağ'daki Çetine (Tzetinye) Müzesi Türkiyat bölümü Müdürü iken, Zapisi adlı dergide (Mart 1932, Yıl 6, Cilt 10) Süleyman Çelebi mevlidine yapılan ilâveler hakkında şu görüşü ileri sürmüştür: "...Süleyman Çelebi mevlidine ilâveler yapan diğer bazı tanınmış ve tanınmamış şâirler de vardı. Başta gelenler arasında bizim bir hemşehrimiz de bulunmaktadır. Sokullu Mehmet Paşanın muâsırı olup, onun Vişegrad'daki Drina üzerinde kurulan köprüsüne tarih yazan Saray-Bosna Kadısı Mehmed Efendi, mevlidin "Ey azizler" prologunu tamamlamıştır. Esasen Süleyman Çelebi mevlidine yapılan ilâvelerin en değerlisi de budur. Diğer manzûm ilâveler ise, bilâkis mevlidi bozmaktadır" (8).

-
- (1) Türkçe Mevlid Metinleri (İstanbul 1950), I-II, (doktora tezi); Süleyman Çelebi'nin Mevlidi Metni ve Menşei meselesi, Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi, (İstanbul-1954), VI. 39-63.
 - (2) Ahmed'in Mevlidi, bir kısmının karşılaştırmalı metni ve Süleyman Çelebi'nin eseriyle kısa bir mukayese, (İstanbul 1952, mezuniyet tezi).
 - (3) Süleyman Çelebi, Vesiletun Necât-Mevlid, (Ankara 1954, Türk Dil Kurumu neşriyatından).
 - (4) Süleyman Çelebi'nin Hayatı ve eserinin edisyon kritiği, (İst. 1946, nezuniyet tezi); Süleyman Çelebi ve Mevlid-i Şerifi, (İst. 1958).
 - (5) Mevlid-i Süleyman Çelebi Hazretleri, Sırat-ı Müstakim (İst. 1325) Sayı 29; Süleyman Çelebi Mevlidi ve Me'hazları, Hayat Mecmuası (Ankara 1924), Sayı 45; Vesiletun Necât, (İst. 1329).
 - (6) Süleyman Çelebi Mevlidi ve Me'hazları, Hayat Mecmuası (Ankara 4 Teşrin evvel 1927).
 - (7) Mevlid ve İzahı, (İst. 1956).
 - (8) Travnikli olan Münib oğlu Derviş Korkut, ilk, orta ve lise tahsilini Saraybosna'da, Yüksek tahsilini ise, İstanbul İlahiyat Fakültesinde yapmıştır. Yugoslavya Krallığı Diyanet Vekâleti İslâm Şubesi Umum Müdürlüğü, Travnik Müftülüğü, Saray-Bosna ve Tzetinye Devlet Müzeleri Türkiyat Bölümleri Müdürlüğü ve Devlet Arşivi Türkiyat Şubesi Müdürlüğü gibi görevlerde bulunmuştur. Tanınmış müftü, mebus, gazeteci, İlahiyat Koleji Müdürü olan merhum Sâkub Korkut'un kardeşidir. Derviş Efendi 1969 yılında, 80 yaşında iken, Saray Bosna'da vefat etmiştir.

Muhammen Emin Hacıyahiç'in de, ahfadı arasında dolaşan bir rivayete göre Süleyman Çelebi mevlidine bazı ilâveleri bulunduğu ve hattâ bu ilâveli metnin bazı mevlid cemiyetlerinde okunduğu söylenmektedir. Merhum Muhammed Emin Efendinin ahfadından olan Dr. Muhammed'in elindeki bir nüshanın, bu ilâveli nüshanın ta kendisi olduğu zannediliyordu. Fakat Dr. Necla Pekolcay'ın tetkiki neticesinde, Süleyman Çelebi mevlidine yapılan ilâvelere okla işaret edilmiş beyitlerin, Süleyman Çelebi mevlidinin kendi beyitleri olduğu anlaşılmıştır. Dolayısıyla bu nüsha, bahis konusu Muhammed Emin'in ilâveli metni olduğu zannedilen nüsha değildir. Gerçek nüsha bulununcaya kadar, Muhammed Emin'in ilâveleri ve muvaffakiyet derecesi hakkında her hangi bir şey söylemek mümkün değildir.

Süleyman Çelebi Mevlidine yapılan şerhler

Süleyman Çelebi Mevlidine yapılan şerhler arasında Bosnalı bir şair de vardır. O da "Zikri" mahlaslı (1), Ujitzeli İbrahim adlı, oldukça tanınmış bir şairdir. Bu şerhin adı "Mawridu'l-Wuşûl fî Mawlidî'r-Rasûl"dür. Ancak bunun metni, son zamanlara kadar ortaya çıkmamıştı. Birkaç sene evvel, Dr. Muhammed Hacıyahiç, zikri geçen Mevlid şerhinin bir fotokopisini bana yollamıştı. O zaman bu yazma nüsha kendi şahsî kütüphanesinde bulunuyordu (halen Saraybosna Şarkiyat Enstitüsü kütüphanesindedir).

Bu Türkçe şerhin sonunda birkaç beyitlik manzum bir tarih kaydı vardır. (2) Bu manzum tarihin birinci beytinde, Mevlid şerhinin ismine îma eden "mavridi" ta'biri geçmektedir ki, "Mawridu'l-Wuşûl fî Mawlidî'r-Rasûl" e delâlet etmektedir. (3) Şair İbrahim Zikri'den bahs eden Bursalı Mehmed Tahir, bu Mevlid şerhini de zikreder. (4)

Şerhin içinde müellifin ismi geçmemektedir. Ancak birkaç beyitlik manzum tarihin sonlarında, mahlâsı olan "Zikri"ye (Zikriyâ) işaret edilmiştir. Fakat, eserin mukaddimesinde, mevlid şerhinin tam ismi zikr edilmiştir ("Mawridu'l-Wuşûl fî Mawlidî'r-Rasûl"). Fotokopisi elimizde bulunan bu mevlid şerhinin nüshası, müellif tarafından yazılmış nüsha'ya (otografa) istinaden te'lifden beş sene sonra meydana getirilmiştir. Kendi ismini kayd etmeyen müstensih, bu hususu, hem yazı, hem de rakamlarla tasrih etmektedir. Bu kaydın altında nüshayı kontrolden geçiren ve sadece "Hamdi" olarak imza edenin "görölmüştür." şeklinde mülâhazası vardır.

- (1) "Zikri" mahlaslı, yine Ujitzeli ve şairimizden evvel yaşamış Ebû Bekir Ağa (1100/1688-1689 yılında şehit düşen) "Zikri I", İbrahim ise, "Zikri II" olarak birbirinden ayrılmaktadır.
- (2) Zikriya, bu ni'metin tarihidir-Kıldın itmam şerh-i zîbâ Mevlidi (1254-1838).
- (3) Dergeh-i feyzin açıldı Mevridi. "Al-Mavrid fî'l-kalâmi 'ala'l-Mavlid" (Al-Fakihâni) ve: "Al-Mawridu'r-rawiyy fî'l-Mawlidî'n-Nabawiyy" ('Alî al-Kâri) mukabele ediniz.
- (4) Osmanlı müellifleri, II, 177.

İbrahim Zikri, Bosna vilâyetine dâhil - halen Sırbistan hudutları içinde bulunan - Ujitz (Ujiça) şehrinde 1210/1795 tarihinde dünyaya geldi.(1)

İbrahim Zikri'nin şiirlerini ihtiva eden, 1232/1817, tarihli ve 24 varaktan ibâret yazma bir mecmûa'yı merhum Prof. Hacı Mehmed Hanciç, bir makalesinde tanıtmıştır.(2) Mecmû'a en büyük kısmı ile Zikri'nin şiirlerini ihtiva etmektedir. Şair bu mecmû'ada bir beyitle kendi doğum tarihini 1210/1795 olarak kayd etmiştir. Aynı şekilde şairin oğlu Şerif Ahmed'in de doğum tarihi bu mecmû'ada kayıtlıdır (1239/1824). Fatî'nin Tezkiresine(3) alınmış Zikri'nin bir gazelini Dr. Safvet Başagiç eserine nakletmiş,(4) tütün ve kahveye dair beşer beytini, dört beyitlik "Münâcât-ı İlâhî" sini ve beş beyitlik bir kıt'ayı nakl ile Boşnakça tercemesini de vermiştir.(5)

İlk def'a Bursalı Mehmed Tahir, Osmanlı Müellifleri adlı kitabında(6) Zikri'nin Mevlid şerhini kayd etmektedir. Bursalının "Mawridü'l-Wuşûl fî Mawlidî'r-Rasûl ismi ile Mevlid-i Şerif şerhiyle müretteb divanı ve bazı resâ'ili vardır" şeklindeki sözleri, Mehmed Hanciç'i(7) ve ona istinaden Hazım Şabanoviç'i(8) şaşırtmış olacaktır ki, Mevrid'in müstakil bir Mevlid, bunun dışında da bu Mevlidin şerhi olduğu zehabına kapılmışlardır. Halbuki müellif, ayrı bir mevlid yazmış olmayıp, Süleyman Çelebi Mevlidinin şerhini yapmış ve buna "Mawridü'l-Wuşûl fî Mawlidî'r-Rasûl" adını vermiştir. Halen Saraybosna Şarkiyat Enstitüsü Kütüphanesinde bulunan bu Mevlid şerhinin yazma nüshasından bu gerçek açıkça anlaşılmaktadır.

(1) Bu tarih müelliflerce umumiyetle kabul ve kayd edilmiştir.

(2) M. Hanciç, İbrahim Zikri (Glasnik Vrhovnog Starjesinstva Islamske Vjerske Zajednice Kruljevine Jugoslavije Beograd, 1935, III, 94).

(3) Tezkire-i Fatî, İstanbul, 1275 [1858], s. 97.

(4) Dr. Safvet Beğ Başagiç, Boşnyacı Hercegovci u Islamskoj Knjizevnosti, Sarajevo, 1912, ss. 153-154.

(5) M. Hanciç, zikri geçen eseri, ss. 95-98.

(6) Bursalı Mehmed Tahir, Osmanlı Müellifleri, II, 177.

(7) Hanciç, zikri geçen yazı, s. 94.

(8) Hazım Şabanoviç, Knjizevnost Muslimana B. i H. na Orijentalnim Jezicima (Bibliografija), Sarajevo, 1973, s. 572.

Son Söz

Muhterem arkadaşımız, Prof. Dr. Muhammed Hamidullah'ın ifadesine göre, Pakistan ve Hindistanda, Urdu dilinde birçok Mevlid manzumeleri vardır. Bangladeş'te ise, Bengali dilinde de benzer manzumelerin mevcudiyeti düşünülebilir. Buna kıyasen, Endonezya, Çin, Afganistan ve diğer Asya ülkelerinde bizimkine benzer durumlarla karşılaşabiliriz. Arab dilinden başka dillerin hakim olduğu Afrika kıt'asındaki Mevlidler hakkında bilgimiz kıttır. Şimdilik sadece Sevahlî dilindeki Mevlid'in mevcudiyeti kat'îdir. Bu mevzu üzerinde esaslı ilmî araştırmalar yapılırsa, muhakkak mühim ve enteresan neticeler elde edilebilir. Bu zengin kültür deposunu ortaya çıkarıp, nisyandan kurtarmak gayesile, böyle ilmî araştırmalar, ilim bakımından da lüzumludur. Şu varki, böyle bir araştırma bir tek kişinin kârı değildir. Bu vazife, her kıt'a, hatta her memleket için, oranın münevverlerine düşer. Böyle araştırmalar yapıldığı taktirde, ileride umûmî olarak bir ilmî karşılaştırma da mümkün olabilecektir. O zaman, İslâm aleminde, hangi şairin mevlidi en büyük şöret kazanmıştır, hangisi en çok diğerleri üzerine te'sir yapmıştır gibi neticeler ortaya çıkar. Bu iş, esasen mukayeseye dayanan bir mevzu'dur. Yeni nesillerin ilmî çalışmaları sayesinde, bu mes'elenin bir gün tamamen aydınlığa kavuşacağı şüphesizdir. Bunu can-u dilden arzu ediyoruz. Bizim mütevazî çalışmamız tam olmaktan çok uzaktır ve elimizdeki imkânlar nisbetinde ele alınmıştır. Bazı dil veya lehçelerdeki Mevlidlerden haberdar olduğumuz halde (meselâ Lâzca ve Gürcüce), örneklerine tesadüf edemediğimiz için, burada bahs edemedik. Bu işin tamamlanmasını, genç edebiyatçılarımıza emanet etmenin en iyi hal çaresi olduğuna inanmaktayız. (1)

Huwa'l-Hayyü'l-Bâkî. - Bu yazımın baskısı sona erdikten sonra, çok sevdiğim ve takdir ettiğim eski talebem, Priştine Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Profesörlerinden Dr. Hasan Kaleşi'nin, vakitsiz vefatı beni büyük hüzünlere gark etti. Bu şöretli genç Arnavud ilim adamı, Şarkiyat ve İslâmiyat sahasında birçok kıymetli eserin müellifi idi. Bu yazımın, Arnavutça Mevlidlere dair bölümünde, Merhumun, mevzu'la ilgili eserlerine atıflar yapmıştım. Üzüntülerimi arttıran husus, bugünkü Arnavud ilim adamları arasında, sahamızda, onun yerini dolduracak tek bir kişinin bulunmayışıdır. Ulu Allahın rahmeti üzerine olsun.

1) Bu yazımın hazırlanmasında bize kitap, fotokopi ve çeşitli malûmatı te'min etmek suretiyle yardımda bulunan zevattan bilhassa aşağıdakilere şükranlarımızı arz ederiz : Prof. Dr. Faruk Kadri Timurtaş, Dr. Neclâ Pekolcay, Dr. Muhammed Hacıyahîç, Mahmud Tralyiç, Muhammed Hazim Okıç, ve Mustafa Zilco.

مولد النبي عليه السلام

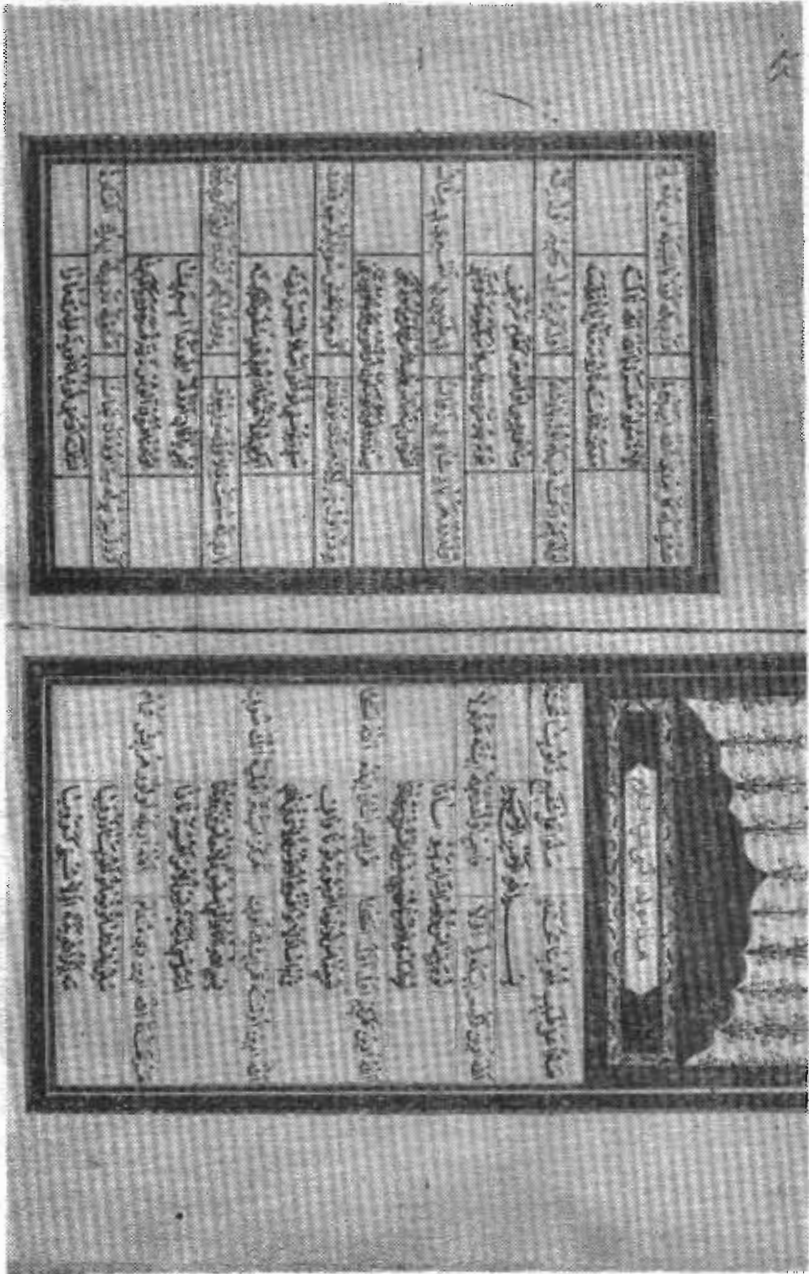
بلسان البحر كسيت

كان مولد النبي عليه اذكى لتسلاام ونبى اتجه قد نظم على
السنة جميع الاقوام الاسلاميه لانارة الشوق الى الحضرة
النبوية ومع كون بحر كسيت معروفين بالنصلي في الدين والشوق
الى نبى الامم يمكن ان يستدل به عدلان منظوما بلغتهم
في انهم منقولون بلغة بحر كسيت وبلغة ابيهم المطابع
بشارة عظيمة لاجراء تلك اللغة في الله تعالى التناظم
ومن دل قيسره خير الخراء وانها
بشفاة خاتم الانبياء

مع كل من اعظم عبد الرحمن بن ابي بكر بن عبد الله بن
واسم الله ذكره في كتابه في احوال العرب الكوفة
في كتابه في احوال العرب الكوفة
حسرت في احوال العرب الكوفة

١١٣٢

1- Düzceli Abdurrahman Efendi'nin Çerkesce Mevlidi (baş sahife)

2- Süleyman Çelebi Mevlid'inin Rumca Tercemesi (ilk 2 sahife)

دیار بکر و ولایت

خلیلکسینه نایب لجه قضاسینه

منتر قرینه لی مکر متلو احمد الحاج احمد بیک

ز اذ لسانیه نایف ایلدی بیک اشع مولد

شرف معارف نظارت خلیله سینه، مار

تار علی تحریرات علیه سینه و درین دخت اور

دفعه اولاده در تیور سینه و عیارت ولایت

مذکوره بطور قیام طبع

و نشر اید بیک بوند

ایله در بیلور مسؤل طو

له حقد

3- Ahmed El Hâssi'nin Zazaca Mevlidi (baş sahife)

مَوْلَانَبِيٍّ وَوَلِيِّهِ الْوَلِيِّ الْأَمِينِ

نَظْمُ الْعَالِمِ الْفَقِيرِ

جَسْرُ الْأَطْلُوسِيِّ مَرَقَمَاءُ الشَّافِعِيَّةِ رَحِمَهُ اللَّهُ

بَابُهُ

مُرَشِدَانِ كُتُبِ الْكَلْبِ فِي سَوَابِقِ الْكَلْبِ

نِسْبَةُ ٢١

طَبْعُ مَطْبَعَةِ (مُتَنَانِ بَلْبَك) فِي الْأَمِينَاتِ

مولد النبي كتابي .

۱۳۵۰ نيجي هجري ۱۹۳۱ ميلادي .

۱۲ ربيع الاول ۲۸ ايول .

مولد النبي كونيڤاڭ خاطر مستي ارلا راق نشر ايدهلي .

راق

باسوب تاراتوچيسي :

طوكيو دا مطبعة اسلاميه .

۱۹۳۱ نيجي يل .

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ أَسْمُهُ الْكَلْبُوتُ فَوَشِدَ كَيْتُونُ نَشْتُهُ مَعِي وَرَيْتُ بِيَارَ كَيْتُونُ بِرَيْتُ نَفْسَانَهُ شَوْبِي مَدَامُ أَدَا كَيْتُونُ مَعْتَقَانَهُ مَشُونُ أَسْمِيهِ بَالُ مَا هَتَ بَالُ كَيْتُونُ بِرَ مَسْتَقِ أَسْمِيهِ وَرَيْتُ نَأْوَمُ لِنَابَارِ نَأْوَهُ رَحْمَتُ أَيْبَارِ مَاءُ مَشْكُونُ كَرْوَتِي مَعِي شَبِيهُ نَوْفَا كَيْتُ دَكَا بَأَوْفَا كَانُونُ أَيْفَا كَانُ نَوْفَا كَانُونُ جِيْنُ أَسْمَانُ أَسْمَانُ كَيْتُ كَانَا وَرَدْنَوَهُ أَيْفَا بَا كَنْجِي وَرَيْتُ أَيْتُ أَي كَنْجَا جُو فَوَشِدَ أَسْمَانُ اللَّهِ نَوْجُو دَكِيمُونُ بِرَ كَيْتُونُ نَوْفَا مَشُوقِ نَأْجِرَتُ	بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ أَسْمُهُ الْكَلْبُوتُ فَوَشِدَ كَيْتُونُ نَشْتُهُ مَعِي وَرَيْتُ بِيَارَ كَيْتُونُ بِرَيْتُ نَفْسَانَهُ شَوْبِي مَدَامُ أَدَا كَيْتُونُ مَعْتَقَانَهُ مَشُونُ أَسْمِيهِ بَالُ مَا هَتَ بَالُ كَيْتُونُ بِرَ مَسْتَقِ أَسْمِيهِ وَرَيْتُ نَأْوَمُ لِنَابَارِ نَأْوَهُ رَحْمَتُ أَيْبَارِ مَاءُ مَشْكُونُ كَرْوَتِي مَعِي شَبِيهُ نَوْفَا كَيْتُ دَكَا بَأَوْفَا كَانُونُ أَيْفَا كَانُ نَوْفَا كَانُونُ جِيْنُ أَسْمَانُ أَسْمَانُ كَيْتُ كَانَا وَرَدْنَوَهُ أَيْفَا بَا كَنْجِي وَرَيْتُ أَيْتُ أَي كَنْجَا جُو فَوَشِدَ أَسْمَانُ اللَّهِ نَوْجُو دَكِيمُونُ بِرَ كَيْتُونُ نَوْفَا مَشُوقِ نَأْجِرَتُ
--	--

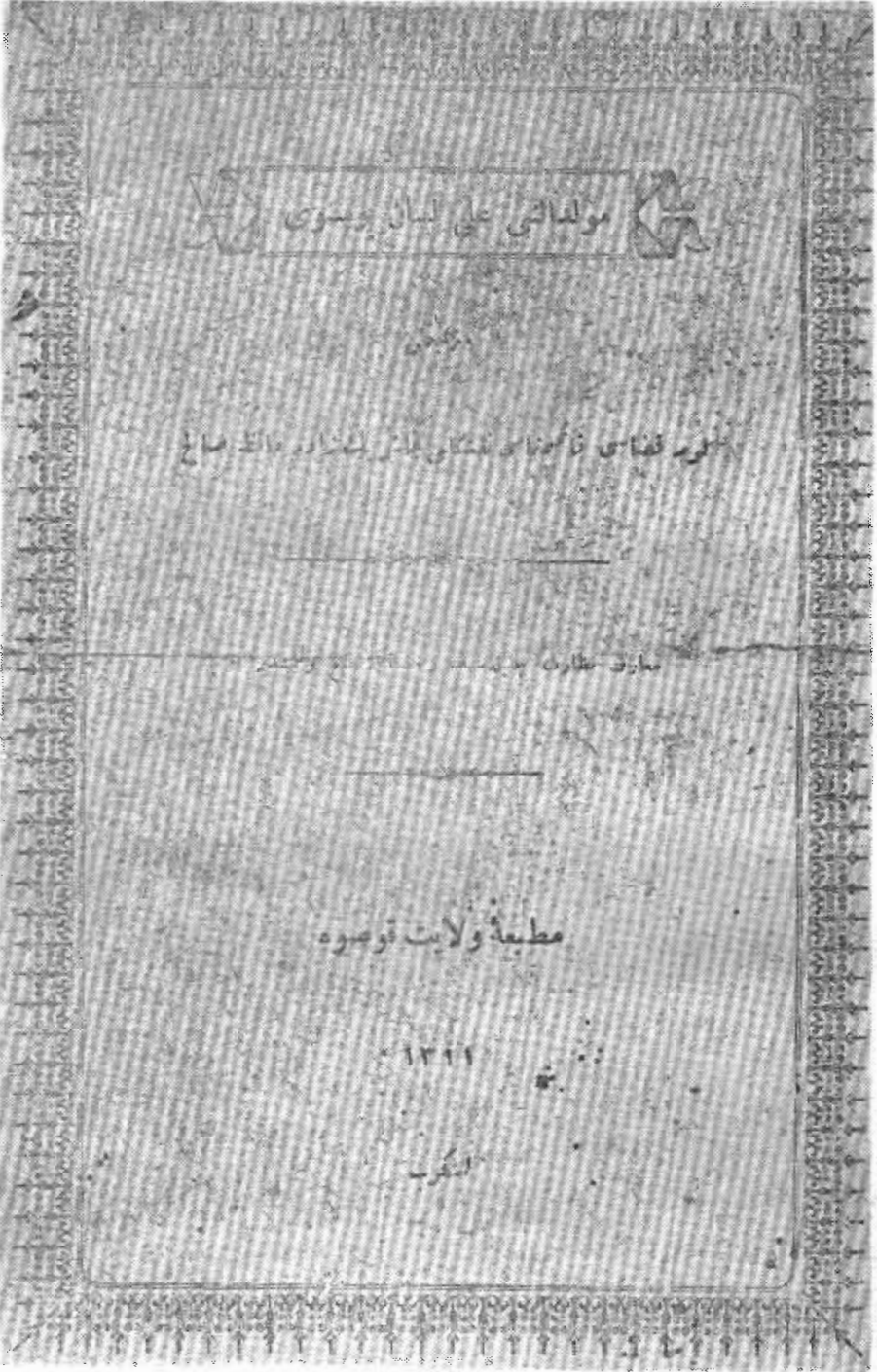
بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

<p>هَمْ رَسُولِ قَوْفِ صَلَوَةٍ هَمْ صَلَاةٍ هَمْ صَلَاةٍ كَيْفَانِ زَمَانِ تَابِي بِي حَيْثُ سَرِي رُويَ رُوتِ بِي هَمْ تُوْزِكْبِي هَمْ مَرَادَتِ أَيَا يَا رَبِّ سَائِقَا هَمْ قُوَّةِ شُومِ أَبِي يَا رَبِّ فُوحَاتِ بِي كُنْهَاتِ بِي مَارِ شُومِ انْتِقَامِ فَا نِدْعُوهُ مَوْءَاثِي وَنَسْتِ دُوسْتِ نُوْقَا وَدُوسْتِ أَي رُوبَا بِي وَغَا صِيَا أَمْ</p>	<p>هَمْ قَوْفِ اللَّيْلِ شُومِ هَيْجِ يَابْدَامِ هَمْ أَيَوِّهَ كَيْفَانِ بِي شَيْبِي أَيِ قَيْطُوا لَوْتِ نَا أَيِ بِي بَرْدِي بِي سَلْطَنَا تِيكَ ذَا إِنَّمَا بَانِيَا إِيضَا قُوْر شُومِ عُمُرِ يَا سَتِ وَلَيْتِ بِي تَعَاثِ يَا سَتِ قِبَالِهِ شُومِ دَوْلِي هَمْ أَيَا نَارِ مَسْئُولِ قَوْمِشِ أَنْدَعُونَ أَمِيرِنَ تَمْ بِي وَطَائِعَتِ قَوْمِشِ بِي سَمُونَ أَمِيرِنَ تَمْ</p>
--	--

7- Muhammed Tahir Popova'nun Arnavutça Mevlid'i, ilk sahife

8- Gaşeviç'in Akova'daki, Mezar kitabesi

9- Gaşeviç'in Boşnakça Mevlid Tercemesi 2. nei Üsküb tab'ı (Arab harfli), baş sahife

قَوْلُ النَّبِيِّ عَلَى السَّبْعِينَ

مَرْحَمِي

لونه قضاسی قانمقنای نقشکی غاشوبیت زاده حافظ صالح

معارف نظارت جلیله سنک رخصتیه طبع اولنشد

مطبعه ولايت قوشوکه

۱۳۱۱

اسکوب

﴿ قَسَائِدُ مَوْلَانَا شَرِيفِ ﴾

اؤد الله قوی ترازی بوموچی نما مولود بیغمردو برودومی
 او جتو قوی ترازی خوییا قاد ساریمولود ایچی نما بوسلوشا
 زا جهتم قوی میسلی ای برزی قاد به اومی مولود نما نه بیچی
 برومبلیت اذوی شویت حوکیه بریج ما بخشردنهرای ما سراطو والسادک
 خوشا بیی او جتو قو ترازی نفی از سرچو صلواته زادری
 السَّلاوةُ وَالسَّلَامُ عَلَیْكَ يَا رَسُولَ اللَّهِ

﴿ مَوْلَانَا نَسِی سَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ ﴾

س پروا وازدا سبومبالی سوزغ بوزا از بوسلوده تو به واجب اوزبا
 بوزا دراغوغ تو سبومنه سذقیه الله نهو اولفتاکر بوسلودو
 قادا بوده بوزبه اینه نابیرینه نه کیه ازیلیج دوزان بوزو بوسلینه
 نه چلی سواقی کتبه الله سبومنه بوزجه نما وازدا بوزو لاقطاف
 خالص (۱) سرچوم قو الله سبومنه اودملح اؤد نهغ سواقی سکنه اویبا
 بوزبه اینه قو سبومبالت اومی اون قود بوزا سواقی مراد دوقومی
 حادی سلاطو سوی دا الله وجمعه اود والوسی ایمی دا عشقم (۳) بلاجه نو
 بوز به یدان اوسوم شبهه (۲) نیامو زا وازدا به نا نو ایمان (۴) ایمو
 خاشوم کرسو صاحبیا بوز درامی ایز نهیانا اؤوی شویت اون سوزوی
 قوی زردی دا تا وازدا به برزی حق او سرچو صلواته اون دوزی
 السَّلاوةُ وَالسَّلَامُ عَلَیْكَ يَا رَسُولَ اللَّهِ

السَّلاوةُ وَالسَّلَامُ عَلَیْكَ يَا حَبِیْبَ اللَّهِ

درامی موقی سوزو جو پروا یا بریت بوسلوشامه تو به یدان وصیت
 قو بوسلوشامه سوزو جتو سبومبالت نهو دوشا میرساللا او جلت

(۱) حاشیه: بیستوه ایستونو
 (۲) حاشیه: سوزده دوریه
 (۳) حاشیه: لیرود، مورلیووست
 (۴) حاشیه: ویرووانیه، آ او شریعتو
 ویرودار بوزبه زاپوییدی

10- Gaşeviç'in Boşnakça Mevlid Tercemesi Sarabybosna tab'ı (Arab harfli), ilk sahife

Гашиновића песма је нећим делом неразумљива. У тумачу који се износи из текста *Mevludi*, читалац ће наћи те речи протумачене и све остало што је потребно за бодје разумевање.

II.

ЗАШТО ЈЕ СВЕТИ МЕВЛУД ПРЕВЕДЕН НА БОСАНСКИ ЈЕЗИК¹⁾

Богу драгом влада шућур на неба,
 Нашем свету се-галду вес-егаде!
 Цар је нама гали Абдукамад хан,
 Са њим била Твоја помоћ, ја Мешан!
 5 Док је на нас хајар-доев и неба,
 На срвио пут треба чинит ахтинам,
 Код се шабох у Колашци кармак,
 Езидак је сам јуно наиве у неба,
 Молише ме коланиски вршани:
 10 "Нами Мевлуд дој босански напани!"
 Сад бирано зарит кад ме молише,
 Дав десети од речима бијаше:
 Ми смо јудин звити Мевлуд шта пише,

Нашем свету сви смо шик одише,
 15 Други језик ми дично не знамо,
 Алах један! Хак пејгамбер! сви знамо!
 Што ј у Куран на све јмаи имамо,
 Бошњачки нам тврд Мевлуд, молимо!"

Алијк виђот порадити за себа,
 20 Нашевати како ум јем ја виста,
 Други Боже, је човичим да себа,
 Молим ти се да не горим у аста,
 Мухари свк, патан био мој Нисван,
 Име ми је Хафиз Салм Гашиновић.

РОЂЕЊЕ ПРОРОКА НА БОСАНСКОМ ЈЕЗИКУ.

25 Од Алаха ко смо тражи помоћи,
 Нека Мевлуд пејгамберски проучи,
 У ренету који тражи хурџа,
 Код се учи Мевлуд нека погули,
 За десетом који мисли и брижи,

30 Код се учи Мевлуд неки не бржи!
 Провисаите, ови свијет зове проф,
 На вахшери и спрету шала дој,
 Хапла пити у денету ко тражи,
 Нека Мевлуд пејгамберски проучи!

СВЕТИ МЕВЛУД.

35 Сприс влада споминати овог Бога,
 У песоне то је надиш на роба,
 Бига драгог ко помене свиднас,
 Алах њему одлашине поседне,
 Док се виђе Боже име најприне,
 40 Неће ружан изаи зово најпотае,
 На сваки час "Алах, Алах!" вишати,
 Бог је нама влада него ламовати,
 Хлани-рциом ко Алаха помтичу,
 Одмах бунах свако њему одлачу,
 45 Поже име ко поминат значи,
 Он код Бога чисти мурд доучи,
 Ходи, салтеко ете да "Алах!" вишемо,
 Од жедости ми да јинком изачемо,
 Бог је један! за то шубле немамо,
 50 За влада је: на то јмаи имамо,
 Дрви-кјурси сахубири Бог драги,
 На немани ови свијет отради,
 Бог је један! верујемо за влада,
 И ствараше негова је за влада,
 55 Који тражи да га вагра не гори,
 Нека ерије салаватом напуни!

Други моји, хубу нама ја рјешт,
 Посудујате, то је један свијет,
 Који слуша еиде шта ћу беседит,
 60 Њему душа пошнуће у денет,
 Да Бог њему једно добро покони,
 Ко год ми се хиредовом покони,
 Па ко тоће ову доку да учи,
 Мушинуф нех фатиха проучи!

65 Други Алах како створи Адема,
 На свијету се јам ствима гласи,
 Седом стму ушнине мисли,
 А Бог драги покони му пошва,
 Сви хабиба на село му пур даде,
 70 И за(ј) нур му једи асмаи остане,
 На Хавау га понае Алах претури,
 Шт се роди на га њему покони,
 Дој Ибраким и Исмаил на дуво,
 Здулаше да казујем друге дој,
 75 Код се роди роб у Бога најмаи,
 Нур је логон па се њему покони,
 Ко се боји да га вагра не гори,
 Нека ерије салаватом напуни.

Он је соја гилемота и трага,
 80 Он најљепши и најбољи код Бога,
 Одбио је Алах него свачко,
 Ази ка пи исто није баш шико,
 Бог створио Мухамеда најприне,
 Пејгамбер се он родно најпотае,
 85 Он је послат да напути сваки,
 Његово је свијето кабуа код Бога!
 Ко се боји да га вагра не гори,
 Нека ерије салаватом напуни!

Миро! намет пејгамбер, Амина,
 90 Она роди еиде-рмо бистра,
 Код ј Амина со јаме биди амина,
 Аламета ваго јесте виђе,
 Отад свеча Мухамеда Адавал,

¹⁾ Онај је наслов на српском језику, а тако и други који следују.

- „Milosniku, vadi: Mene traži ti!
A miluješ ibadet Mi činil!“
- I dan i noć što si vadi zudio,
Da Me vidiš što si od Mene tražio. 340
- Milosniku, milujem te dobro, Ja,
Izrad tebe stvorio sam svakog Ja,
Da ti dadem što god imaš murada,
Sve za jedan po hiljadu dobara.”
- Muhammed se dragom Bogu prekloni,
Pa za ummet i hal njihov sve moli: 345
- „Mili Bože, mene ummet oprosti,
Žira on je, ima dunaha dosti.
- Dunah radu, Tebe ašii bivaju,
Ja se bojim da u vatro ne goru. 350
- Dragi Bože, Tebe molim svakako,
Ne daj da mi ummet gori u pakol!”
- Od Allaha Muhammedu doğe glas:
„Poklon činim tebe ummet ja nočas.
- Ja na tebe imam milos veliku,
A ti Mene moliš za zemlje šaku. 355
- Svjetove sam Ja rad tebe stvorio,
Najboljega tebe Sebi vidio.
- Prežudan si, milosniku, kod Mene,
Pa za šaku zemlje moliš od Mene. 360
- Kazivo sam, Muhammede, Ja tebe,
Nagledat se nećeš moći ti Mene.
- Mome zatu ogledalo tvoj je zat,
Ti si sa Mnomi, milosniku, upisat.
- Na pravi put zove Mole robove,
Kad Me vidiu, pa i za njih dobro je”. 365
- Pejgamber se po emeru povrati,
Pa se kući Ummehani navrati.
- Što je vaki sprva bilo do kraja,
Ašhabima kaza svaka veselja. 370
- Ašhabi mu čestitaju polazak:
„Blago namu za vi tvoji sad dolazak”
- Rekoše mu: „Sretni tađ si narako,
Od tebe (je) dobro namu svakako.

Mi smo ummet, peigamberlik na tebe
Nami srce veselo je od tebe". 375

Blago nami kad smo njemu mi ummet,
Duši će nam biti stima za hidmet,

Dragi Bože, milosti Ti njegove,
Od svakoga milosnika najbolje, 380

I ko Tebe vazdi plačom pominja,
I ko Tebe sadikane robuje

Molimo Te njihovijem hurmetom,
Svagog Tvoga milosnika serefom,

Milosti Ti Muhammeda Tvojega,
Nas garibe ne udalji od njega! 385

Ti si kadir, oprosti nam grehote,
A pokrij nam, dragi Bože, stamute!

S robovima dobrijema pridruži,
Sto radimo rdavilom ne ruži! 390

Tvojijem Te milosnikom molimo,
Vazdi rahmet mi od Tebe trazimo,

Dragi Bože, nemoj da smo dallin!
Na 'vu mobu vi recite svu „Amiin“

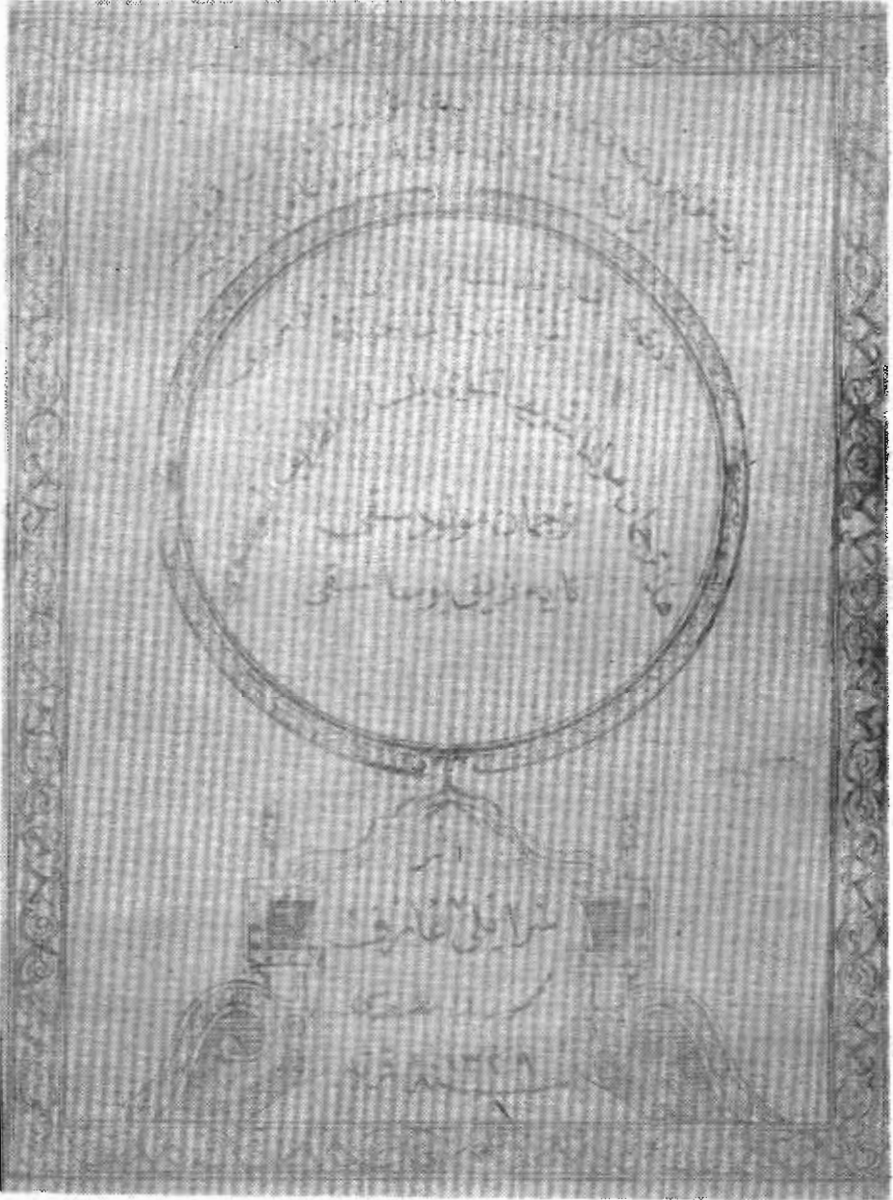
Mi smo ummet milosnika Božega,
Da je Boži rahmet na nas svakoga! 395

Od turaka Allah razi neka je!
Na turčina dobro Bože svako je,

Haza duali mevlidi-šerif

Bismillahir-rahmanir-rahimil

Elhamdu livelilijhi, ves-salatu ves-salamu 'ala nebijijhi
ve 'ala alijhi ve 'itretijhi edžmeine! Sad što smo učili ovi mevlidi-
šerif i Kur'anu kerim izrad našega sveca i Božega milosnika,
da nam Bog dželle dželaluhu kabul učini! Ovi sevab onome,
sto je mobenik za nas svakojega na kijametskom danu, Devlet
lilij, sallallahu alejhi ve selim, poklonjamo. Dragi Bože, nje-
govu revdai-mutahheri Ti ga doturi! Na nas slabe i gnešne nje-
govu milos učini i šefa'at za nas ukabuli! Ostale peigambere
od nas veselo i dušama nam stima učini! Teay i evlad i kućnu
čeljad i njegovu stimanu družinu i pomagače na dinu i sa njim

13- Saraybosnalı Arif'in Boşnakça Mevlid Tercemesi (baş sahife)

MEVLUD

MIRZA SAFET

NAKLADOM
DRUŠTVA BOSANSKO HERCEGOVACKIH I SANDZACKIH
MUSLIMANA u EMIGRACIJI

DENHOLME 1933.
TISKARA "SVJET"

14- Dr. Safvet Beğ Başıoğlu'nun (Mirza Safvet) Mevlidi (Amerika baskısı, baş sahife)

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ
 حمد و سبّاس، و شکر و عذوقیاس، اول ملک الناس
 حضرت تارینه اولسون که بدایت و نهایتین منزّه، و والد
 ولد دن مقدس دین و صلوة و سلام، اول خیر الانام،
 اوز رینه اولسون که جوهر روح منوری خلقته اول
 کل، و عنصرو ذات مطهری، ولادت و بعثته ختم رسل،
 اولمشدن آل اطهاری و اصحاب اخیاری، اوز رینه
 اولسون که هر بری فلک هدایتده انجم و ماه، اول طرف
 اله، اولشردن و بعد معلوم اولسون که جیب خدا سید
 انبیا و اصفیاء، حضرت محمد مصطفی، صلی الله تعالی علیه و سلّم
 روح اعظمی اول مخلوقات اید کینک کیفیات، و بعضی احوال
 ولادت و معجزاتی، و مناقب معراج و مناجاتی، بیانده عرف
 و عجمی، نظمی و نثری، نیمیجه نجات و رسائل تصنیف و تبویب
 و بوجوه مشویات و قصائد نظم و ترتیب اولمشدن اجحق
 محروف برو که ده مد فون، و امیر سلطان دیکیله معروف
 اولان شیخ شمس الدین سید محمد بخاری، قدس سره،
 حضرت تارینک خلفا سندن اولوب، رابع سلاطین آل عثمان
 سلطان یدرهم بایزید خان، علیه الرحمه و الغفران، حضرت
 کتادینک و بعد وفاته برو، ده کی جامع کبیرینک امام
 همای، قدوة العلماء، و زینة الفضلاء، سلیمان حلبی

لحق

روح الله تعالى روحه نظم وتاليف بيورد قلري منظومه
 مولد بنی، ونعتیه حمید عرف جمله سندن اجزل والطف
 وجمع سندن احسن و اشرف بحجم والفاظی مختصر و وجیز
 جدوی و نحو امسی مفید و عزیز، زمان و دیار بمنزله هر شکار
 مقبول کبار و صفار، جوامع و محافلده، انواع تعظیمه مقرو
 مجامع و منازلک اصناف بحیله ملوک اولوب عبارت ای هر
 نقد آسان و جلی شرح و ایضا حد مستغنی ای دخی
 بعضی ایات لرند تفسیر ایات قرآنیه مندرج و نحو ای احاد
 نبوی مندرج، و بعضی لرند قصص بر خصص صحیح مکتوب
 و اسرار حقائق تصوفیه من موز اولدیغند شرح و بیانی
 لازم، و ایضاح و تبیای امر مرام، ایکن اول خدمت جلیله
 ادا و اول تحفه جزیه فی ابدا ایتمش بر کسنه مسوعین
 اولامغین تشیر ساعد احتمال اول خدمت علیه مستخدم
 اوله من داعیه سی خاطر فاتر مه مدت و غیره دنی و حظور و
 توارد ایتمکده ایدیده و بخور جور فلک حائف و مفلس
 بضاعه علوم و معارف اولدیغند بین الاقلام و الاجام
 مزدد ایکن انجالی شوق اقدامی غالب و پرده تر ددی الب اوله
 وسیع و طاقم مقدار بخبر ابواب کنوزینی فتح و استار اسرار
 کشف برله مورد الوصول فی مولد الرسول، اسیده سیمی
 اشبو شو حکم تر تبیینه ابتدا اولندکی ریت یس و لا تعسرت
 تمم بالخیر، منك التوفیق و علیک التوکل لا علی الغیر

الحمد لله الذي هدانا لهذا نالهدى وما كنا لنهتدي لولا ان هدانا
الله والصلوة على سيدنا محمد وعلى اله واصحابه ومن
والاه ما دام العشق في القلوب مستورا وعلى السنة
العاشقين مذكورا

م
م

قائمه ختام شرح مصلد شريف

ذكره فيمنك اجلك في ركنه جلوه قلدي بيارك شاهدي
جو هو اسرار له آراسته دودة الطاف وقتك سبدي
يعني شرح نظم در في مثال موله محبوب ريت واحدي
عن حقدني بركه اجتهام عفا بده موله خطاه كاسدي
اول صفر ماهك في اول رجب في جنبه كلدني ختمك موعدي
ذكره احمد في عقب اول رجب هرك عام اوله نفع جيدي
ذكره بيا بونعمتك تار بخيدر
قلدك اتمام شرح زيبا مولدي

قد اتممت هذا الشرح الشريف ناظرا الى نسخة الشرح
المؤلف في سنة تسع وخمسين ومئتين والف في شهر
ربيع الاول في يوم الاثنين بمدينته اوتشجه

١٢٥٤
٢٣
٧٨٨٣

محمد زكريا زكريا

16- Ibrahim Zikri'nin Mevlid Şerhi (son sahife)

KUR'ÂN'IN NÜZÛLÜNDEN SONRAKİ TÂRİHÎ HÂDİSELERE TATBİK EDİLMESİ HAKKINDA

Dr. Suat YILDIRIM

Kur'ân-ı Kerîm'in "ihbârât-ı gaybiyye"yi, yâni nüzûlü zamanında, Hz. Peygamberin ve etrafındaki insanların bilmedikleri, bilemeyecekleri hâdise ve mes'eleleri ihtiva ettiği bütün müslümanlarca kabul edilmektedir. Kur'ân'ın bu husûsiyetini bildiren âyet ve hadîsler olduğu gibi, târihî seyir içinde gerçekleşmiş bulunan bir kısım vukûat da, bu keyfiyeti tasdik etmektedir. Bu sebeple, gaybdan haber vermesi, umûmiyetle Kur'ân'ın i'câz vecihlerinden biri addolunmuş, hattâ bazıları i'câzını, bu husûsiyete hasretmeye bile gitmiştir (1). İlmî bütün zaman ve mekânları ihâta eden "Allâmu'l-guyûb" katından gelen kitabın, bu vasfı hâiz olmasında, mü'minler için garâbet yoktur. Bu gaybî haberlerin bir kısmı hilkatın başlangıcı ve safhaları, geçmiş ümmetlerin ahvâli gibi Kur'ân'ın nüzûlü itibariyle mâziye, bir kısmı ise yakın ve uzak istikbâle, "eşrât-ı sâat"e, kıyâmet ve kıyâmet sonrası hâllere dâirdir.

Bu noktada, şu hakîkati açıkça belirtmemiz gerekirken, Kur'ân'ın hedefi, birinci derecede, ferdî olsun içtimâî olsun, beşerî hayatta ve kâinatta cârî olan sâbit düstûrlara nazar-ı dikkati çekerek, insanlığı doğru inanca, iyi ahlâka ve fâidelî işlere yöneltmektir. Beşeriyete, kâinat, hayat ve insan hakkında vâkıa mutâbık kıymet hükümleri kazandırmak, onun başlıca gayelerindendir. Hârikulade hususlarla insanları uğraştırmak, dikkatleri ârizî olan hâllere çevirmek Kur'ân'ın vazifesi olmadığı gibi, metoduna da uygun değildir. Keza mâzînin karanlıklarında kaybolmuş bazı hadiseleri, istikbâlin bilinmezliğinde gizli bir takım keşifleri bildirmek, Kur'ân'ın esâs gayesini teşkil ve te'min etmez. Ancak onun Allâh katından geldiğini, beşer sözü olamayacağını açık bir sûrette göstermek yâhut ibrete medâr olmak için nâdiren sarîh olarak, ekseriyetle remz ve işaret tarîkiyle, harikulâde kabilinden gaybdan haber verir. Sâsânîlere mağlub olan hristiyan Bi-

(1) Bkz. Osman Keskiöğlü, Kur'an Tarihi, Ankara, 1953, s. 138.; Menâhilü'l-'İrfân, Kahire, 1373/1954, II, 263-285.

zanslıların في يوم سمين zarfında onlara galebe sağlayacaklarını (2), bütün dünyanın aleyhinde ittifak ettiği İslamiyetin muzaffer ve mü'minlerin dünyevî hâkimiyete nâil olacaklarını (3), müslümanların emîn olarak Mekke'ye gireceklerini (4), ikide bir öldürülmek için sükasde teşebbüslerine mâruz kalan Hz. Peygambere "Allâh'ın, kendisini insanların şerrinden koruyacağını" (5) bildiren âyetler bu cümledendir.

Mes'eleyi böylece vazettikten sonra şunu da ilâve edelim ki, Kur'an-ı Kerim'in asıl maksadları, onun sarîh mânâlarında ifâdesini bulmakla beraber, tâlî derecede olarak, arka plânda, bu sarâhetlere münâfî olmayan ve bazı karînelere desteklenen mânâları da ihtiva etmesine mâni yoktur. Sonradan tahakkuk edecek hadiselerle âit delâletler, işâretler ve remizler taşıması bu meyandadır. Bu husûsiyyet Kur'an için bir nakisa olmaktan ziyade, tahdîde gelmez i'câz vecihlerinden biri olarak mütalaa edilmelidir. ان للقرآن ظاهرا وباطنا وحدا ومطلما

(6) hadîsinin ifade ettiği gibi, Kur'an'daki her bir kelâmın, müteaddit hakikatleri ve mânâları tazammun edeceği ve lisan kaideleri içinde hepsinin de maksûd olduğu, müsellemler bir kaziyedir. Allâh Taâlânın tekvîni kanunlarının mecmûası olan kâinat kitabında, hilkatin başlangıcından beri değişiklik olmadığı halde, beşeriyet her geçen gün onda nice yeni taraflar görüyor. Yine aynı kaynaktan gelen ve kâinatın rûhu ve lisânı mesâbesinde olan ve kıyâmete kadar değişmiş, dünyanın sonuna kadar birbiri arkasından gelecek beşer tabakalarına rehber olacak tenzîlî ahkâmının mecmûası olan Kur'an'ın da böyle olması ilâhî hikmete mutabıktır.

Fakat mücizevî taraflara fazla ehemmiyet vermek Kur'an'ın husûsiyetlerinden olmadığından, sarîh hükümler hâricinde kalan tâlî husûslar ikinci, üçüncü ilh... derecelerde kaldığından, sonradan olacak mes'eleleri tafsîlatlı olarak iyiden iyiye bildirmek; ihtiyârı elden alarak, îmana âdetâ icbar etmekle teklif-i ilâhîdeki sırta aykırı düştüğünden, gaybî olarak bildirilen hususlar tam tamına açıklanmamış, her aşırda her seviyeden muhataplarının zihniyet ve mahsûsâtlarını okşayacak, istibâd etmelerine meydan vermiyecek bir tarzda ifâde olunmuşlardır. Sonra, Kur'an'ın, mükevvenattan ve gaybî hadiselerden bahsetmesi, Allâh'ın kudretine ve Kur'an'ın onun Kelâmı olduğuna delâlet gâyesine mâtuttur. İstidlâlde aslanan, delilin zâhir ve müsellemler olup, müddeânın ona binâ edilmesidir. İlk muhataplarının mâhiyetinden hiçbir işârete nâil olmadıkları şeyleri delil getirmek hâlinde, delil müddeâdan daha gizli ve anlaşılmaz olurdu. Böyle hareket etmek ise inkâra sebebiyet vermesiyle, irşad gâyesine münâfîdir. İşte zikrolunan ve olunmayan hikmetlere binâen, Kur'an'da müstakbele âit haber-

(2) er-Rûm S. 2-4. (3) en-Nûr S. 55. (4) el-Feth S. 27.

(5) el-Mâi'de S. 67.

(6) Tefsîru't-Taberî, A. M. Şâkir neşri, c. I, s. 22.; Sahîh-u İbn-i Hıbbân (İhyâ'u 'ulûmi'd-din, Kahire, 1387/1967, I, 377 de el-'İrâki'nin tahririne bkz.

ler, mezkûr maksadlara hizmet edecek bir ibhâm ve icmâl ile vârid olmuş, onların keşfi beşerî tekâmüle, keskin nazarlara ve derin kavrayışlara bırakılmıştı. Çünkü bazan ibhâm maksada, tâyinden daha iyi hizmet eder, veciz söz uzun izahlardan daha çok şey anlatır. Nasıl ki meselâ elektığın keşfi, muayyen bir zamanı ve muayyen fizik dâhilerini beklemiştir. Ondandır önce yaşamış milyarlarca insan, bu enerji ile her zaman temasta oldukları halde, hâsiyetinden ve istifade yollarından habersiz idiler.

Bu esasları belirttikten sonra asıl maksada girmek istiyoruz. İslâm târihinin çok erken bir devrinden itibaren, ilâhî kelâmın mezkûr husûsiyetlerinden hareket ederek, buna inzıam eden başka şartların ve müessirlerin de sevkiyle, müslümanların bir kısım Kur'an âyetlerini, ortaya çıkan siyâsî bir hizibe veya muayyen bir inanç topluluğuna tatbik etmek sûretiyle yorumlamaya başladıklarını görüyoruz. Öyle ki, sanki o âyetler hakikî medlûllerini yeni buluyorlardı. Böyle yapanlar mezheplerinin esaslarını Kur'an'dan çıkarmakla kalmamışlar, kendilerinin ve muârizlarının işâretlerini de Onda aramışlar ve te'vîl yoluyla bulduklarını da sanmışlardır. Bu vâkıanın belli başlı âmillerini şöylece sıralamak mümkündür:

1- Firkaların kendilerini veya muârizlarını, delâlet yahut işâret cihetinden Kur'an-ı Kerimde aramalarının dayanacağı en meşrû esas, onun her şeyi ihtivâ ettiği kaziyesidir. Bu mevzu ile ilgili iki âyeti ele alarak, haklarında yapılan tefsirlerin hülâsasını nakletmek sûretiyle mes'eleye ışık tutmak istiyoruz. Aslında bu hüküm başlı başına bir tahkike muhtaçtır.

(7) وَ نَزَّلْنَا عَلَيْكَ الْكِتَابَ تَبْيَانًا لِكُلِّ شَيْءٍ وَ هُدًى وَ رَحْمَةً وَ بَشْرًا لِّلْمُحْسِنِينَ

"Sana bu Kitabı her şeyin apaçık bir beyanı, bir hidâyet, bir rahmet ve müslümanlar için bir müjde olmak üzere peyder pey indirdik". Tefsirler:

a) Kur'an bütün dinî mes'eleleri belîğ bir şekilde beyânedir. Âyette vârid olan "her şeyin", "dinî mes'eleler" olarak tahsis olunmasına makam delâlet eder. Bahis mevzuu "beyân"ın bir kısmı nas olarak, bir kısmı da Sünnetin açıklamasına havâle edilmek sûretiyle olur. Müfessirlerin ekserisi bu tahsis itibarına kâil olmuşlardır. Bu husûs Mücâhid'den mervî olduğu gibi, Zemaşserî, Fağruddîn Râzî, Ebû Hâyyân ve Beydâvî, tefsirlerinde tahsisi iltizam etmişlerdir. Âlûsî de burada tahsise temâyül ettiği halde, az sonra göreceğimiz öbür âyetin tefsirinde zâhirini kabul edenlerin tarafını tutar (8).

b) Âyet-i kerîmede vârid olan "her" lafzı tekşîr ve tefhîm içindir, hakikî mânâsında değildir. Bu takdirde ihâta şart olmadığı gibi, sâdece dinî mes'elelere tahsisi de bahis mevzuu olmaz.

c) Bir üçüncü grup, mezkûr görüşe iltifat etmeyerek, âyetin zâhirî mânâsına itibâr etmişler, dîn ve dünyaya dair ne varsa Kur'an'dan istihracının, eîbâbı için

(7) en-Nahl S. 89.

(8) Rûhu'l-Ma'ânî, XIV, 214 vd.; el-Baḥru'l-Muḥîṭ, V, 527-528 ile el-Keşşâf, Envâru't-Tenzîl ve Mefâtiḥu'l-gayb'da bu âyetin tefsirine bkz.

gibi birçok âyetlerde, Cenâb-ı Hak insanları, okudukları âyetleri inceden inceye düşünmeye, varacakları âkıbeti anlamaya ve onlardan ibretler çıkarmaya sevk etmektedir. Bu sebepten, seleften bazı zâtların her hangi bir sûreyi okumayı, bir kaç senece bitirdikleri şeklinde rivayetlerle karşılaşırız. Bir çok kimse, Kur'an'ı okurken sanki yeni nâzil oluyormuş gibi, kendisini Ona vermiş, her bir âyete maddak olacak hâdis ve mes'eleleri nazar-ı itibara almış, ondaki müteaddit mânâları masnetmeye ve rûhuna sindirmeye çabalamıştır. Gerçekten Eserde varid olduğu gibi "Kur'an'ın bedî mânâları tükenmez". Nitekim hadîs-i şerifte: "Kelâmullah ile kelâm-ı beşer arasındaki fark, Hâlık ile mahlûk arasındaki fark gibidir." (21) buyurulmaktadır.

Sehl et-Tüsterî (283/896) der ki: "Eğer bir kula, Kur'an'ın her bir harfinden bin anlayış verilseydi, Allâh'ın Kitâbından, sadece bir âyetine dercettiği mânâların nihâyetine yine de ulaşamazdı. Zira Kur'an Kelâmıdır, Kelâmı sıfatıdır. Nasıl Allâh'ın nihâyeti yoksa Kelâmının da fehmine nihâyet yoktur. Her insan ancak Allâh'ın kendisine açtığı kadarını anlar. Allâh'ın Kelâmı yaratılmamış olduğu için, muhdes ve mahlûk anlayışlar, onu fehm etmenin nihâyetine ulaşamazlar" (22).

"Kur'an'ın her hangi bir âyetine nazar eden bir şahıs, âyetin mânâsından "itibar bâbindan" bir mânâ alabilir ve sonra da âyeti, kendisi için nâzil olmadığı bir hususta icrâ edebilir. Sehl et-Tüsterî'nin *فلا تجعلوا لله اندادا* âyetinin (23) tefsirinde "nidlerin (ortakların) en büyüğü nefis-i emmâredir." demesi gibi" (24).

Ashabtan Sa'ed isimli zatın oğlu Muşab anlatıyor: "Babama

قل هل انتبهتم بالاحصين اعمالا الذين صل سمعهم في الحيوات الدنيا وهم يحسبون انهم يحسنون صنعا

"De ki: (yaptıkları) işler bakımından en çok ziyana uğrayanları, kendileri muhakkak iyi yapıyorlar sanarak dünya hayatında sa'yleri boşa gitmiş olanları size haber vereyim mi?" âyetinde (25) bildirilenlerin Harûriyye (Havâric) olup olmadığını sordum. "Hayır lakim Harûriyye şunlardır:

والذين يتقنون عهد الله من بعد ميثاقه ويقطعون ما امر الله به ان يوصلوا ويقطعون في الارض

"Allâh'a verdiği sözü kuvvetli te'minat ile de destekledikten sonra bozanlar, Allâh'ın bitiştirilmesini (idâmesini) emrettiği şeyi (râbitayı) kıranlar, yeryüzünü fesada verenler (yok mu?), işte onlar, lânet onlara, yurdun kötüsü (olan cehen-nem) de onlara" (26) dedi. Sa'ed onları "fâsik" olarak adlandırdı". (27)

(20) Sâd S. 29. ve en-Nisâ' S. 82.; el-İsrâ' S. 41.; ez-Zümer S. 27.

(21) el-Buhârî, Fağâ'ilu'l-Çur'an, 17; et-Tirmizî, Şevâbu'l-Çur'an, 25.

(22) Ez-Zerkeşî, el-Burhân, I, 9.

(23) el-Bakara S. 22.

(24) eş-Şâtîbî, el-Muvâfaqât, M. Muhyiddin 'Abdulhamid neşri, III, 267-268.

(25) el-Kehf S. 103-104.

(26) er-Ra'd S. 25.

(27) Tefsîru't-Taberî, Halebî tab'ı, XIII, 143; ed-Dürrü'l-Menşûr, IV, 253.

‘Abdullâh b. ‘Abbâs’ın

(28) ولو دخلت عليهم من انظارها ثم سئلوا الفتنة لآتوها وما تلبثوا فيها الا يسيرا

”Eğer (Medîne’nin) her tarafından evlerine (düşman saldırısı ile) girilse de, sonra kendilerinden fitne (küfre dönüş) istenilse, hemen onu yapacaklardı ve bunda pek az duraklayacaklardı.” âyetini el-Ĥârre (29) vak’asına hamlettiği rivayet olunmaktadır (30).

Bu kabîl tatbikler, selef tarafından bazan, âyetin sebep-i nüzûlü için kullanılan نزلت الآية في كذا “âyet... hakkında nâzil oldu” tarzında sîgalarla ifade olduğundan, ilk nazarda karışıklığa sebep olmaktadır (31). Mes’ele tetkik edilip târihî sıra göz önüne alınınca, hâdisenin âyetin nüzûlüne tekaddüm etmediğini, belki bunun sahâbînin içtihadına dayanan bir tatbik olduğunu görürüz. Mesela İbn ‘Abbâs şu:

(32) ألم تر الى الذين بدلوا نعمت الله كرا واحلوا قومهم دارا البوار جهنم يصلونها وبغس القرار
”Allâh’ın ni‘metine şükretmeyi küfre değiştiren ve kavimlerini helâk yurduna konduranlara bakmaz mısın? Bir cehemmeme ki hepsi oraya atılacaklar.” âyeti hakkında: ”Bu âyet Cebele b. el-Eyhem ve ona tâbi olarak Rûmlara iltihak eden araplar hakkında indi.” demiştir (33). Halbuki Arap yarımadasının şimalinde bulunan Ğassânî meliklerinin sonuncusu olan Cebele, Bizanslılar safında Yermûk vak’asına katıldıktan sonra, halife Hz. Ömer zamanında müslüman olmuş, bilahere irtidâd ederek tekrar Bizanslılara sığınmıştır. Her halde İbn ‘Abbâs’ın gâyesi âyeti, Cebele’ye tahsis olmayıp, onun gibi yapan herkese şâmil olmakla beraber, birinci derecede onun dâhil olduğunu beyân etmektir.

(34) يا ايها الذين آمنوا من يوتد منكم من دينه فسوي يأت الله بقوم ...
âyetinde getirileceği bildirilen kavimden muraçın ne olduğu hakkında: ”Biz bu âyetin (irtidâd hareketlerine karşı çıkmalarından dolayı) Ebû Bekr ve Ömer hakkında indiğini söyledik” (35) demesi de bu kabildendir.

Diğer taraftan her hangi bir âyet müşrikler hakkında inmekle beraber, ehl-i İslâmın, kendileri zâviyesinden ona nazar atfetmesi gereklidir. Meselâ Hz. Ömer,

(28) el-Ahżâb S. 13.

(29) Bu vak’a Emevî’lerin Medîne ahalisine karşı 63/683 yılında gâlibiyet sağladıkları hâdisedir. Yazîd, zalim kumandanı Muslim b. ‘Ukbe’yi, Peygamber haremî Medîne’ye göndermiş, el-Ĥârre cihetinden Medîne’ye giren bu ordu, üç gün müddetle şehri kılıçtan geçirerek tecavüzlerde bulunmuş ve yağma etmiştir (Bkz. Dr. Ĥasan İbrâhîm Ĥasanî, Târihü’l-İslâm es-Siyâsî..., et-ṭabeatu’s-sâbi’a, Kahire, 1964, I, 286).

(30) Goldziher, Mezâhibu’t-Tefsîri’l-İslâmî, s. 287’de, Yacqûb b. Sufyân el’Fesevî’nin Tarihinden nakleden Buhârî şerhi Ḳastallânî’den (c. X. s. 226) aktarıyor.

(31) Tefsîru’l-Ḳâsımî, M. Fu’âd ‘Abdulbâkî neşri, I, 29.; el-Burhân, I, 31-32.

(32) İbrâhîm S. 28.

(33) Rûhu’l-Ma’ânî, XIII, 218’de İbn Ebi Ḥâtim’e nisbet ederek.

(34) el-Mâ’ide S. 54.

(35) ed-Durru’l-Menşûr, II, 293.

Buraya kadar, sonradan olacak hâdiseleri Kur'an'da arama gayretlerinin â-millerini ve bu davranışın hükmünü izah etmeye çalıştık. Bundan sonraki kısımda, bu tatbikatın istinâd edebileceği şer'i misâlleri zikrettikten sonra, bazı fırkaların tatbikatına örnekler vereceğiz.

Hz. Peygamberin tatbikatına dâir misaller

- 1- روى الامام احمد بسنده عن ابي امامة يحدث عن النبي صلى الله عليه وسلم في قوله عز وجل (42) (فاما الذين في قلوبهم زيغ فيتبعون ما تشابه منه) قال : هم الخوارج . ومن قوله (يوم تبيض وجوه وتسود وجوه) قال : هم الخوارج

Buna göre, Hz. Peygamber, Hâvâric fırkasının zuhûrunu haber verdiği gibi, âyette varid olan "(...) Kalblerinde eğrilik bulunanlar, sırf fitne aramak ve (kendi arzularına göre) onun te'viline yeltenmek için, onun müteşâbih olanına tâbi olurlar (...)" (43) ile "Kıyamet gününde bir takım yüzler ak ve bir takım yüzler de kara olacak. O vakit yüzleri kara olanlara (şöyle denecek): "İmanınızdan sonra küfrettiniz ha!.." (44) âyetlerinde tavsif edilenler hakkında "Onlar Hâricilerdir." demiştir. Nitekim İslâm tarihinde zuhur eden ilk bid'at fırkası Hâvâric olmuştur.

İkinci âyet hakkında bir de şu rivayet vardır:

- (45) عن ابن عمر عن النبي صلى الله عليه وسلم في قوله تعالى قال : تبيض وجوه ووجه اهل السنة وتسود وجوه اهل البدع .

Burada da yüzü kara olacakların "bütün bid'at ehli", "ak yüzlülerin ise ehli-sünnet olduğu" bildirilmiştir. Âlûsî'ye göre murâd, Ehl-i Kitap yahut ba'si inkâr edenler, yahut münafıklardır. Hâvâric olduğunu bildiren hadis-i şerîf, tahsis gâyesiyle olmayıp, lâfzın umûmiyetinin şümûlüne dâhil olanlardan birini misal vermek kabîlindedir (46).

2- Taberî'nin 'İyâd el-Eş'arî'den rivayetine göre şöyle demiştir: İşbu âyeti

- (47) يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا مَنْ يَرْتَدَّ مِنْكُمْ عَنْ دِينِهِ فَسَوْفَ يَأْتِي اللَّهُ بِعَوْمٍ يُحِبُّهُمْ وَيُحِبُّونَهُ أَذِلَّةٌ عَلَى الْمُؤْمِنِينَ أَعِزَّةٌ عَلَى الْكَافِرِينَ يُجَاهِدُونَ فِي سَبِيلِ اللَّهِ وَلَا يَحْمِلُونَ لَوْمَةً لَئِيمَةً .

nazil olduğunda, Resûlullah -şallallâhu aleyhi ve sellem- elindeki bir şeyle Ebû Mûsâ el-Eş'arî'ye işaret ederek: "Onlar bunun kavmidir." dedi (48).

(42) A. A. el-Bennâ', el-Fethu'r-Rabbânî li Tertîbi Musnedi Ahmed, Mısr, 1372, XVIII, 101-102.; ed-Durru'l-Mensûr, II, 5'de ayrıca haberi 'Abdurrezzâk, 'Abd b. Humejd, et-Taberânî, Sunenu'l-Beyhakî' vs. nisbet eder.; Tefsîru İbn Ebî Hâtim (yazma), Süleymaniye (Ayasofya) ktp., No; 175, v.5b.

(43) Âli 'İmrân S. 7. (44) Âli 'İmrân S. 106. (45) el-İtkân, II. 193.; ed-Durru'l-Mensûr, II, 63 (el-Hâfîbu'l-Bagdâdî ve Deylemî'den).

(46) Rûhu'l-Ma'ânî, III. 82.

(47) Âli 'İmrân S. 54.

(48) Tefsîru't-Taberî (A. M. Şâkir neşri), X,414-415. Haberi tahrîc eden M. Şâkir ayrıca şu rivayetleri zikreder: Tabakâtu İbn Sa'd, IV/1/79.; el-Mustedrek, II, 313 (el-Hâkim hadisi Müslim şartı üzere sahîh sayıp Zehebî de ona muvafakat etmiştir.); Mecma'uz-Zevâ'id, VII, 16'de sahîh sayarak et-Taberânî'den nakleder.

Bu âyet irtidad hareketlerini haber veriyor. Hz. Peygamber de, irtidad edecek kaba bedevilerin yerine Yemen'lilerin İslâmiyeti tam bir şekilde benimseyerek, âyetteki vasıfları hâiz olacaklarını bildiriyor. Yemenlilerin halife Ömer b. el-Ḥaṭṭâb zamanında büyük yararlıklar gösterdiği tarihen sabittir (49). Bu hadîs-i şerîfe dayanarak Ṭaberî ile Âlûsî âyetten murad olan kavmin, Yemen ahâlisi olduğunu söylerken (50) bazı müfessirlerin daha başka görüşleri sürdüklerine şahit oluyoruz.

Ezcümle: İrtidad edenlere karşı savaşan Hz. Ebû Bekr ve beraberindekiler, Medîne'li Ensâr, İranlılar vs. olduğunu söyleyenler vardır. Şî'î İmâmîyye fırkasına göre, Cemel ve Siffeyn vak'alarında Hz. Alî ile Şî'ası, yahut Mehdi ve tâbî'leridir. (51). Ebû Ḥayyân bu husustaki dokuz görüşü zikretmekle beraber: "Âyet kıyamete kadar gelecek bütün mü'minler hakkındadır." fikrini tercih eder ve bu tefsiri kudemâdan İbn Ka'b, Kaṭâde, Ḍaḥḥâk, İbn Cüreyc ve başkalarına nisbet eder (52).

Anlaşılan bu müfessirler, haber-i vahidle âyetin umûmiyetini tahsis etmek istememişler, yahut Hz. Peygamberin "ehl-i Yemen" olarak beyanından tahsis gâyesinin gözeltilmeyip, umûma dahil ferdlerden en vâzih ve en yakın bir ferdi misâl vermek istediğini anlamışlardır (53).

3- Aşağıda hülâsa olarak îrad edeceğimiz rivayete göre Hz. Peygamber *ليله القدر خير من ألف شهر* (54) "Kadir gecesi bin aydan daha hayırlıdır." âyetinin, Emevîlerin saltanat müddetlerine işaret ettiğini bildirmiştir. Deniliyor ki: Musâviye'ye bey'at edildikten sonra, bir adam kalkarak Hz. Alî'nin oğlu Hz. Hasan'a: "Mü'minlerin yüzlerini kararttığını" söyleyince, o şöyle cevap verdi: "Allâh seni merhametine mazhar eylesin, bana itâb etme; çünkü Resûlullâha rüyasında, Benî Umeyye, minberi üzerinde gösterildi. Bu fenasına gitmişti. Bunun üzerine şu âyet nazil oldu: *انا اعطينا لك الكوثر* yani cennette bir nehir, hem de *انا انزلناه في ليلة القدر . . . السورة* . yani o Kadir gecesi Benî Umeyye'nin melik olacağı bin aydan hayırlıdır yâ Muhammed" (55).

(49) Tefsîru't-Ṭaberî, (A. M. Şâkir neşri), X, 420.

(50) Aynı eser, aynı yer.; Rûḥu'l-Ma'âni, VI, 163.

(51) Rûḥu'l-Ma'âni, VI, 163.

(52) el-Baḥru'l-Muhîṭ, III, 511.

(53) Bazı kimseler bu âyetin *husûsiyle* Türkleri haber verdiğini söylemektedir. Asırlarca İslâmın bayraktarlığını yapan Türk kavminin, âyete güzel bir masadak olduğu âşikâr ise de, âyeti Türklere tahsis etmek doğru değildir. Buna dair hiç bir lâfzî delâlet olmadığı gibi, malûmumuz olan hiç bir tefsir kitabında da böyle bir iddia mevcut değildir. Ma'kul olan, M. Hamdi Yazır'ın dediği gibi, Türklerin âyetteki "tebşîre dâhil olduklarını" söylemektir. (Hak Dîni Kur'ân Dili, II, 1720).

(54) el-Ḳadr S. 3.

(55) Elmalılı M. Hamdi Yazır, Hak Dîni Kur'ân Dili, İstanbul, 1938, VIII, 5972 vd.

Rivayet, tarihî vâkıya uymaktadır. Nitekim isnaddaki ravîlerin biri: "Hâkîkaten saydık, hâkimiyetlerinin tam bin ay sürdüğünü gördük, ne eksik ne fazla". Bu sebeple bazıları, bunun hariçten alınan ve Kur'ân'a tatbik edilen bir mânâ olduğunu iddia etmişlerdir. Hadis mu'allel olmasaydı, bu iddia hemen reddolunabilirdi. Fakat Tirmizî (ta'âif ederek), İbn Cerîr, İbn Merdeveyh, Taberânî ve el Hâkim tarafından rivayet edilen hadisin isnadı, tahkîk ehline za'fdan hâli sayılmamaktadır. İmam Mâlik de Muvatta'da: "Âyetteki bin ayın, Benî Ümeyye'nin mülküne işaret olduğunu işittim." demektedir (56). Bu mes'eleye geniş yer ayıran merhûm Muhammed Hamdi Yazır'ın da dediği gibi, isnadın sıhhatine cezmedilmediğinden, âyeti Benî Ümeyye'nin saltanatına tahsis etmektense, zâhiri üzere almak evlâdır. (57).

4-

(58)

من ابى هريرة قال : كنا جلوسا عند النبي صلى الله عليه وسلم ان نزلت عليه سورة الجمعة . فلما قرأ : وآخرين منهم لما يلحقوا بهم قال رجل من هؤلاء ؟ يا رسول الله . فلم يراجعه النبي صلى الله عليه وسلم حتى سئل مرة او مرتين او ثلاثا . قال : وفتينا سلمان الفارسي . قال : فوضع النبي صلى الله عليه وسلم يده على سلمان ثم قال : لو كان الايمان عند الثريا لثاله رجال من هؤلاء

Hız. Peygamber, âyette varid olan "Henüz mü'minlere katılmamış olanlar"ın (59) Selmân el-Fârisî'nin kavmi, yani İranlı'lar olduğunu bildirmiştir. Bu tayinin de tahsis gâyesiyle olmadığı âşikârdır.

5-

عن جابر بن عبد الله قال : لما نزلت هذه الآية (قل هو القادر على ان يبعث غيظكم عدايا من فوقكم) قال رسول الله صلى الله عليه وسلم : اعوذ بوجهك . (او من تحت ارجلكم) قال : اعوذ بوجهك . (او يلبسكم شيئا . و يذيق بعضكم بأس بعض) قال رسول الله (ص) هذه اهون ا و ايسر .

Bahis mevzuu âyet-i kerîmede (60) bazı müfessirlerin ifade ettikleri gibi, siyak itibariyle kâfirlere hitab olunmaktadır. Bu rivayetten (61) anladığımızı göre, bu âyet nazil olup Peygamberimiz de onu mü'minlere okuduğunda, âyetin birinci kısmındaki "yukarıdan gönderilen azâb" ile ikinci kısmında "alttan gelen azâb" dan Allâh'a sığınmasından, onların olmayacağı fakat üçüncü kısımdaki "Sizi birbirinize katıp kiminize kiminin hıncını tatdırma" hakkında : "Bu ehvendir." demesiyle, ashabının ve ümmetinin arasında kıtâlin olacağını haber vermiştir.

Sa'd b. Ebî Vakğâş'dan rivayet edildiğine göre Hz. Peygambere bu âyet hakkında sorulunca, cevaben: "Âyette bildirilenler olacaktır, fakat onun te'vili henüz

(56) Rûhu'l-Ma'ânî, XXX, 193.

(57) Bu mevzu Hak Dîni Kur'ân Dili, VIII, 5972-5978'de tetkik edilmiştir.

(58) Muslim, el-Câmi'uş-Şâhih, 44. kitap, 231. hadis.; Ayrıca yakın lafızlarla el-Buhârî, el-Câmi'u-Şâhih, Kitâbu't-Tefsîr'in ilgili yerinde; Ahmed b. Hanbel, el-Fethu'r-Rabbânî, XVIII, 305.; et-Tirmizî, Kitâbu't-Tefsîr'in ilgili yerinde rivayet ederler.

(59) el-Cumu'a S. 3.

(60) el-En'âm S. 65.

(61) Şâhihu'l-Buhârî, Kitâbu't-Tefsîr'in ilgili yerinde.; Ahmed b. Hanbel, el-Fethu'r-Rabbânî, XVIII, 139 ve diğerleri.

gelmedi." (62) demiştir. Hz. eÂiŒe'den gelen bir hadiste de "bu ümmetin âhirinde *hasf, kazf ve mesh* olacağı" Resulullâh tarafından bildirilmektedir (63) Ubey b. Ka'b ise âyette bildirilen felâketlerin ikisinin Resûlullâh irtihal ettikten 25 sene sonra vâki olduğunu, diğer ikisinin de muhakkak, olacağını söylemiştir (64).

Sa'd hadisinde, âyette bildirilen azapların her üçünün de bu ümmette vâki olacağı, Câbir badisinde ise sadece üçüncünün görüleceği haber verilmekle, bir ihtilaf hâsil olmaktadır. İbn Hacer (852/1449) iki rivayetin Œöyle uzlaŒtırıldıđını nakleder:

"Câbir hadisindeki mezkûr icâze, muayyen bir zamana mahsustur; o da sahâbe ve seçkin nesillerin (hayru'l-kurûn) zamanıdır. Fakat onlardan sonra bu azapların vukuu câizdir" (65).

Taberî (310/922) âyetin siyak itibariyle, müşrikler hakkında olmakla beraber, onların yoluna sülûk edecek herkes hakkında da bir tehdid olabileceğini, bu sebeple Hz. Peygamberin, ilk iki azaba müstahak olacak masiyetlerden ümmetini korumasını Allâh Taâlâdan istediğini, bunlardan nisbeten hafif olan diğer ikisine müstahak olacak masiyetlerden ise korunmaları hususunda dua etmediğini söyledikten sonra:

"Âyette bildirilen azapların hepsinin bu ümmette olacağı Œeklinde âyeti te'vil edenlere gelince, öyle zannediyorum ki, bu ümmette de eskilerinde olduğu gibi ilâhî emirlere muhalefet, ve küfür nev'inden, Allâh'ın gazabını çekecek meâsiyi irtikâb edecek kimselerin bulunacağı düşünceyle onlar böyle te'vil etmişlerdir." demektedir (66).

Hülâsa, âyetin istikbale dair tefsiri ile ilgili olarak, Hz. Peygamber gerek ashâbının, gerek sonraki müslümanların birbirine düşerek mukatele edeceklerini, bir ve ikinci nevi azapların ise âhir zamanda vâki olacağını bildirmiş oluyor. Halbuki bu, âyetin zâhirinden anlaşılmamaktadır.

(62) Sunenu't-Tirmizî, Kitâbu't-Tefsîr'in ilgili yerinde "hasenun Ēarîb" diyerek.; Ahmed b. Hanbel, el-Fethu'r-Rabbânî, XVIII, 138.

(63) Tefsîru't-Taberî (M. Œâkir neŒri), XI, 432. M. Œâkir bu hadisin Sunenu't-Tirmizî, Kitâbu'l-Fiten'de "Ēarîb" hükmüyle rivayet olunduğunu söyler.

(64) Tefsîru't-Taberî, XI, 432. M. Œâkir: "Müsned-u Ahmed, V. 134-135'de rivayet edilmiş olup isnadı sahihtir. Müsned rivayeti Mecma'uz-Zevâ'id, VII, 21'dedir. Rivayetin tam tercümesi şöyledir: "Bu dört halin hepsi de azaptır ve hepsi de kıyamet gününden önce olacaktır. İkisi Resûlullâh'ın vefatından yirmi beş sene sonra geçti: Birbirlerine düştüler ve bazısına bazısının hıncı tatdırıldı. Öbür ikisi de muhakkak olacaktır: *Hasf* (yere batma) ve *recm* (taş yağması)". Ubey'in fitne zamanına kadar yaşamadığı söylenerek bu haber ta'llil edilmiştir. (Tafsîlât için aynı yere bakınız).

(65) İbn Hacer, Fethu'l-Bâri, Kahire, 1378/1959, X, 262.

(66) Tefsîru't-Taberî (M. Œâkir neŒri), XI, 431-432.

6- el-İsrâ' sûresinin 60. âyetinde Hz. Peygambere gösterildiği bildirilen rüyanın, Benî Umeyye'nin saltanatına dâir olduğu ve onların devletinin müslümanlar için bir fitne ve imtihan olacağı merfû'en Resûlullâhdan rivayet olunmaktadır (67).

Yine aynı âyette vârid olan "eş-şeceretu'l-mel'ûne" nin "el-Hakem b. Ebî'l-Âş" veya "Benî Umeyye" olduğu rivayet edilmektedir (68).

Sa'id b. el-Museyyeb'in (94/712), bu âyeti Emevî'lere yordduğu mukayyettir (69). İbn eA'şiyye'nin de (542/1147) bu izahı benimsediği, Goldziher tarafından bildirilmektedir (70). Âlûsî de âyetin tefsirini bu istikamette geliştirdikten sonra: "Gizli değildir ki, âyetin zikredilen tarzda tefsir edilmesi, siyaka uygun düşmemektedir. Bu hususta mervî hadislerin sihhatini de Allâh bilir" diyerek, bu tefsire mutmain olmadığını ihsas etmektedir (71).

Ehl-i Sünnet müfessirleri umûmiyetle, âyette zikrolunan ağacın Zaqqûm olduğunu kabul ederler. Tâbi'ûndan İbrâhîm en-Neħa'î'nin (95/713) yemin ederek ve *istisnâ'* etmeyerek bu ağacın Zaqqûm ağacı olduğunu söylemesi, Goldziher'in dediği gibi, "Bu tarz tefsir temayülüne karşı, fa'âl bir aksülâmeden ibarettir" (72). Diğer taraftan bu söz, âyetin Emevîler'le tefsirinin çok yaygın olduğunu da göstermektedir. Hz. Peygambere nisbetleri sahîh olmasa da, bu husustaki hadîsler, bazı mübhem âyetlerin, müstakbel hadiselerle tefsir edilmesinin, birinci asırdan itibaren görülen bir vâkıa olduğunu belirtmesi itibarıyla, Tefsîr tarihi bakımından büyük ehemmiyeti haizdir.

Sahâbenin tatbikatından misaller

Ashabdan Sa'd'ın, er-Ra'd S. 25. âyetini Havâric hakkında, İbn eAbbâs'ın el-Ahzâb S. 13. âyetini Hârre vak'ası, İbrâhîm S. 28. âyetini ise Cebile hakkında tatbîk ettiklerini görmüştük (73).

Sahâbe arasında Tefsîre dair geniş bilgisiyle tanınan eAbdullâh b. Mes'ûd ise, Kur'ân-ı Kerîm'in müstakbel hâdiseleri haber verdiğini ve onun bir kısım âyetlerinin hakîkî tefsirlerinin, muayyen vakitlerinde anlaşılacağını ifade eder. Ma'rûfu emr, münkerden nehyetmek isteyen bir adama arkadaşının: "Sen kendi

(67) Rûhu'l-Ma'ânî, XV, 107-108'de İbn Ebî Hâtim, İbn Merdeveyh, el-Beyhaķi (fi'd-Delâ'il) ve İbn eAsâkir'den.

(68) Aynı yer (İbn Ebî Hâtim'den).

(69) Aynı yer.

(70) Goldziher, Mezâhibu't-Tefsîr, s. 291, Haşîye: 1.

(71) Rûhu'l-Ma'ânî, XV, 108.

(72) Mezâhibu't-Tefsîr, s. 291 (Tefsîru't-Taberî, XIV, 74'den naklen).

(73) Bkz. s. 94-95.

nefsine bak! Çünkü Allâh” . يا ايها الذين آمنوا عليكم انفسكم (74) buyuruyor.” dediğini duyan İbn Mes’ûd:

”Dur bakalım, bu âyetin te’vili henüz gelmedi; Kur’ân indiği (maksad) için inmiştir. Âyetlerinin bir kısmının te’vili nüzûlünden önce geçti. Bir kısmı Resûlullâh zamanında, bir kısım âyetlerinin te’vili Resûlullâhdan az sonra vâki oldu. Bazısının te’vili bu günden sonra olacaktır. Bazısınınki kıyâmet günü, bir kısmı ise hesap günü olacaktır (...)” dedi (75).

’Abdurrezâk, et-Taberânî ve Ebû’s-Şeyh’in rivayetlerine göre, kendisine mezkûr âyet hakkında sorulduğunda O:”Ey nâs! Şimdi bunun zamanı değil” demiş ve bunun emr-i bil’ma’rûfun kabul edilmediği zaman olacağını belirtmiştir (76)

İbn Cerîr, âyet hakkında ’Abdullâh b. Ömer’den de bu mânâda bir söz nakleder (77).

Hz. Alî, İbrâhîm S. 28. âyetindeki, ”Allâh’ın nimetini küfre değiştirenler” için, ”Onlar Kureyş’in iki fâcir kabilesidir: Benî Umeyye ve Benî’l-Muğîre. Allâh Benî’l-Muğîre’nin Bedr günü kökünü kazıdı. Benî Umeyye ise bir müddete kadar keyif ve eğlence içinde imhal edildiler”(78) Bu tefsirde, iki âyet sonra gelen ”De ki eğlenip keyfinize bakın, çünkü gidişiniz muhakkak ateşedir.” fıkrasına işaret vardır.

Bu haberin benzeri, Hz. Ömer’den de rivayet edilmiştir (79).

Tâbi’ün imamlarından Muhammed b. Sîrîn (110/728)

ألم تر الى الذين يجادلون في آيات الله انى يصرمون . الذين كذبوا بالكتاب وبما ارسلنا به رسالتنا ... (80) ”Âyetlerimiz hakkında mücadele edenlere bakmazmısın? Nasıl da çevriliyorlar! Onlar Kitâbı ve Peygambelerrimizi kendisiyle gönderdiğimiz şeyi yalan sayıyorlar, sonra bilecekler!..” âyetleri hakkında: ”Bu âyetler Kaderiyye (Mu’tezile) hakkında nâzil olmuş ise, artık kim hakkında indiğini bilmiyorum.” demiştir (81)

Katâde de Âli ‘İmrân 7. âyetinde varid olan ”kalblerinde eğrilik olanlar” hakkında: ”Bunlar eğer Harûriye ve Havâric’in envai değılseler, kim olduklarını bilmiyorum!” demektedir (82).

(74) el-Mâ’ide S. 105.

(75) Tefsîru’t-Taberî, (M. Şâkir neşri), XI, 143-144.; ed-Durru’l-Menşûr, II,339.

(76) Rûhu’l-Ma’ânî, VII, 46.

(77) Aynı yer.

(78) Rûhu’l-Ma’ânî, XII, 218’de İbn Cerîr, et-Taberânî, ve ”sahîh” kaydiyle el-Hâkim’in Mustedrek’inden naklen.

(79) Aynı yer, Buğârî’nin Târih’inden, İbnu’l-Munzir ve diğerlerinden naklen. Goldizher bu rivayetin isnadında bir şîf olduğunu söylese de, bu râvînin kim olduğunu ve iddiasını neye dayandığını açıklamaz (Mezâhibu’t-Tefsîr, s. 289).

(80) el-Mü’min (Gâfir) S. 69-70.

(81) Mezâhi bu’t-Tefsîrî’l-İslâmî, s. 289’da Taberî’den naklen.

(82) Tefsîru’l-Kurtubî, Kahire, tarihsiz, II, 1255.

Mu'arrıf'ın bildirdiğine göre, aşere-i mübeşşereden Zübeyr'e, itab kasdıyla şu sual tevcih edilir: "Halifeyi (Osmân b. 'Affân'ı) yalnız bıraktınız, nihayet katleldi, sonra da çıktınız kanını talep ettiniz?" Zübeyr dedi ki: "Biz Resûlullah, Ebû Bekr, Ömer ve Osmân zamanında . . . *واتعوا فتدلا تصين الذين ظلموا منكم خاصة*" (83) "Öyle bir fitneden sakınınız ki, (zararı) içinizden sadece zulmedenlere dokunmakla kalmaz (hepinize şâmil olur)" âyetini okuyup durduk da, aramızda kopan fitne kopuncaya dek, bizim hakkımızda olduğunu düşünmedik" (84). el-Hasanu'l-Başrî de mezkûr âyetin 'Alî, Osmân, Talha ve Zübeyr hakkında olduğunu söyler (85).

Muhtelif fırkaların tatbiklerine misaller

İslâm tarihinde ortaya çıkan ilk bid'at fırkasından itibaren, bir çok siyasi ve itikadî fırka, kendilerine ve muarızlarına dair haberleri Kur'an'da bulmaya gayret sarfetmiştir. Bu mes'eledede ekseriyetle taassup hâkim olduğundan, ölçülerin dışına çıkmış, dolayısıyla menfî neticeler hasil olmuştur.

Bu fırkaların ilki olan Hâricîlerin, kâfirler hakkında nâzil olan âyetleri, mü'minlere tatbik ettikleri hususunda 'Abdullâh b. Ömer'in sözünü nakletmiştik. "Bunlardan İbâdiyye'nin Hafş b. Ebî'l-Mikdâm'a bağlı el-Hafşîye kolu, Şi'a'nın bir takım âyetleri Ebû Bekr, Ömer hakkında te'vil ettiği gibi, bunlar da Osman hakkında te'vil ederler. Bu adam, Allâh Ta'alanın Kur'an'da zikrettiği ii(el-En'âm 71) "hayrân-şaşkın" ın Alî b. Ebi Tâlib, kendisini doğru yola çağırانların ise Ehl-i Nehrivân (Hâricîler) olduğunu iddia etmiştir" (86).

Yine bunlara göre Kur'an'daki, "İnsanlardan öyle kimse vardır ki, onun dünya hayatına ait sözü hoşunuza gider ve o, kalbinde olana Allâh'ı şahit getirir. Halbuki o düşmanların en yamandır." (87) âyeti Ali hakkında, "İnsanlardan öyle kimse vardır ki, Allâh'ın rızasını talep uğrunda nefsinı satar." (88) âyeti ise Ali'yi öldüren 'Abdurrahmân b. Mülcem hakkında inmiştir (89).

(83) El-Enfâl S. 25.

(84) ed-Durru'l-Menşûr, III, 177'de Ahmed b. Hanbel, el-Bezzâr, İbnu'l-Munzir, İbn Merdeveyh ve İbn 'Âsâkir'den. Ayrıca 'Abd b. Humeyd, Na'im b. Hammâd, İbn Cerir, İbn Ebî Hâtim vs. tarafından Zübeyr'in: "Uzun zaman bu âyeti okuduk da, o âyetin ehlinden olduğumuzu sanmadık; meğer onunla biz kasdolunmuşuz!" söylediği rivayet olunmaktadır (Aynı yerden).

(85) Aynı yer.

(86) Ebu'l-Hasan el-Eş'arî, Mağâlâtü'l-İslâmiyyîn, H. Ritter neşri, İstanbul, s. 102-103.

(87) el-Bakara S. 204.

(88) el-Bakara, S. 207.

(89) Mağâlâtü'l-İslâmiyyîn, s. 102-103.; eş-Şehristânî, el-Milel ve'n-Nihâl, Kahire, 1387/1967, II, 120 (Ancak Şehristânî bunu Ezârika fırkasına mal eder).

Ashabdan Hz. Ali, Havâric'in el-Kehf S. 103. âyeti şümûlüne dahil olanlardan bulunduğunu (90) söyler. Sa'd ise er-Ra'd S. 25. âyetinin onlar hakkında indiği görüşündedir. Ali 'İmrân S. 7 ve 106. âyetlerinin Havâric hakkında olduğuna dair hadis rivayetleri de vardır (91).

Biribirine muâruz iki grubun, bazan aynı âyeti karşılıklı olarak tatbik etmeleri, işin garâbetini artırmaktadır. Muâsır İbâdî müfessir Muhammed b. Yûsuf İtfeyyîş Âli 'İmrân S. 105-106. âyetlerinin tefsirinde, "tefrika çıkaranların" ve "imandan sonra küfre gidenlerin" Havâric olduğunu söyleyen müfessirleri ayıplar ve der ki:

"Hakemeyn mes'elesi, âyet nazil olduğunda yoktu; belki Ali'nin imâreti zamanında oldu. **واختلفوا** ile **تفرقوا** mâzi hâlindeki iki sîgadır. Bunlarda, ne istikbale sarfedilmeleri, ne de Hâricîlerin tayin edilmelerine dair delil yoktur. Bilâkis âyet onların, tefrika ve küfürden berî olduklarına ve "yüzleri ak çıkacak" haklılar cemaati olduklarına delâlet eder. Onlara muhalefet edenler ise âyetin bundan sonraki (Ali 'İmrân S. 106) tehdidinin şümûlüne dahildirler (...)"

"Muhâliflerimiz'in Resûlullâh'dan sahîh olmayan hadîsler naklettiklerini görüyoruz. Bazan hadîs sahîhtir, ama onlar ilaveler yaparlar. Bazan sahîh olur, lâkin bizim hakkımızda imiş gibi te'vil ederler, halbuki bizim hakkımızda değildir" (92).

Bundan sonra müellif kendilerine hamledilen bazı hadîsleri serdedir. Bu hadislerin ya sıhhatine itiraz, yahut eş-Şufriyye gibi Havâric'in taşkın kollarına, yahut tahkîmi kabul edenlere hamleder.

Aynı müellif el-Kehf, S. 103. âyetinin tefsirinde: "Ali'nin iddiasına göre, onlar ehl-i Harûra'dır. Ehl-i Harûra, Allâh'ın hükmü olan bir hususta, hakem tayin etmeye râzı olmayarak kendisinden ayrılan müslümanlardır." dedikten sonra Ali'nin sözlerini reddettiği gibi, bilâkis âyetin tahkîmi kabul edenler hakkında olduğunu söyler (93).

Keza aynı müellif en-Nûr S. 55. âyetindeki **ومن كفر بعد ذلك** hakkında, bu nimete ilk küfredenin Osmân b. 'Affân olduğunu iddia eder (94). el-Enfâl S. 25. âyetinde kopacağı haber verilen fitne hususunda Hz. Peygamber'in Osmân b. 'Affân'a "Seninle açılacak, seninle aevlenecek!", Ali'ye de: "Sen (o fitnenin)

(90) ed-Durru'l-Menşûr, IV, 253'de 'Abdurrezâk, Firyâbî, İbn Ebi Hâtim, İbnu'l-Munzir, İbn Merdeveyh'den.

(91) Bu makalenin 94 ve 98. sahifelerine bakınız.

(92) Himyânu'z-Zâd ilâ dâri'l-Me'âd'dan et-Tefsîr ve'l-Mufessirûn, II, 332-333.

(93) Himyânu'z-Zâd, I, 182-183'den et-Tefsîr ve'l-Mufessirûn, II, 334.

(94) Himyânu'z-Zâd, X, 282-283'den naklen aynı eser, II, 335.

imâmımsın, zimamdârisın, ayakları bağlı binek devesi gibi o fitne içinde yürüyeceksin." dediği şekilde garip haberler nakleder (95).

Tâbi'ün asrından beri bazı zatlar, kadere dair âyetleri te'vil eden Kaderiye mezhebi hakkında bir kısım âyetleri icra ederken (96), Mu'tezilenin de bir çok âyetleri, Ehl-i Sünnet hakkında tatbik ettiğine rastlamaktayız. Zamanımıza ulaşan belli başlı Mu'tezile tefsirlerinden biri olan Zemaşşeri'nin el-Keşşâf adlı eserinde bu tatbikin pek çok örneklerine tesâdüf etmek mümkündür. M. Hüseyin ez-Zehabi'nin dediği gibi: "Kâfirler hakkında inen Kur'an âyetlerini, kendi akidesine muhalif olan Ehl-i Sünnet tarafına çekmekteki aşırı hırs, Zemaşşeri'nin husûmetinin acib bir husûsiyettir" (97). Âli 'İmrân S. 105. âyetinin Yahûdî ve Hiristiyancılar hakkında olmakla beraber, "bu ümmetin bid'atçilerinden olan Mücebbire, Müşebbihe, Haşeviyye vs. (Ehl-i Sünneti kastediyor) hakkında vârid olması da câ'izdir" demektedir (98).

Âli 'İmrân S. 24. âyetini de Haşeviyye ve Mücebbire dediği Ehl-i Sünnete tatbik eder (99).

Âli 'İmrân S. 18. âyet tefsirinde Ehl-i Sünneti İslâm hâricine çıkaran Zemaşşeri'yi ve benzerlerini İbnu'l-Muneyyir "kendilerini Allâh'a şerik etmek" ile ittihâm eder (100).

Öbür mu'tezililere göre, Ehl-i Sünnete nisbeten yakın bu mu'tezilî müfessirle, ehl-i Sünnetin, ondan "intikamını aldığı" söyleyen İbnu'l-Muneyyir'in eserinde, bu nevi tatbiklerin emsâline çokça rastlanır (101).

Kur'an'daki mübhemlerin, imkân nisbetinde tayin olunması için çalışıldığını söyleyen Goldziher "Her hangi bir peşin re'ydin müteessir olmayan vasat tefsir, hemen hemen meyillerden ve mezhep taassuplarından uzak olarak yürümüştür. Bununla beraber zaman zaman, Abbâsiler devrinde, selefleri Emevîlere karşı, düşmanca meyiller ortaya çıkmış ve onları memnun etmek gayesiyle, düşen Emevî hânedânını kötülemeyi istihdâf eden bazı yakıştırmalar, Kur'an'a mal edilmiştir. Müfessirlerden bazısının Fâtiha sûresindeki الضالين ile المضروب عليهم i Emevîler olarak tefsir etmesi, şüphe yok ki yaltaklanma kabîlindedir" (102).

(95) Aynı yer.

(96) M. İbn Sirin'in tatbiki bu makalenin 103 sahifesinde geçmiştir.

(97) et-Tefsir ve'l-Müfessirin, I, 465.

(98) Aynı yer.

(99) Zemaşşeri, el-Keşşâf, Kahire, 1388/1968, I, 421.

(100) Aynı eser, s. 415 (Hâmişte).

(101) İbnu'l-Muneyyir'in el-İntişâf adlı bu eseri Keşşâf hâmişinde neşrolünmüştür.

(102) Goldziher, Mezâhibu't-Tefsiri'l-İslâmî, s. 322'de el-Mehâsin ve'l-Eddâd, s. 157'den naklen.

Yine Goldziher'in bildirdiğine göre, Abbâsilere yaltaklanan biri, (103)

والاوحى ربك الى النحل âyetini Abbâsilere hamletmiş ve bu uzak yakıştırma ile alay eden şair Beşşâr b. Burd'e, Abbâsi halifesi Mehdi bile muvafakat etmiştir. "Fakat bunun hâricinde Abbâsiler, âyet ve sûrelerden kendilerinin medihlerini çıkaran şâirleri dinlemekten hoşlanıyorlardı (...). Tabiatıyla bu âdet Fâtımiler nezinde de câri idi" (104).

Kur'an-ı Kerim âyetlerinin müstakbel hâdis ve şahıslara tabiki mevzûunda şî'î tassubu, aklın alabileceği hudûdu çok aşmıştır. Şî'î müfessirlerin bir kısmı, yaptıkları te'villerle Kur'an'ı tamâmen tahrife yönelmişler, üstelik bu tarz tefsiri Ehl-i beytin imamlarına nisbet ederek, onların mânevî nüfûzundan istifade ile birçok kimseyi aldatmışlardır.

Şî'îler, mezheplerinin esasları olan Hz. Ali'nin Velâyetine, imamların peygamberler gibi mâsûm olduğuna, bunları kabul etmeyen sahâbe ve diğer müslümanların küfür ve dalâlete düştüklerine, Ric'a ve Taqiyye'ye dair Kur'an'da ve sahîh sünnette nas bulamayınca, ilerde misallerini arzedeceğimiz uzak te'viller ve yakıştırmalarla, âyetlerin mânâlarını tamamen başka istikametlere yöneltmek istemişlerdir. Gulât-ı Şî'a bir tarafa, İmâmîye Şî'asına bağlı âlimlerden bile, Ali ve imamlar hakkında aslında mevcut sarahatlerin, Kur'an'dan ihrâc edildiğine inananlar vardır.

Bu garip te'viller rastgele yapılmış olmayıp, âdeti bir tefsir kaidesi olarak benimsenmiştir. Zamirlerin mercilerini değiştirmek, hitabı başkasına hamletmek, Ehl-i beyt kıraati diye mevsuk olmayan bir kıraate dayanmak... gibi yollarla, bu kaideyi sistemleştiren, bilhassa Mir'âtu'l-Envâr sâhibi Mollâ 'Abdullâtif Karzânî'dir. Bu şahıs mezkûr Tefsirinin mukaddimesinde diyor ki:

"Çokça vâki olur ki, Allâh taâlâ zahir itibariyle Peygamber zamanından önceki eski ümmetlere hitab edip onların hallerini vasfeder. Halbuki te'vil ve bâtın hasebiyle muradı, bu hitabın veya vasfın, -o zaman olmasalar dahi- İmâmet ve Velâyet zaviyesinden, hakkında doğru olduğu kimselerdir. Tefsîru'l-'Ayâ-şî'de 'Abdullâh b. Sinân İmâm Ca'fer es-Sâdık'tan rivayet eder ki: (el-A'râf S. 159)

وقطعناهم اثنتي عشرة اساطا اما . . . "Kavm-i Mûsâ, ehl-i İslâm'dır". Molla Abdullatif: "Zâhir odur ki, İmamın muradı "Onun (Kavm-i Mûsâ'nın) nazîri, burada da câridir." demektir. Âyette, bu ümmetin halini temsil etmek için zikrolunmuştur. (Bundan sonraki âyette gelen) . . . "on iki sıbt"ı, Şî'anın inandığı oniki imama hamlederek bunu te'yid eder. Bu te'vil âyetin zahirinin ifade ettiği gibi Mûsâ'nın kavminde, hakka hidayet eden bir cemaatin bulunmasına münafi değildir. Nitekim bazı haberlerde böyle olduğu varid olmuştur" (105).

(103) en-Nahl S. 67.

(104) Aynı eser, s. 327, Haşiye: 1, Beşşâr meselesi K. el-Egâni, III, 30'dan menkul.

(105) et-Tefsîr ve'l-Mufessirûn, II, 65'de Mir'âtu'l-Envâr, s. 36'den.

Aynı müellif, mukaddimesinin sonunda da: "Bu Tefsîrde takîbettığımız usûl şudur: Eski ümmetlerin itâ'atlarının, ma'siyetlerinin, kendilerine gelen şer ve intikam, hayır ve nimet vs. nin, Velâyet mes'elesinde Peygambere ve imamlara itâat itibariyle, bu ümmetin tâ'ifelerine tatbik edilmesidir." (106) der.

Sonradan gelenlerin Kur'an'ı tahriflerine sebep, Şî'a-i imâmîyenin muteber kitaplarının başında yer alan el-Kâfi gibi kaynaklarda, mezkûr tevil metodunu tecvîz eden sözlerin bulunmasıdır. Bu sözlerin ve tahrif misallerinin Ca'fer eş-Şâdık, Muhammed Bâkır gibi imamlara nisbet edilmesi cidden teessüfü müciptir. Meselâ Uşûl el-Kâfi'de Ebû Ca'fer (yani Muhammed Bâkır) dan şu söz nakledilir: "Kur'-ân dört çeyrek (rub') halinde nazil olmuştur: Dörtte biri bizim, dörtte biri düşmanlarımızın hakkında, üçüncü rub'u sünen ve emsâl, dördüncüsü ise farzlar ve hü-kümlerden ibarettir" (107).

Eş-Şâfi isimli müteber Şî'a Tefsirlerinden birinin sâhibi Molla Muhsin el Kâfi der ki:

"Ehl-i Beyt (caleyhimusselâm) dan, Kur'an'ın bir çok âyetlerini kendileri, dostları ve düşmanları hakkında te'vil ettiklerine dair çok rivâyetler vârid olmuştur. Hatta bizden bir cemaat, Kur'an'ın bu usûl üzere te'vilini esas alan kitaplar tasnif etmişlerdir. O kitaplarda Kur'an tertîbine göre, sırasıyla her âyet hakkında İmamlar ve taraftarları, yahut düşmanları hakkında, Ehl-i Beytten vârid olan te'villeri bir araya toplamışlardır" (108).

Mir'âtu'l-Envâr sâhibi, el-Kâfi ve Tefsiru'l-Âyâşî'ye nisbet ederek İmâm Ca'ferden şu sözü nakleder: نزل القرآن بآيات معنى ما جازة

"Kur'an 'kızım sana söylüyorum, gelinim sen anla, tarzında nâzil olmuştur" (109).

Aynı müellif, bir başka yerde de hülâsa olarak der ki: "Zâhiren Kur'an'da, umûm üzere vârid olan hitap ve lafızlardan, bâtın hasebiyle, lâfzın kendisi hakkında sâdık olduğu fertlerden biri, husûsiyle murad edilmiş olabilir. Buna bir çok hadîsler delîl teşkîl eder (Hadîsten, İmâmîye nezdinde Ehl-i Beyt imamlarına nisbet edilen sözleri kastediyor). Meselâ *el-kâfirûn*'un te'vili '*Velâyete küfredenlerdir*'; *el-Munâfikûn*, '*Velâyet hususunda nifak edenlerdir*'; *el-Müşrikûn*, '*İmâma, imâm olmayan birini ortak edenlerdir*'. (Böylece imamlar, şîâları ve muhalifleri için her şeyi te'vil edebilirler)... "Bâtın tefsirine ait olan rivayetlerin ekserisini, basiretli bir şahıs düşünürse, bunların çoğunun bu kabilden olduğunu anlar. Bu, mutlak ve umûmî lâfızların çoğunda, isti'mali yaygın olan, şâyi' mecazdır" (110).

(106) Aynı eser, II, 74'de Mir'âtu'l-Envâr, s. 235'den naklen.

(107) Aynı eser, II, 156'da eş-Şâfi, I, 6-7'den naklen.

(108) Aynı yerden.

(109) Aynı eser, II, 66'da Mir'âtu'l-Envâr mukaddimesi, s. 37'den naklen.

(110) Aynı eser, II, 65'de Mir'âtu'l-Envâr, s. 36'dan.

Batılı bir araştırmacı, Goldziher Şî'â'nın bu tarz tefsiri hakkında şöyle diyor: "Alî ve şî'a'sına hamletmedikleri ne kalmıştır ki! et-Tin S. 1'deki "tin ve zeytûn"dan, ancak Ehl-i Beytten olan şahıslar murad olabilir. Âhirette, zalimlere lânet olunduğunu bildiren "mü'ezzin=tebliğci" (111) (Tefsîru'l-Şumûmî, s. 116) ile et-Tevbe S. 3'deki "ezân" Alî'dir. Kur'ân'da geçen "âyâtullâh"dan her zaman Alî murad edilebilir (Tefsîru'l-Şumûmî, s. 284)" (112).

Goldziher daha sonra Ehl-i sünnet'in de Şî'a'ya karşı, bu mes'elelerin tefsirinde, onlardan geri kalmadığını söyler. Müellif bu mübalağalı ifadesiyle sadece haktan uzaklaşmakla kalmaz, aynı zamanda bizzat kendi kendisini de nakzeder (113). Fakat bu söz Ehl-i sünnetin ekseriyeti için kabul edilmediği takdirde, bir dereceye kadar doğru sayılır. Goldziher misal olarak el-Feth S. 29 için

اخرج شطاء (ابوبكر) ، فآزره (عمر) ، فاستغلب . (بعثمان) . فاستوى على صوقه (بعلى)

tefsirini örnek verir; fakat kaynağını zikretmez (114). el-Leyl sûresinde övülen şahsın, sünniler Ebû Bekr, şûler ise Alî olduğunu söylerler. el-Vâhidî Esbâbu'n-Nuzûl'ünde Ubey b. Ka'b'den, muktezası şu olan bir rivayeti serdedir (115).

والعصر ان الانسان لغي خسر (هذا يرجع الى ابي جهل عدو النبي) الا الذين آمنوا (ابوبكر) وعملوا الصالحات (عمر) وتوا صوابا الحق (عثمان) وتوا صوابا بالصر (على)

Goldziher devamla: "Doğrusu bu yakıştırmalardan Ehl-i sünnetin kasdı, Şî'aya müvazi olarak, mütevazi bir yarışmadan ibarettir". der ve bu kabîl tefsire, ciddî Ehl-i sünnet tefsirinde,-Şî'î âlimlerin aksine olarak- mühim bir mevki verilmediğini ifade eder (116).

Aşağıda Şî'î'lerin bu nevi tefsirlerine misaller vereceğiz:

El-Leyl S. 14. âyeti Hz. Ebû Bekr aleyhinde, Hz. Ali lehinde tefsîr edilmiştir (117). Keza en-Nûr S. 11. âyeti Â'îşe aleyhinde te'vil edilmiştir (118). en-Nisâ' S. 59'deki "ülî'l-emr" Alî, Hasan ve Hüseyindir (119). en-Nahl S. 16'deki "alâmât" ile Yûnus S. 101'deki "âyât" İmamlardır (120). en-Nahl S. 45'deki "ehlu-z-zıkr" İmamlardır (121). Tâ Hâ S. 114'de Cenabı Hakkın Âdemden aldığı ahd, Âl-i Beyt hakkındadır (122). el-Beled S. 3'deki "vâlid ile veled", Alî ile soyundan gelenlerdir

(111) el-Acrâf S. 44.

(112) Mezâhibu't-Tefsîr, s. 329-330.

(113) Mezâhibu't-Tefsîr, s. 332.

(114) Aynı yer.

(115) Aynı yer.

(116) Aynı eser, s. 333.

(117) et-Tefsîr ve'l-Mufessîrîn, II, 224'de Beyânu's-Sacâde'den naklen.

(118) Aynı eser, II, 225.

(119) el-Kâfi, I, 286-287.

(120) Aynı eser, I, 206-207.

(121) Aynı eser, I, 210.

(122) Aynı eser, I, 416.

(123) er-Ra'd S. 9'deki "hâdi" (124), el-Me'âric S. 2-3'deki (125), Yûnus S. 15'deki "değiştirilmesi istenen" (126), el-Bağara S. 90'de "küfredilen" (127) Ali'dir.

En-Nisâ' S. 13'de mezkûr *itâat* (128), el-Ahzâb S. 71'deki *emânet* (129), el-Mâ'ide S. 65'de "Rablerinden indirilen şey" (130), eş-Şu'arâ' S. 18'deki 'inkâr olunan' (131) hep Velâyet esasıdır.

İmam Ca'fer es-Şâdiq'a nisbet edilen tipik bir Şi'a tefsiri şöyledir: Buna göre en-Nûr S. 35'deki *mişkât* (hücre): "Fâtıma; *mişbâh* (lâmba): Hasan; *zücâce* (cam mahfaza): Hüseyin; *kavkebun durriyyun* (incimsi yıldız): Fâtıma, *securetun mübâreketun* (mübarek zeytin ağacı): İbrâhîm Peygamber; *lâ şarbiyyetin ve lâ garbiyyetin* (doğuya da batıya da mensup değil): Ne Yahûdî'lige ne de Hiris-tiyanlığa; *nûrun alâ nûrin* (nûr üstüne nûr): İmâm arkasından İmâm; *zulumât* (132) (karanlıklar): Birinci ile arkadaşı (maksad Ebû Bekr ile Ömer'dir); *yağsahu mevcun* (bürüyen dalga): üçüncü (maksad Osmân'dır); *birbiri üstünde karanlıklar*: Allâh la'net edesice Mu'âviye ile Benî Umeyye'nin fitneleridir" (133).

Yine Ca'fer es-Şâdiq'ın Kur'an'ın bir çok yerindeki **هٰذَا** kelimesini

هٰذَا (imamlar) olarak okuduğu ve meselâ **هٰذَا صراط عليّ مستقيم** (134)

âyetini **هٰذَا صراط عليّ مستقيم** şeklinde okuduğu rivayet edilmektedir (135). Âyetin asıl mânâsı, "Bu bana (Allâh'a) ait doğru bir yoldur" iken, böyle okumakla "Bu Ali'ye ait doğru bir yoldur" mânâsına gelmektedir. Şi'anın kıraat mes'alesini ve Arap hattının kısa seslileri göstermemesi ve Kur'an-ı Kerim'in başlangıçta harekesiz ve kısmen noktasız olması mes'alesini istismar ettiği malumdur.

Bütün bunlar; Ehl-i sünnet tarafından da ilim ve faziletlerine hürmet duyulan Muhammed Bâkır, Ca'fer es-Sâdiq gibi imamlara izafe edilmektedir. "Şii'ler çıkardıkları her bid'ati, uydurdıkları her yalanı Sâdiq İmama nisbet ederler. Halbuki o bunlardan münezzehtir, dünyada da âhirette de bu sözlerden beridir" (136).

(123) Aynı eser, I, 414.

(124) Aynı eser, I, 191-192.

(125) Aynı eser, I, 422.

(126) et-Tefsîr ve'l-Mufessirûn, II. 66-67'de Mir'âtu'l-Envâr mukaddimesi, s. 38'den.

(127) el-Kâfi, I, 417.

(128) el-Kâfi, I, 414.

(129) Aynı eser, s. 413.

(130) Aynı yer.

(131) Aynı eser, I, 412.

(132) Bundan sonraki kısım en-Nûr S. 40. âyetinin te'vili ile ilgilidir.

(133) el-Kâfi, I, 195.

(134) el-Hicr S. 41.

(135) el-Kâfi, I, 424.

(136) el-İsferâyini'nin et-Tabşîr fi'd-Din, s. 36'dan et-Tefsîr ve'l-Mufessirûn, II, 39.

Şî'a'ya göre en-Nisâ' S. 137'de "İmandan sonra küfre dönenler", Ali'nin velayetini terkeden ashabdır (137).

Nisbeten mutedil sayılan İmâmiye'nin âlimleri böyle olursa, "gulât-ı Şî'a"-nın yapacakları tahrifin hududu düşünülebilir. Bunlar hiç bir kaide ve kayıt tanımaksızın Kur'an'daki mübhemleri rastgele yakıştırırlar. Mesela, el-Bakara S. 67'de *kesilmesi emrolunan buzağı Âi'se*, el-Bakara S. 73'deki "*ba'd*" dan murad Talha ile Zubeyr; el-Mâ'ide S. 90'deki "*hamr ve meysir (içki ile kumar)*" Ebû Bekr ile Ömer; en-Nisâ' S. 51'deki "*cibt ve tâgût (sihirbaz ve put)*" Mu'âviye ile 'Amr b. el-Âş şeklinde tefsir etmelerine şaşmamalıdır. Bunlardan el-Beyâniye grubunun "Beyân" adındaki reisi, *هذا بيان للناس وهدى وموعظة للمتقين* (Âli 'İmrân S. 138) âyetindeki "*beyân*"dan muradın, kendisi olduğunu söylemiştir (138).

Netice

İslâm tarihinde birinci asırdan itibaren müslümanlar, sonradan meydana gelen mühim hâdiselere, Kur'an-ı Kerim'den işaretler tesbit etmekle meşgul olmuşlardır. Bu nevi faaliyet, her türlü fırka ve akide mensupları tarafından icra olunmuştur. Bunun belli başlı âmilleri şunlardır:

- 1- Kur'an'ın, her şeyi ilmen ihâta eden Allâh Taâlâ katından gelmesi.
- 2- Âyetlerin, ibret çıkarmak gâyesiyle, iyiden iyi tedebbür edilerek okunması.
- 3- Kur'an'ın bir kısım âyetlerinin *mübhem* ve *mücmel* olması.
- 4- Nihâyet ve bilhassa, bazı fırkaların, kendilerini bir asla istinad ettirerek inançlarını tervîç etmek, yahut muarızlarını gözden düşürtmek gayretleri.

Bu tarz *te'viller*, Sahâbe dahil, Selef tarafından tatbik olunmuştur. Hz. Peygamberden de, mübhemi ta'yîn, umûmu tahsîs intibâi veren bazı misaller vardır. Fakat mezhep taassubunun oynamış olabileceği rol hesaba katılarak, bu nevi rivayetlerin titizlikle tahkiki gereklidir. Zira bu kabûl te'viller, daha çok bid'at ehli tarafından yapılmıştır.

Kanaatimize göre, Kur'an'ın bu baktan olan *mübhem* ve *mücmel* âyetlerinin tavsiferi ve işaretleri, ta'yîn ve tahsîs edilmeksizin, mutlak olarak nazar-ı itibara alınmalıdır. Bu ifadelerin haklarında sâdık ve câiz olduğu bütün fertler, o âyetlerin şümûlüne dahil sayılabilirler (139). Ancak bu fertler, âyetlerin *murâd* ve *muk-sûdları* değil, *mâsadaıkları* olarak kabul edilmelidirler. Kur'an, kendisinden bir zerrenin bile gizlenemeyeceği Allâh'm kelâmıdır; bilgileri mahdût insanların ifadeleri gibi değildir ki mânâları, işaretleri sınırlandırılabilsin. Bir çok islâmî ilimlerin

(137) el-Kâfi, I, 420.

(138) İbn Kutayba, Te'vilü Muhtelifi'l-Ĥadîş, Kahire, 1386/1966, s. 71-72.

(139) Krş. Tefsiru'l-Menâr (M. cAbduh), Kâhire, 1373 II., I, 179-180.

esasını teşkil etmiş olması, ve âlimlerin Ondan binlerce hüküm çıkarmalarından da anlaşılıyor ki Kur'ân mücizevî bir câmiyyete sâhiptir, ilhamları tükenmez; ancak bunları çıkarmak husûsî şartlara mütevakıftır. Bu işâri mânâların muteber olması için, âyetten asıl muradın, lisan kaideleri içerisinde, zâhirî mânâsının olduğunun kabul edilmesi, tatbik edilmek istenen husûsun, âyetin umûmiyetine dâhil olmasına dînî veya aklî bir muarız bulunmaması ve ekserî hallerde husûsî bir kanaat vasfını aşmaması şarttır. Aksi hâlde yapılan iş, *te'vîl* değil (istilahî mânâda), *tahrîf* olur.

Tefsîr ilminin, islâm içtimâî ve siyâsî tarihi bakımından da mühim bir yer işgal eden bu sâhası, aynı zamanda müslümanların devatlı sûrette Kur'ân'la irtibatla olduklarını ve Ona çok büyük bir değer verdiklerini göstermektedir. Hatırlamalıyız ki bu kabîl tatbikler, Yahûdiler, Hristiyanlar gibi diğer dîn mensuplarında da görülmekte, müslümanlara inhisar etmemektedir.

TÜRK MÜFESSİRİ İSMÂ'İL HAKKÎ BURÛSEVÎ'NİN HAYATI

Dr. Sâkıb YILDIZ

Türk tarihinin çeşitli devrelerinde yaşamış, verdiği eserlerle ismini ebediyete intikal ettirmiş, Türk-İslâm ilim târihine hizmetlerde bulunmuş yüzlerce ilim adamı, değerli âlimlerimiz mevcuttur. Buhara ve Semerkant gibi Türk şehirlerinde, sonradan Selçuklular ve Osmanlılar zamanında İslâm rûhuyle yoğrulan zihinler, devrin çeşitli ilim dallarına eserler kazandırmış, tevâzu ve olgunluğun en güzel örneğini göstererek ırkını belirtmek istemeyen kalem sahiplerimiz, kültürümüze katkıda bulunmuşlardır. Bugün bunlardan bir kısmının hayatı, eserleri, düşünceleri kendini bu sahaya hasreden kişilerin çalışmalarına konu olmuş, araştırmacıların kâbiliyeti nisbetinde onları tanımak, takdire şâyân görüş ve düşüncelerinden faydalanmak mümkün olmuştur. Gerek dünya, gerek memleketimiz kütüphanelerinde pek çok şahsiyetlerin eserleri mevcut olduğu halde, bu sahaya yönelenlerin sayıca yetersizliği yüzünden kendilerini çok az tanıdığımız müelliflerimiz eksik değildir. Sevinilecek bir husus varsa, o da araştırmacılar sayesinde her geçen gün bunlardan bazıları tekrar doğmakta, bilinmeyen şahsiyet ve fikirleriyle yaşadıkları devir yeniden canlılık kazanmaktadır.

Biz bu yazımızda, Türk kültür hayatında büyük bir isim yapmış, verdiği eserlerle ölümünden sonra uzun zaman yaşamış İsmâ'el Hakkî Burûsevî'den bahsedeceğiz (1). Şunu hemen belirtelim ki üzerinde büyük bir titizlik ve ciddiyetle çalıştığımız İsmâ'el Hakkî, bu yazımıza sığacak kadar tanıtılması kolay bir şahsiyet değildir. Bu bakımdan burada okuyucuya sunacağımız bilgiler oldukça cüz'î olacak, hayatının çeşitli sathaları içinde şahsiyetini aksettirmeğe çalışacağız. Bu arada eserleri ile kendisini meşhur eden Rûhu'l-Beyân tefsiri hakkında müteâkib makalemizde bilgi vereceğiz.

(1) Yazımıza esas kaynak, Sorbon Üniversitesinde 1972 mayısında savunmasını yaptığımız "L'Exégète Turc İsmâ'el Hakkî Burûsawi. Sa Vie, Ses Oeuvres et La Methode dans son Tafsir, Rûh al-Bayân" adlı doktora tezimiz olacaktır. Beş yüz daktilo sahifesine yakın hacimdeki Fransızca tezimizi, genişletilmiş ilâvelerle dilimize çevirmekte, kısa zamanda neşredilmek üzere çalışmalarımızı sürdürmekteyiz. Bu yazımızda henüz basılmamış olan tezimizden yapacağımız nakiller için kaynak göstermiyeceğiz.

Konuya girmeden önce İsmâ'îl Hakkî'yi bize tanıtan, bu sahada bizden önce çalışan merhum Profesör Mehmed Ali Aynî'yi minnet ve şükranla anmak isteriz (2). İlk defa 1926 senesinde Cambridge'deki Harward Üniversitesinde tertiplenen Milletlerarası Felsefe Kongresinde verdiği "İsmâ'îl Hakkî'ya âid kısa bir etüd" adlı konferansla araştırmalara başlayan Prof. Aynî, İsmâ'îl Hakkî'ya karşı duyduğu sonsuz hayranlığı neticesinde çalışmalarına devam etmiş, evvela "Rûh'ul-Beyân Müellifi Bursalı İsmâ'îl Hakkı Hakkında bir Tetkik" (Evkaf Matbaası, İstanbul 1928) adlı makâleyi yazmış, sonra kısaca hayatı ve eserlerinden seçtiği pasajları fransızcaya tercüme ederek hazırladığı "Philosophe Mystique, İsmâ'îl Hakkı" (Paul Geuthner-Paris 1933) adlı kitabı neşretmiş, daha sonra da "Türk Azizleri, İsmail Hakkı Bursalı ve Ruh-ül Beyan Müellifi" (Marifet Basımevi-İstanbul 1944) adlı eseriyle çalışmalarını sona erdirmiştir. İsmâ'îl Hakkî üzerinde bizi araştırmaya sevkeden âmil, rahmetli Prof. ün bu eserleri olmuştur. İlk olarak İsmâ'îl Hakkî'yi bu eserlerden aldığımız ön bilgilerle incelemeğe koyulduk. Hakkî'nin bütün eserlerini teker teker gözden geçirdikten sonra Prof. Aynî'nin temas etmediği pek çok noktaları tesbit ettik; neşriyatında birbirini tutmayan bazı bilgiler mevcut olduğunu gördük. Esas kaynaklara yeniden dönmemiz, Hakkî'yi bizzat eserlerinden öğrenmemiz, çalışmamızın daha objektif olmasını sağladı.

Hayatı, Ailesi ve Tahsili

XVIII. asır Türk tasavvufunun meşhur sîması olarak tanınan değerli Türk âlimi İsmâ'îl Hakkî, 1063 senesi zü'l-ka'de ayı başlarında (1653 eylülünde) bir pazar günü, bugün Bulgaristan sınırları içinde bulunan Aydos kasabasında dünyaya gelmiştir (3). Aslen İstanbul'lu olup, Aksaray mevkiinde oturan babası Mustafa Efendi (4), İsmâ'îl'in doğumundan bir sene önce 1062/1652 senesinde bu semtte çıkan büyük bir yangında (5) evini bütün eşyalarıyla birlikte kaybedince (6) sahip

(2) Mehmed Ali Aynî 1285/1868 senesi 25 şubatında Manastır vilâyetinin Serfice kasabasında dünyaya gelmiş, 1945 yılı sonlarında İstanbul'da vefat etmiştir. Hayatı hakkında müstakil iki eser mevcuttur. Bilgi için bkz. 1- Canlı Tarihler II. serisinde "Mehmet Ali Aynî Hâtıraları", Türkiye Yayınevi, İstanbul 1945.

2- Ali Kemâlî Paksüt, Prof. M. A. Aynî Hayatı ve Eserleri, Ahmed Said Matbaası, İstanbul-1944.

(3) Hâyatü'l-Bâl, Atıf Efendi no. 1396, vrk. 48 b; Kitabu'l-Silsile, Şâzeli no 63, vrk. 54 b. Makalemizde müellif ismini vermediğimiz bütün kaynaklar İsmâ'îl Hakkî'nin eserleridir. Okuyucu bu önemli noktayı daima gözönünde bulundurmalıdır.

(4) Kitabu'l-Silsile, Şâzeli no. 63, vrk. 50 a.

(5) Bilgi için bkz. Kâtib Çelebi, Fezleke, İstanbul - 1287, II, 383.

(6) Tamâmu'l-Feyd, Hâlet no 244, vrk. 217 a. Arapça olan bu eserden yapacağımız nakiller için, faydalandığımız tek nüsha olması hasebiyle bundan sonraki dip notlarımızda kütüphane isim ve numarasını zikretmiyeceğiz.

olduğu çiftliğine dönerek Aydos'a yerleşmiştir (7). Elimizde sarîh bilgiler mevcut olmadığı için geçimini zirâaatle temin ettiğini sandığımız Mustafa Efendi, daha Aksaray'da iken zaman zaman Üsküdar'da Doğançılar dergâhındaki zikirle devam etmiş (8), zamanın yaygın âdeti olan Sultanların, hatta devlet erkânının da dahil olduğu tarikatlere o da intisab ederek, tasavvufun mânevî terbiyesinden feyz almıştır. Aydos'a yerleştikten sonra aynı hayatı devam ettirmiş, bir müddet sonra oğlunun hocası olacak Celvetiyye şeyhi Osman Fağlı Efendinin meclislerinde hazır bulunmuştur (9). Babasının bu meşrebi, İsmâ'îl'in yetişmesi üzerinde büyük tesiri olmuştur. Ana-baba cihetiyle her iki ailenin sâdâttan olması (10), İsmâ'îl'in hâli vakti yerinde, tanınmış asil bir aileye mensup olduğunu gösterir.

Babasından edindiği bilgilere göre İsmâ'îl Hakkî sadece iki batın önceki dedelerinin ismini bildiriyor. Tafsilâtli şecerelerinin Aksaray'daki evlerinde yanmış olduğunu söylüyor (11). Bursa Genel Kütüphanesinde bugün kendi hattıyla mevcut olan Kitâbu'l-Huţabâ' adlı eserin ilk yaprağına ilâve ettiği bir notta, ana-baba tarafının şeceresini verir. Babası Mustafa Efendi, Şah Hüdâbende oğlu Bayram Çavuş'un oğludur. Annesi Kerime Hanım, Şeyh Dâvud Efendi oğlu Mehmed Efendi oğlu Abdurrahmân Efendi oğlu Kâdî Ahmed Efendi'nin kızıdır. Aynı şecere bir başka eserinde mevcut olduğu gibi bazı müelliflerce de nakledilmiştir (12).

Çocukluğu hakkında küçük bir hatıradan başka bilgiye sahip değiliz. Babasının Aydos'da Osman Fağlı ile tanışması neticesinde, oğlu da daha üç yaşlarında iken babasına refakat eder, onların sohbetlerini dinler, Fağlı'nın kendisine yakınlık gösterip şakalaştığını, çocukluğunun tatlı bir hatırası olarak zikreder (13). İsmâ'îl, henüz şefkat ve sevgiye ihtiyacı olduğu bir çağda, yedi yaşında annesini kaybedince, o sıralarda hayatta olan büyük annesinin himâyesine bırakılır, tahsile başlıyana kadar onun yanında kalır. Babası Mustafa Efendi daha fazla yaşmışsa da, ne zaman vefat ettiğini bilemiyoruz. Hakkî sadece babasının Aydos'ta öldüğünü, mezarının da orada bulunduğunu haber veriyor (14). Kaç kardeş olduklarına dair bir sarâhat yoktur. Kendinden biraz büyük İbrahim adlı ağabeyinden bahseder,

(7) Mecmû'a-i Hakkî, Bursa Genel no 745, vrk. 162 b.

(8) Aynı eser, aynı yer.

(9) Hammer, Geschichte der Osmanischen Dichtkunst (G.O.D), Pesth - 1838, IV, 135.

(10) Kitâbu'l-Huţabâ', Bursa Genel no 85, vrk. I a.

(11) Bkz. aynı yer.

(12) Mecmû'a-i Hakkî, Bursa Genel no 41, vrk. 55 a.

Mustâkîmzâde, Mecelletü'l-Nisâb, Halet Efendi no 628, II, vrk. 187 a.

Ayvansarâyî, Hâdîkatü'l-Cevâmîc, Matbaa-i Âmire- 1281, II, 206.

(13) Tamâmu'l-Feyd, vrk. 217 a: Kitâbu'l-Silsile, Şâzeli no 63, vrk. 50 a.

(14) Mecmû'a-i Hakkî, Bursa Genel no 41, vrk. 55 a.

beraberce ders çalışıklarını, hatta yirmi ay kadar ağabeyine hocalık ettiğini söyler (15).

'İsmâ'il Hakkî tahsiline, bizzat ifade ittiği gibi, 1070/1659-60 yılında Aydos'ta yedi yaşında iken başlamıştır (16). Bazı müellifler, beş senelik tahsil süresini nazarı itibâre almadan on yaşında tahsiline başlamış gibi gösterdiler (17) ki, bu doğru değildir. Bu sıralarda Osman Fağlı Aydos'tan ayrılmış, yerine Şeyh Ahmed adlı bir Celvetiyye mensubu gelmişti. İsmâ'el Hakkî, ilk hocası Şeyh Ahmed'in yanında beş sene öğrenim yapmış, okuma-yazma ile birlikte Arap ve Türk dilleri üzerinde ilk kültürünü almıştır (18). Onbir yaşında kolaylıkla, okuma-yazmayı başardığı sıralarda âilesinin samimî dostu Şeyh Abdülbâki Aydos'a uğramış, Hakkî'yi Edirne'de verdiği derslerine devam etmesi için âilesinden istemişti. Şeyh Abdülbâki'nin bu teklifi, babası ve büyükannesi tarafından memnuniyetle karşılanmış, İsmâ'el yeni hocasıyla birlikte 1074/1664 senesi içinde Edirne'ye gelerek derslere başlamıştır (19).

Genç talebe, Abdülbâki Efendi'den yedi sene tahsil görmüş, bu müddet içinde sarf-nahiv okumuş, İbn Hâcib'in (ö. 646/1248) *Şâfiye* ve *Kâfiye* adlı meşhur iki eserini baştan sona ezberlemiş, Mantıktan isimlerini vermediği bazı Risâle'leri mükemmelen öğrenmiş, Fıkıh'tan İbrahim el-Halebî'nin (ö. 956/1549) *Mültekâ'sını*, Kelâmdan Nesefî'nin (ö. 537/1142) *Kitâbu'l-Akaid*'ini şerheden Sa'düddin el-Teftazânî'nin (ö. 791/1389) *Şerhu'l-Aka'id*'ini, İlm-i Âdab'dan bazı Risale'leri, Maâni ve Beyân'dan Sekkânî'nin (ö. 626/1299) *Miftahu'l Ulûm*'unu, Usûl-i Fıkıhtan İbrahim el-Halebî'nin (ö. 956 / 1549) *Şerhu'l - Menâr*'ını, fünûn-u cüz'iyeden birçok risâleleri, Tefsirden Beydâvî'nin (ö. 685/1286) *Envâru'l-Tenzil*'inin baştan üçte birini, şeyhi'nin bir halifesinden de fıkıh ve kelâm'a dair bazı kitapları okumuştur (20).

Tahsilinin bu ikinci safhasında İsmâ'el Hakkî gayretini dahz çok lisanlara sarfetmiş, Türkler için yabancı dil olan Arapça ve Farsçayı kolayca konuşup yazacak derecede öğrenmiştir. Temeli bu şekilde sağlamlaştırdınca her kitabı kolayca anlayabilme fırsatını kazanmış, Arapça ve Farsça eserlerin zorluklarını yenmesini genç yaşta sağlamıştır. Öyle geliyor ki bu dönem zarfında, gayret ve azim

(15) Tamâmu'l-Feyd, vrk. 217 b.

(16) Aynı eser, vrk. 217. a.

(17) Hayrullah Nedim, Terceme-i Hâl-i Şeyh 'İsmâ'el Hakkî, Hüdavendigâr Vilâyeti Matbaası 1307, 4; Bursalı Tahir, Şeyh İsmail Hakkî el-Celveti Hazretlerinin Muhtasaran Terceme-i Hâlleri, Matbaa-i Bahriyye- 1329, 2; Mehmed Ali Aynî, Rûhu'l-Beyân Müellifi Bursalı İsmâil Hakkî hakkında bir tetkik, Evkaf Matbaası, İstanbul-1928, I: Türk Azizleri, 13.

(18) Tamâmu'l-Feyd, vrk. 217 a.

(19) Aynı eser, vrk. 217 b.

(20) Aynı eser, aynı yer.

timsâli İsmâ'îl Hakkî, tasavvuf kültüründen ziyade zâhiri ilimlerle uğraşmış, hocaları tarafından önce bu sahada yetiştirilmiştir. Bu yüzden Edirne'deki tahsil yılları onun genel kültürünü zenginleştiren, temel islâmî ilimleri öğrenmesine ve-
sile teşkil eden yıllar olmuştur.

Aile dostu Şeyh Abdalbâkî'nin hânîkâhında mükemmelen yetişen İsmâ'îl, başarı diplomasını (icâzet) alarak, Celvetiyye'nin İstanbul'daki merkezinde yüksek seviyedeki eğitimi yürüten, küçük yaşta Aydos'ta elini öperek iltifatına mazhar olduğu genç âlim, Osman Fağlı'nın derslerine devam etmek üzere Edirne'den ayrılır. 11 rabî'u'l-evvel 1083/1672 temmuz ortalarında bir pazartesi günü Osman Fağlı'nın Atpazarı'ndaki hânîkâhına gelir (21). Tahsilinin üçüncü ve son safhasını İstanbul'da tamamlayacak olan İsmâ'îl Hakkî gerçek ilmi ve mânevî olgunluğunu burada kazanacak, Osman Fağlı'nın tedris ve terbiyesi altında yetişerek geniş kül-türü ile ehl-i tasavvufun unutulmaz sîmâlarından olma yolunda burada kemâle erecektir.

Atpazarı'ndaki Celvetiyye tarîkatının hânîkâhı gerçek bir külliye (üniversite) niteliğindedir. Burada bir taraftan müsbet (zâhiri) ilimler öğretilirken, bir taraftan da Osmanlı medreselerinden farklı olarak bâtinî ilimler adıyla tanınan tasavvuf terbiyesi ve kültürü verilir. Talebe burada *ziüh* hayatına başlar, bağlı olduğu tarîkârın âdâb ve usûlüne göre günün belirli vakitlerinde *virâd* ve *zikir*'le meşgul olur, insanî zaaflarından sıyrılmak için nefesine hâkim olmanın, onu iradesiyle gem-leyerek emri altına almanın yollarını öğrenir. Karşılaştığı bütün zorluklarda şeyh, *murâkabe* dediğimiz bu nefis terbiyesinde talebesine yardımcı olur, ona yol gös-terir. Bu bakımdan şeyhe *mürşid*, talebeye de *mürîd* adı verilir. Hânîkâhta şeyhin idaresi altında belirli bir öğretim kadrosu bulunur, talebenin derslerini bunlar yürütür. İşte İsmâ'îl Hakkî böyle teşkilâtlı, iâşe ve ibâtesi vakıflarca karşılanan yatılı bir müessesede tahsiline devam eder.

Üç sene sürecek bu son dönemde, yazarımızın verdiği bilgiler dışında etraf-lica bir malûmata sahip değiliz. Öyle ki yazdığı Rûhu'l-Beyân tefsiriyle bir müfes-sir olarak tanınacak Hakkî, Kâşifî'nin eseri hariç, hangi tefsirleri okuduğunu, Usûl-i Tefsirle ne derece meşgul olduğunu bilmiyoruz. Hayatını inceleyen müellif-lerden hiçbiri birçok konularda olduğu gibi, -bu hususta da az bile olsa bir fikir serdinde bulunmuyor. Kanâatımızca bu son tahsil döneminde, kendisi zikretme-ye bile, çeşitli tefsirleri görmüş, ileride kaynak olarak kullanacağı eserler hakkında bil-gi sahibi olmuştur.

Yazarımız aldığı tasavvuf terbiyesi yanında Osman Fağlı'dan neler okuduğu-nu, İstanbul ulemâsından şahsi gayretleriyle neler aldığını, *Tamâmu'l-Feyd* adlı eserinde çok kısa olarak bahseder (22). İsmâ'îl, hânîkâha geldiği sıralarda Şeyh Fağlı talebelerine İlm-i Âdâb okutuyormuş, o da talebeler arasına katılıp bu derse

(21) Vesiletü'l-Merâm, Halet Efendi no 243, vrk, 10 b

(22) Tamâmu'l-Feyd, vrk. 218 a.

devam etmiş. Bundan başka Kelâm ve İlm-i Ferâizi bir kere daha ondan okumuş. İlm-i Belâgattan Teftezânî'nin *Mutavvel* adlı eserine hâşiye yazan Fağlı, bir müddet talebelerine bu kitabı tedris etmiş, sonradan 'Ubeydullah b.'Ahmed el-Buhârî'nin (ö. 747/1346) Fıkıhtan meşhur *Tenkîhu'l - Usûl*'ünü şerhe başlayınca Hâkkî, bu eseri de baştan sona okumuştur.

Şeyhinin meclisinde takib ettiği dersler yanında devrin ulemâsından istifade etmesini bilmiş, Şeyh Muhammed el-Ğurrâ' adıyla tanınan, ilimlerde epeyce nasibi olan, İstanbul sabillerindeki bazı câmilerde vaazlar veren bir zâttan (23) İlm-i Tecvid okumuş, Osmanlı hattatlarının en meşhuru olarak bilinen Hâfız Osman'dan (ö. 1110/1690) meşk dersleri almış (24), sülûs, nesih ve ta'lik yazılarında oldukça başarılı denemeler yapmıştır. Bu arada isimlerini zikretmediği bazı hocalardan farsça okumuş, Hâfız'ın (ö. 793/1389) *Divân*'ını, Sa'âdî'nin (ö. 689/1257) *Gülistân* ve *Bustân*'ını, Molla Câmî'nin (ö. 898/1492) *Bahâristân*'ını, İbn-Kemâl'in (ö. 941/1535) *Nigâristan*'ını, Mevlânâ Celâluddîn'im (ö. 672/1273) *Mesnevî* ve *Fih-i mâ Fih*'ini ve bazı *Divân*'ları incelemiş, çoklarını ezberine almıştır. Gene ismini vermediği bir âlimden Huseyn el-Kâşifi'nin (ö. 910/1505) farsça *Cevâhiru'l-Tefsîr*'ini okumuştur. Bunların dışında Hâkkî klasik türk mûsikisiyle uğraşmış, ileride pek çok ilâhîler yazıp besteleyecek olan müzik hayranı yazar, çeşitli makamlar hakkında bilgi sahibi olmuş, nazımda ilk denemelerini bu sıralarda vermiştir.

Zikrettiğimiz bu öğrenimin dışında İstanbul'daki tahsilinin ağırlık noktasını, Celvetiyye tarikatının âdâb ve erkânına göre *sülûk*'a girmesi, şimdiye kadar yaşadığı çevreden aldığı tasavvufî terbiyeyi uygulama safhasına sokarak tasavvufu bizzat yaşaması teşkil eder. Atpazarındaki Celvetiyye hânîkâhına yerleştiği sıralarda Osman Fağlı, İsmâ'îl Hâkkî'ya sülûk'u için gerekli talimatı verir, *halvet* ve *riyâzât*'a girmesini tenbih eder. Üç aya yakın halvette kalan Hâkkî halvet sonunda gösterdiği rûhî tekâmül neticesinde tarikatta isti'dâd sahibi olduğu, şeyhi Fağlı tarafından kabul edilir. Üç sene boyunca nâfile ibâdetlerle birlikte, gece ve gündüzün belli vakitlerinde riyâzatla meşgul olarak vird ve zikirle devam eder. İsmâ'îl Hâkkî bir yandan tasavvufu nefsinde tatbik ederken, bir yandan Celvetiyye tarikatının kurucusu Şeyh Mehmed Uftâde (ö. 988/1580) ile Aziz Mahmûd Hüdâî'nin (ö. 1038/1628) yeni kurulan tarikatın âdâb ve erkânı üzerine yazdıkları kitap ve risâlelerini okur, böylece hem tasavvuf kültürünü arttırır, hem de Fağlı'nın kontrolü altında sülûk'unu tamamlar. İsmâ'îl Hâkkî mensubu olduğu Celvetiyye tarikatının hizmetinde bulunabilecek, halkın dinî konulardaki ihtiyaçlarına cevap verebilecek hâle gelince mürşidi Osman Fağlı, 1086/1675 senesi içinde kendisine *halîfelik* ünvanını vererek eğitim-öğretim, vaaz ve tezkir'le meşgul olması için meslekî hayata atılmasına müsaade eder.

(23) Aynı eser, vrk. 218 b.

(24) Müştakimzâde, Tuhfetu'l-Hattâtin sh. 216.

Müteakip satırlarda, talebelik hayatını bitiren İsmâ'îl Hakkî'nın bundan böyle meslekî hayatından bahsedecek, gönderildiği yerler ve faaliyetleriyle, hayatını kısaca anlatağız.

Meslek Hayatına Atılışı, Hizmet ve Faaliyetleri

İsmâ'îl Hakkî İstanbul'da tahsilini tamamladığı sıralarda 23 yaşında idi. Mezun olduğu Celvetiyye hânikâhı belli gayeler üzerine tedris yapıyordu. En önemli gayesi tadrise meşgul olmak, talebe yetiştirmektir. Bunun dışında tarikatın neşrine hizmet etmek, câmilerde vaazlar tertib ederek müslümanların dîni ihtiyaçlarını cevaplandırmak, cemiyet ahlâkını takviye etmek, bu tür müesseselerin başlıca hizmetlerindendir. Hakkî mezun olunca bu üç vazifeyi ifâya hazır. Şeyhi Osman Fağlı Balkanlarda hizmet ettiği, genel Osmanlı siyaseti içinde buradaki müslüman cemaatında birliğin sağlanmasını zarûrî gördüğü için talebelerini bu bölgelere gönderir, hizmete muhtaç yerlere böylece takviyede bulunurdu. Çok sevdiği talebesi Hakkî'yi Üskübe tayin etmeyi uygun bulmuştu.

Görevlendirme emrini alan İsmâ'îl Hakkî, İstanbul'dan gemiye binerek Karadenize açılır, doğduğu şehir olan Aydos'a gelir, -bu kasaba sahilden pek uzakta değildi- babasıyla buluşur, kısa bir müddet yanında misafir kaldıktan sonra, beraberinde Ya'kûb, Yahya, ve Osman adlarında üç sûfî olduğu halde Üsküb'e doğru yola çıkarlar, 1086 senesi rabî'u'l-âhir'in bir cumartesi günü, 1675 senesi haziran sonu, bu kasabaya vasil olurlar (25).

Bugün Yugoslavya sınırları içinde bulunan Üsküb (Skoplje), Vardar nehri kıyısında Belgradın 320 km. güney doğusundadır. Osmanlılara, Edirne'den sonra ikinci merkezî şehir vazifesi görmüş, orduları kuzeye ve hristiyan derebeyler üzerine buradan hareket etmiştir. Halen câmileri, medreseleri ve hamamlarıyla türlüğün izlerini taşımakta, halkı Türkçe konuşmaktadır (26). Hakkî'nın Üskübe tayininden bir müddet önce buraları ziyaret eden Evliyâ Çelebi, Üsküb'ü tanıtırken havâlinin büyük şehirlerinden biri olduğunu, lezzetli meyveleri, latif bahçeleri bulunduğunu söyler (28).

Şehre gelişlerinde birkaç gün ribatlardan birinde kalırlar, sonra Meddah Câmîinin bir hüccesine yerleşerek sonbahara kadar burada ikâmet ederler. Hakkî'nın halkla kaynaşması pek uzun sürmez. Yaptığı konuşmalar cemaat üzerinde oldukça müsbet intibâ bırakır. Aralarından bir grup, şehrin Müftü ve Kâdî'sına

(25) Tamâmu'l-Feyd, vrk. 223 a-b.

(26) Ekrem Hakkı Ayverdi, Yugoslavya'da Türk Abideleri ve Vakıfları, T. Tarih Kurumu Basımevi, Ankara - 1957, sh. 2-13.

(27) Evliyâ Çelebi, Seyehatnâme, İkdâm Matbaası, İstanbul, 1315 V, sh. 553 ve dev.

(28) Tamâmu'l-Feyd, vrk. 223 b.

esnasında menşeyini bilmediğimiz bir sebepten hocasına karşı gelir, dersi ihlâl eder, ortalığı karıştırır. Bunun üzerine Hakkî kendisini falakaya yatırtarak 20-30 değnek vurdurur. Ders esnasında çıkan bu mevzii olay derhal büyütülerek, aleyhinde çalışanların teşvikiyle mahkemeye aksettirilir. İş bununla kalmaz, şikâyetler İstanbul'a kadar uzanır. Müracaatı haber alan İsmâ'il Hakkî hemen İstanbul'a hareket eder, hocası Fağlı'yi görür, Şeyhülislâmla konuşur. Şimdiye kadar yapılan teşebbüslerin hiçbirini fayda vermez. Üsküb Kadı'sının müracaatı ile mahkeme, İstanbul'da Kadıaskerliğe intikal ettirilir. İsmâ'il Hakkî, dâvâcı talebesiyle birlikte Kadıaskerliğe gelir, mahkeme başlamadan Veziriâzam'a yakın kişiler araya girerek dâvâcı talebeyi şikâyetinden vazgeçtirtirler, Osman Fağlı'ye giderek her iki tarafı barıştırmasını isterler. Dâvâcı barışır görünmesine rağmen, hâdisenin tamamen kapanması için Fağlı, İsmâ'il Hakkî'yi Üsküb'den alarak Köprülü kasabasına tayin eder (37).

Üsküb'de ifa ettiği bu altı senelik hizmetten sonra 1092/1681 senesi içinde Üsküb'den bir günlük mesafede bulunan Köprülü kasabasına (38) tayin olunur. Âilesinin bulunduğu yerden uzaklaşmak istemeyen eşi Aişe Hanımı yeni tavin olduğu yere getirebilmek için Hakkî, hayli sıkıntı çektiğinden bahseder (39). Âilesiyle birlikte burada 14 ay kadar kalır. Bu müddet içinde neler yaptığına dair bilgi vermiyorsa da, başladığı öğretim ve eğitime aynı tarzda devam ettiğini zannediyoruz. Vaazları ve hânikâhındaki tadrisiyle ilgili olarak burada herhangi bir hadise zuhur etmemiştir. Bu bakımdan bir seneden biraz fazla süren ikâmeti, Üsküb'dekine nazaran huzûr ve sükûn içinde geçer. Burada, halkın takdir ve sevgisini kazandığından şöhreti civar kasabalara yayılır, Ustrumca halkının isteği üzerine 1093/1682 senesi içinde, Osman Fağlı, Ustrumca'ya nakline müsaade eder (40).

Ustrumca (Stroumitza), İştîp ile Köprülü arasında bir merhalelik mesafede bulunan büyük bir kasabadır. Bugün Yugoslavyanın güney-doğu köşesindedir, şehirde halen Osmanlıların mimâri yapıları mevcuttur (41).

İsmâ'il Hakkî burada otuz ay kadar hizmet görür, vaaz ve tedrisle meşgul olur (42). Şeyhi Osman Fağlı, bu sıralarda padişah IV. Mehmed'e vaaz ve nasihatlerde bulunmak için Saray'da görev almıştır. Padişahın ikamet ettiği Edirne'-

(37) Tamâmu'l-Feyd vrk. 226 a-228 b de uzun uzadıya anlatılan bu olayı özetleyerek burada naklettik. Aynı olayı Prof. Aynî kaynak zikretmeden Türk Azizleri, sh. 18-20 de anlatır.

(38) Köprülü, Selânik'in kuzeybatı ucundadır. Fazla bilgi için bkz. Sâmi Sey, Kâmusu'l-A'lâm Mihran Matbaası-1896, V, sh. 3906-3907: Evliyâ Çelebi, Seyehatname, V, sh. 570: Ayverdi, Yugoslavya'da Türk Abideleri, sh. 17.

(39) Tamâmu'l-Feyd vrk. 228 b.

(40) Aynı eser, vrk. 229 a.

(41) E. H. Ayverdi, Yugoslavya'da Türk Abideleri ve Vakıfları, sh. 13.

(42) Tamâmu'l-Feyd, vrk. 229 b.

deki Saray'a talebisi Hakkî'yi 1095/1648 senesi sonlarında çağırır, üç ay kadar bazı eserleri mütalâa ederler (43). Bu sıralarda Celvetiyye'nin Bursa'daki şeyhi Sun'ullah Efendi (44) nin vefatı haberi gelir. Şeyh Fadlî bu mevkiî Hakkî'ya lâyük görür, on seneye yakın hizmet ettiği Balkanlardan ayrılarak Bursa'ya yerleşmesini emreder. Hakkî Edirne'den Ustrumca'ya döner, nakil haberini ailesine iletir.

Üsküb'den bile zorla ayrılmışken, daha uzaktaki Bursa'ya gitmek istemeyen eşinin bu tutumu, ailede büyük mesele olur. İsmâ'il Hakkî'nin kesin kararını görünce, Aişe Hanım eşinin teklifini kabul etmek zorunda kalır (45).

Hakkî, şiddetli kış yüzünden ailesini Ustrumca'da bırakarak kendisi Edirne'ye gelir. Üç ay kadar Fadlî'nin evinde misafir kalır, bu müddet zarfında İbn Arabî'nin *Fusûs*'unu müştereken okurlar (46). Bahar yaklaşınca eşini Edirne'ye getirir; buradan beraberce hareketle 1096 senesi cumâde'l-âhir'in 8. cumartesi günü, 1685 mayıs ortalarında Bursa'ya gelirler (47). Kiraladığı bir eve yerleşirler, iki çocuğu ile birlikte bir iki sene maddi imkânsızlıklar yüzünden sıkıntılı bir hayat geçirirler. Nihayet Sebzî adıyla tanınan Şeyvid Mehmed'in, dâr-ı meş'ûta olarak kullanılan evine yerleşerek ev sıkıntısını hallederler (48). İçinde bulunduğu hayatın güçlüklerine rağmen İsmâ'il Hakkî, daha geldiği ilk günlerde üzerine aldığı vazifeyi ihmâl etmez; hem kendini yetiştirir, hem de vaaz ve irşad görevine devam eder. Her pazar Bursa'nın tahiî Ulu Câmiinde vaazlar verir. Mevzûlarını hazırlarken çeşitli tefsir, hadîs, fıkıh, kelâm ve tasavvuf î eserlerden istifade eder, ibretli farsça beyitleri toplayarak elinde oldukça zengin notlar biriktirir. Çeşitli âyetler üzerinde yaptığı çalışmanın daha ciddi bir sahaya aktarılması için Kur'an-ı Kerim'in ilk âyetinden başlamak üzere bir tefsir yazması taraf-ı ilâhiden kendisine işaret olunur. 1096 senesi şa'bân ayında 1685 temmuzu içinde bu hayırlı işe başlar (49). Bursa'ya gelişinin ikinci ayında başladığı bu çalışma, Bursa'daki faaliyetlerinin mihverini teşkil eder, üzerinde büyük bir titizlikle durur.

1097/1686 senesi sonlarına doğru İsmâ'il Hakkî, şeyhi Osman Fadlî tarafından İstanbul'a gelmesi için davet edilir. Davetin maksadı, Hakkî'nin tasavvufî yönünü takviye etmek, bu sahada derinleşmesi için lüzumlu bilgi ve tecrübeleri kazandırmak, müşküllerini gidermede yardımcı olmaktı. Sûfinin her zaman mür-

(43) Aynı eser, vrk. 231 a.

(44) Sun'ullah Efendi hakkında bkz. Hasan el-Feyzî, *Zeylu Hadâ'iki'l-Hakkâ'ik*, Nur-u Osmaniye no 3312, vrk. 340 a.

(45) Hakkî'nin bu konuda verdiği bilgiler için bkz. Tamâmu'l-Feyd, vrk 231 a.

(46) Tamâm'l-Feyd, vrk. 235 a.

(47) Aynı eser, vrk. 235 b.

(48) Aynı eser vrk. 235 b.

(49) Tamâmu'l-Feyd, vrk. 240 b.

şide ihtiyacı olduğunu bilen Osman Fağlı, Hakkî'yi yetiştirmekten büyük zevk duyuyordu. Kaldığı bir hafta zarfında Hakkî konuşmalarını ciddiyetle dinler, sözlerini birer birer not ederdi (50). Her sene muayyen sürelerde yaptığı bu ziyaretlerin ikincisi 1098/1687 senesi şevval (ağustos) ayında, üçüncüsü 1099/1688 senesi şevval (temmuz) ayında, dördüncüsü 1100/1689 senesi cumâde'l-âhir (nisan) ayında, beşincisi 1101/1690 cumâde'l-âhir (mart) sonlarında vukû bulur. Her ziyarette konuştukları mühim mevzuları tesbit eden Hakkî hocasının ve kendisinin fikir ve kanâatlarını aksettiren bilgiler verir. Mevzu itibariyle zengin bir kaynak teşkil eden bu konuşmaları genel olarak üç ayrı bölümde toplayabiliriz:

- a- Osman Fağlı'nın tasavvuf ve tarîkata dair görüş ve düşünceleri,
- b- Padişah, saray ve devlet idaresiyle ilgili hatalar ve bunların tenkidi,
- c- Hakkî'nin meslekî ve ailevî hayatıyla ilgili mevzûlar.

Osman Fağlı, IV. Mehmed'in, müteakiben II. Süleyman'ın hocalığını yapması, Saray'ın iç işleriyle zaman zaman ilgilenmesi yüzünden siyasete karıştığı iddiasıyla Sadrazam Köprülü Mustafa Paşa tarafından 1101 şevval/1690 temmuzunda Kıbrıs'taki Magosa kalesine sürgün edilir. Sürgünden birkaç ay sonra İsmâ'îl Hakkî Magosa'ya gelmesi için Fağlı tarafından davet edilir. Beraberinde Fağlı'nın onbeş yaşındaki küçük oğlu Seyyid Mustafa ile Üsküb'denberi kendisine refaket eden talebeleri Yahyâ, Osman ve Ya'kûb olduğu nalde 1102 râbî'ül-evvel, 1690 senesi aralık ayında kara yoluyla hareket ederler (51).

Hakkî'nin Bursa'dan Magosa'ya çağırılmasının sebebi, Fağlı'nın deruhte ettiği Celvetiyye tarikatı şeyhliğini kendisine devretmesidir. Şeyh Fağlı'nın aşâğıdaki sözleri bunu açıkça belirtir: "Halifelerim çoktur; bazıları hayatta, bazıları da vefat etmiştir. Şeyhimden aldığım Nefes ve te'sîr benden sonra sana ulaşacaktır, başkasına değil. Zira sen bu ilme sahipsın, ayrıca senin latîf tahrîrâtın da var. Ben, zamanında şeyhimin Nefes ve duâsını aldım, Allah'ın izniyle bu Nefes ve duâyı sana veriyorum" (52).

Bu mânevî emânetin tevdiî ile İsmâ'îl Hakkî, tarikat-ı Celvetiyye'nin şeyh Fağlı'den sonraki halkasına dahil olmuş, tarikat silsilesinde 32. sıra kendisine verilmiştir. Hakkî burada onyedî gün kalmış, 19 şa'ebân 1102/1691 de ayrılışından aşâğı yukarı beş ay sonra Bursa'ya dönmüştür (53).

(50) Bu ziyareti esnasında not ettiği konuşmalar için bkz. Tamâmu'l-Feyd, vrk. 259 a -262 a. Aynı konuşmalar Mecmûa'tul-Esrâr, Atıf Efendi no 1500, vrk. 70 b - 77 a mevcuttur. Bu iki eserin müteakip sayfalarında diğer ziyaretleri esnasındaki konuşmaları yer alır.

(51) Yolculuğu hk. daha geniş bilgi için bkz. Tamâmu'l-Feyd vrk. 169 a - 174 a.

(52) Tamâmu'l-Feyd, vrk. 312 b.

(53) Aynı eser, vrk. 186 b.

Haqqî'nın bu ziyaretinden sonra Osman Fağlı çok yaşamamış, 9 zülhicce 1102/5 ekim 1691 günü akşama doğru, 61 yaşlarında hayata gözlerini yummuştur (54).

İsmâ'îl Haqqî Bursa'ya döndüğünde bir yandan tadrîs ve ta'lîm işine devam ederken, bir yandan da mesâisinin büyük kısmını yazmağa başladığı Rûhu'l-Beyân tefsirine hasreder. Muayyen günlerde de halka vaaz ve tezkîrlerde bulunur. Celvetiyyetin Osmanlı sınırları içinde temsilciliğini münferiden üzerinde taşıması, mülkî ve idarî erkânla olan temaslarını arttırır, Padişah ve Sadrazam tarafından zaman zaman fikirlerine müracaat edilir. Bu yüzden ilmî ve mânevî otoritesinden istifade etmek amacıyla zamanın padişahı II. Mustafa tarafından "hazırladığı sefere katılması için" davet edilir (55). İsmâ'îl Haqqî 1107/1696 ile 1109/1698 senelerinde iki kere Elmas Mehmed Paşa'nın komutasındaki Nemçe ve Erdel seferlerine iştirak ettiğini (56) İsmâ'îl Lefkevi adına yazdığı Tuhfe'sinde bahseder.

Karlofça antlaşmasından sonra 1111/1700 senesinde İsmâ'îl Haqqî Bursa'dan hac farızasını ifa için Mekke'ye hareket eder, yedi ay kadar Mekke ve Medine'de kalır (57). Hac dönüşü Mekke ile Medine arasındaki Ulâ mevkiine geldiğinde, dahil olduğu kâfilenin yolu kesilerek arap eşkiyâlarının hücumuna uğrar (58). Bir takım maddî kayıplar yanında, beraberindeki eşya ve kitapları yağma edilir, üstündeki elbiseleri soyularak perişan bir halde bırakılır. Dûçar olduğu bu durumu kendisi şöyle izaheder: "Fakîr, ol mahalde ol kadar bîtâb idim ki lisânımı duâ-i mezkûrla idâreye kâdir olmayıp zikr-i kalbî eyledim ve etrafıma nefhettim. Oradan bazı eşîrâ-i arab mürûr eyledikte Allah'ın izniyle nazarlarından kayıp ve taarruzlarından mahfûz oldum" (59). Gelişinde olduğu gibi, dönüşünde de kara yoluyla Bursa'ya gelir.

1112/1701 senesinden itibaren on sene kadar Bursa'da kalır, bütün vaktini yarıda bıraktığı tefsiri, Rûhu'l-Beyân'ın tamlanmasına hasreder. Hacca hareketinden önce Sâd sûresine kadar yazmıştı, dönüşünde aynı sûreden başlayarak 1117/1706 senesinde Tefsirin ikmâline muvaffak olur. Bu büyük hizmetini bitirdiği tarihe kadar dokuz eser, bitirdikten sonra da sekiz eser yazarak Tefsiriyle birlikte 1122/1710 senesine kadar onsekiz kitab-risâle yazmış olur.

Velediği eserler, vaaz ve sohbetleriyle edindiği dostları arasında İsmâ'îl Haqqî çok sevilen, şahsına son derece hürmet edilen, ilim-irfan sahibi bir şeyh olarak

(54) Aynı eser, vrk. 187 a. Yazımızda Fağlı'den pek çok söz ettiğimiz hâlde hakkında bilgi vermedik. Bu konuda doktora tezimizde etraflı bilgi mevcuttur.

(55) Prof. Aynî, *Philosophe Mystique İsmail Hakkı*, Paul Geuthner, Paris-1933, 26.

(56) *Tuhfe-i İsmâ'iliyye*, Basîret Matbaası-1292, sh. 2.

(57) *Makâlât-ı İsmâ'îl Haqqî*, Bayezid Genel no; 3507, vrk. 87 a.

(58) *İsmâ'îl Haqqî*, *Tuhfe-i Recebiyye*, Hâlet Efendi no 1374, vrk. 15 a.

(59) *Tuhfe-i Âtâ'iyye*, Mihrişah Sultan no 192, vrk. 42 a.

tanınmıştı. 1122/1710 senesinde çevresinin isteği üzerine tekrar hac'ca gitmeğe karar verir. Etbâıyla beraber 23 muharrem 1122/14 nisan 1710 senesinde Bursa'dan hareketle İstanbul'a gelirler, burada bir ay kalarak deniz yoluyla İskenderiyye'ye doğru yola çıkarlar (60), rabîu'l-âhir'de Kahire'de Şeyhü Medresesi bitişindeki Kâdirî hânîkâhına yerleşirler (61).

Şeyh Hakkî gelişinin hemen ilk günlerinde çevresiyle temas kurmuş, Mısır ulemâsının isteği üzerine bazılarını icâzetnâmeler vermiş, bazılarını da arzularını üzerine risâle tertîb ederek hediye etmiştir. Halktan Celvetiyye âdâtı üzere halvete rağbet edenlere yardımda bulunmuş, tertiplemediği zikir meclisleriyle onları irşâda çalışmıştır (62).

İcâzet verdiği şahıslar arasında Ezher müderrislerinden İbrâhim el-Birmâvî'yi tanıyoruz (63). Aralarında teessüs eden dostluk, yaptıkları fikir teâtisi neticesinde İbrahim el-Birmâvî İsmâ'il Hakkî'dan icâzet istemiş, ilmi kudretine inanmıştır. Hiçbir yerde neşredilmeyen bu icâzet metni, yazımızın bir kitabında mevcuttur (64).

Rabîu'l-âhir başındanberi Kahire'de bulunan İsmâ'il Hakkî 11 receb 1122/5 Eylül 1710 günü yanında Cidde Valisi ve etbâi olduğu halde iki aydan fazla zamandır ikâmet ettiği Mısır'dan deniz yoluyla ayrılırlar (65), 19 şa'bân'da Mekke'ye vâsıl olurlar (66). Mekke'ye gelişlerini müteâkip yanındakilerle birlikte "umre"yi tamamlarlar. Bundan sonra Mekke'de ne kadar kaldıkları ve ne zaman Bursa'ya döndüklerine dair kesin bir bilginiz yoktur. Öyle zannediyoruz ki hac aylarında burada kaldıktan sonra 1122 senesi sonunda aynı tarikle Bursa'ya dönmüşlerdir.

Bursa'dan Tekirdağı'na Gidişi

İsmâ'il Hakkî'nin Tekirdağı'na (kendi ifadesiyle Rodosçuk veya Tâğ-ı Tekfûr'a) gidiş tarihi ve sebepleri şimdiye kadar müelliflere hiç dikkate alınmamış, 1135/1722 de Üsküdar'dan kısa bir müddet için gönderilişi ile 1126/1714

(60) Seyahat hakkında daha geniş bilgi için bkz. Mecmu'â-i Hakkî, Bayezid Genel no 3507, vrk. 7 a- 122 b.

(61) Mecmû'â-i Hakkî, Atıf Efendi no 1496, vrk. 111 a.

(62) Makâlât-ı Hakkî, Hacı Mahmud no 2764, vrk. 19 a.

(63) Hayatı hakkında bkz. Keşhâle, Mu'cemu'l-Müellifin, I, sh. 85.; Serkis, Mu'cemu'l-Matbû'ât, sh. 552-553; Brockelmann, GAL, G II, sh. 322; Supp. II, sh. 444; Bağdâdi, Hediyetu'l-Ârifin I, sh. 36.

(64) Mecmu'â-i Hakkî, Bayezid Genel no 3507, vrk. 73 b-77b.

(65) Mecmû'â-i Hakkî, Hacı Mahmud no 2796, vrk. 19 b.

(66) Makâlât-ı İsmâ'il Hakkî, Bayezid Genel no 3507, vrk. 122b.

senesinde Bursa'dan hareket edişî arasında bir tefrik yapılmamıştır. İsmâ'îl Hakkî üzerinde uzun seneler çalışan Prof. M. Ali Aynî, 1126 senesinde Tekirdağ'ına gidişinden hiç bahsetmez. Üsküdar'da iken muvakkat bir zaman için gönderildiğini söyler (67). Diğer müellifler de aynı şekilde Üsküdar'dan gönderildiğini zikrederler (68).

Şunu hemen belirtelim ki müelliflerin bahsettiği Üsküdar'dan gönderilişi ile Bursa'dan hareket edişî mahiyet itibariyle tamamen ayrıdır. İsmâ'îl Hakkî Tekirdağ'ına "İşâret-i İlâhî ile hicret ettiğini" bizzat ifade eder (69). Fakat Üsküdar'dan gidişî, vâki olan şikâyetler üzerine vukû bulmuştur. Bu konuya ilerki sahiyelerde temas edeceğiz.

İsmâ'îl Hakkî bir eserinde, Bursa'dan 8 cumâde'l-âhir 1126/21 haziran 1714 perşembe günü hareket ettiğini, iki gün sonra da Tekirdağ'ına vardığını söyler (70). Hakkî'nin "Bu fakîr, on sene kadar bilâd-ı Rûm'da, üç sene Tâğ-ı Tekfûr'da ikâmet-ettim" (71) dediğine bakılırsa, 1126 senesinden 1129 senesine kadar üç sene burada kaldığı anlaşılır. Bunun dışında Tekirdağ'dan ayrılışı ile ilgili kesin bir ifadesine rastlayamadık.

Yazarımızın bu üç sene içindeki faaliyetleri hakkında geniş bilgiye sahip değiliz. Elimizde mevcut bazı bilgileri değerlendirecek olursak, şeyh Hakkî ikâmeti boyunca vaktinin büyük kısmını kitap yazmakla geçirmiş, Bursa'da başladığı *Ta'lika 'alâ Cüz'i'l-evvel li'l-Kâdi'*yi burada bitirmiş, bundan başka *Mecmu'a-i Eş'âr*, *Tefsîru Sûreti'l-Fâtiha*, *Tefsîru Sûreti Yâsin* ile *Şerhu Nuḥbeti'l-Fiker'i* Tekirdağ'ında kaleme almıştır.

Celvetiyye tarikatının şeyhliği Osman Faḍlî'nin vefatıyla Hakkî'ya intikal ettiğinden, tarikatın intişar ve inkişafıyla ilgili temaslarını Tekirdağ'ında devam etmiş, aslen buralı olan Hikmetî Mehmed Efendi, Hakkî'ya mürid olarak taht-ı terbiyesine girmiş, Celvetiyye usûlü üzere sülûkunu tamamlamıştır. İsmâ'îl Hakkî talebesine bir çilehâne yaptırmış (sene 1128/1715), burada onu vazifelendirerek kendisi de bir müddet âşikâna irşadında bulunmuştur (72).

(67) M. Ali Aynî, Türk Azizleri, sh. 76.

(68) Kâmil Kepeci, Bursa Kütüğü, Bursa Genel Kütüphanesi no 13307, II, sh. 350: M. Ali Aynî, Rûhu'l-Beyân Müellifi İsmail Hakkî hakkında bir Tetkik, Evkaf Matbaası, 1928, sh. 2: Hüseyin Vassâf, Kemâlnâme-i Hakkî, Bursa Genel no 129, sh. 12: Muallim Nâci, Esâmî, İstanbul 1308, sh. 58: Serkis, Mu'cemu'l-Matbû'ât, Mısır-1346, sh. 441: Uzunçarşılı, Osmanlı Tarihi, Ankara 1947-1956, IV², sh. 604-606.

(69) Ta'lika, 'alâ cüz'i'l-evvel li'l-Kâdi, Nur-u Osmâniye, no 145, vrk. 42 b.

(70) Kitâbu'l-Mir'ât, Atif Efendi, no 1504, vrk. 188 a.

(71) Vâridât-ı Hakkî, Hüsrev Paşa no 189, vrk. 132 b.

(72) Fazla bilgi için bkz. Mehmed Şemseddin, Yâdigâr-ı Şemsî, sh. 138-139.

Haqqî, uzun senelerdir devamlı *murâkabe*'de, tasavvufî kemâlin yolunda olduğundan bu senelerde bazı rûhî hallerin zuhur ettiğini söyler. Meselâ 1125 senesi şevvalinin 15. günü vücûdunun bir avuç kadar küçüldüğünü, evinin önüne kazdığı bir kabre onu defnettığını haber vererek: "vücûd-ı bâtinımı elimle gömdüm ve ondan kurtuldum" diyerek gerçek *Fenâ*'ya erdiğini, nefs-i emmâie'nin tesirinden kurtulduğunu açıklamak ister (73). Yine Tekirdağ'ında rûhî yaşayışla ilgili verdiği bir haberde 8 ramazan 1126 salı günü gecesi, kendisine Saltanatü'l-Kübrâ, Hilâfetü'l-uzmâ, Emânetü'l-müsellâ sırrının zuhur ettiğini bildirir (74), bunlar hakkında en ufak bir açıklamada bulunmaz.

Biraz önce işaret ettiğimiz gibi, bazı müelliflerce anlaşılmayan Bursa-Tekirdağ seyahatinin başlangıç tarihi belli olmasına rağmen, dönüş tarihine ait kesin bir bilgiye rastlayamadık. Yanlız yukarda verdiğimiz "üç sene Tâğ-ı Tekfûr'da ikâmet ettim" ifadesine bakılırsa 1129/11717 senesi başlarında Bursa'ya döndüğü ortaya çıkar. Haqqî bundan sonra Bursa'da fazla kalmadan üç sene sürecek Şam seyahatine çıkacaktır.

Şam'daki İkâmeti ve Fasliyetler:

İsmâ'il Haqqî deruhte ettiği vazifesi icabı seyahati seven, tebdîli mekânda mânevî bir bereket arayan, rahat ve huzurundan çok, inandığı düşünce ve yaşayış devamlı canlı tutmak isteyen bir karaktere sahiptir.

Tahsili esnasında veya sonra, eserlerini okuyup fikirleriyle yağrıldığı Muhyiddin İbn Arabî'ye (ö. 656/1256) olan bağlılığı yüzünden onu zaman zaman rüyalarında görür, o'nunla konuşur, kendisine bazı nasihatlerde bulunduğunu söyler (75). İşte İbn Arabî'ye olan bağlılık ve hayranlığı sebebiyle Bursa'dan 25 receb 1129/7 temmuz 1717 pazartesi günü eşi ve çocukları ile birlikte yola çıkarlar, 50 gün süren yolculuktan sonra 15 ramazan 24 ağustosta Şam'a vasil olurlar (76). İbn Arabî'nin mânevî işaretleriyle Şam'a davet edildiği için İsmâ'il Haqqî ilk günlerde kabrini hemen ziyaret eder.

İsmâ'il Haqqî Şam'a gelmesinin gayesi; burada sağlayacağı mânevî feyz ve bereket ön plânda olmakla beraber, üç sene gibi uzun bir zamanda sadece ziyaret gayesi düşünülemez. Kanaatimizce buradaki ikâmetini bir bakıma zaruri kılan bazı sebebler olması gerekir. Öyle zannediyoruz Haqqî, sahip olduğu kültürünü

(73) Bkz. Kitâb-ı Mir'âtü'l-Hakâ'ik, Atf Efendi no 1504, vrk. 132 b.

(74) Ayrı eser, vrk. 63 a, kenar notu.

(75) Tamâmu'l-Feyd, vrk. 80 a: Şerh-i Usûl-i Âşara, sh. 28: Nakdu'l-Hâl, Üniversite Kütüphanesi TY. 6296, vrk. 39 b.

(76) Mecmu'â-i Haqqî, Atf Efendi no 1504, vrk. 186 a: Sihsilenâme-i Celvetî, Şâzeli no 63, vrk. 52 a.

memleketi dışında yaymak, ilmî faaliyetlerini genişletmek için Şam'a gitmeye karar vermiştir. İşte bu yüzdendir ki şehrin câmilerinde-arap diline vâkif olması hasebiyle -mesleğinin icabı vâaz ve irşâda başlamış, zikir meclisleri tertip ederek Şam halkıyla temaslar kurmuştur. Kendisinin de ifade ettiği gibi İsmâ'îl Hâkkî tefsir dersleri tertip ederek tedrisle de meşgul olmuştur. Hangi tefsiri okuttuğuna dair bilgi vermiyorsa da ders esnasında: "bazı kelimât-ı kibâr irâd eder, mazmûnunu hüsn-i terbiye ile söyler, kâilini tasrîh etmezdim" (77) dediğine bakılırsa derslerini, yazmış olduğu Rûhu'l-Beyân tefsirinden yaptığı ihtimali çıkarılabilir.

Bu arada ilmî faaliyetlere de girişen İsmâ'îl Hâkkî, Şam ulemâsından Şeyh Ebu'l-Mevâhib ile tanışmış, kendisinden ders almış, isteği üzerine Ebu'l-Mevâhib icâzet vermiştir (78). Bu konuda geniş bilgiye sahip olmamamıza rağmen Ahmed Hayrî'nin verdiği bu haber, şimdiye kadar hiçbir müellif tarafından zikredilmediğinden büyük bir önem taşır. İsmâ'îl Hâkkî, Ebu'l-Mevâhib'den icâzet istemesi ve onunla karşılaşmasına dair en ufak bir açıklamada bulunmaz.

Hâkkî'nin haber vermediği, fakat bazı kaynakların işaret ettiği diğer bir husus, zamanın meşhur mutasavvıfı, eserleriyle büyük bir şöhrete sahip Abdulğaniyy el-Nablûsî (ö. 1143/1731) ile yazarımızın "tasavvufî münakaşalar" yapmasıdır (79). Abdulğaniyy, 1114/1703 senesinde başladığı seyahatlerini tamamlayarak Şam'a dönmüş, vefatına kadar burada kalmıştır. Bu bakımdan İsmâ'îl Hâkkî ile tanıştığı, tasavvufî konularda fikir teatisinde bulunup münakaşalar yaptığı mevcut kaynaklara atfen doğrulanabilir.

İsmâ'îl Hâkkî'nin sayabileceğimiz bu gibi ilmî faaliyetleri dışında, Şam'da ikâmet ettiği müddet içinde bazı önemli eserler kaleme aldığını, boş zamanlarını kitap yazmakla geçirdiğini söyleyebiliriz. 1129-1132 seneleri arasında vücûda getirdiği on eserden *Şerh-u Nuḥbeti'l-Fiker*, usûl-i hadîse -ki bunu Tekirdağ'da başlamış, burada bitirmiştir-, *Kitâbu'l-Ḥiṭâb*, *Kitâbu'l-Necât*, *Tuḥfe-i Recebiyye*, a-kâid ve tasavvufa dair yazdığı eserlerin meşhurlarındandır.

Şam'da sahip olduğu içtimâî mevkîi, 1130/1718 senesinde Şam Valisi olarak tayin edilen Receb Paşa ile tanışması neticesinde daha da kuvvetlenmiş, aralarındaki dostluk, Hâkkî'nin adına yazdığı bir eserle kuvvet kazanmıştır.

(77) Mütferriḳât-ı Hâkkıyye, Esad Efendi no 1667, vrk. 112 a.

(78) Ahmet Hayrî, İmâmu'l-Kevşeri, Halep-1372, sh. 482. Bu haberi hangi kaynaktan naklettiğine dair yazar hiçbir bilgi vermiyor.

(79) Kaynak zikretmeden münakaşalarını ilk zikreden Ahmed İzzizâde Seyyid Abdullâtif, Ḥulâşatu'l-Vefeyât, Bursa Genel no 2162, vrk. 23 b, dir. İzzizâde'den kaynak zikretmeksizin nakille aynı bilgiyi şu iki müellif de verir; Mehmed Süreyyâ, Sicill-i Osmânî, I, sh. 361: Ahmed Hayrî, aynı eser, sh. 482.

Üç senedir ikâmet etmekte olduğu Şam'da Hakkî, mânevî yönden aradığı bereketi bulmuş, "tekmîl-i neşâd ve nokta-i ûlâ'ya vusûl ve pertev-i ma'rifet ile dîl-i müteaddidânı tenvîr" eylemiştir (80). Bundan başka kemâline mâni olan bazı insanî zaafılardan, tasavvufî tabiriyle *hicâb*'dan kurtulduğuna da haber verir: "zulmet-i kevn'le muhteceb olan Hakkî-i fakîr'in dahi Hattmu'l-Evlîyâ (yani İbn Arabî) ile münkeşef" olduğunu söyler (81).

Ziyarettten gaye hasil olunca 1132/1720 senesi başlarında İsmâ'îl Hakkî Anadoluyu, özellikle dostlarını büyük bir hasretle özlemeğe başlar. Aynı senenin cumâde'l-âhî sonlarında, mayıs 1720 içinde ailesiyle birlikte Şam'dan ayrılır. Dönüşünde Bursa'ya uğramadan, çok 'evdiği Aziz Mahmud Hüdâî'nin medfun bulunduğu Üsküdar'a iner (82).

Üsküdar'da İkâmeti

Bir gaye için gittiği Şam'dan dönüşünde İsmâ'îl Hakkî mensubu olduğu Celvetiyye tarikatının merkezi Üsküdar'a gelerek yerleşir. Burada kalmasının sebebi hakkında ne kendisinden ne de kaynaklardan bir bilgi edinemedik. Kanaatımızca, Hakkî'nin esas mekânı olan Bursa'ya uğramadan Üsküdar'a gelişinin sebebinde, içtimâî olduğu kadar üzerine aldığı mânevî mes'uliyet duygusunun da payı vardır. Şeyh Osmân Fağlî'nin kendisine emanet ettiği, Anadolu içinde ve dışında pek çok hânîkâhı ve müntesibi bulunan Celvetiyye tarikatının şeyhliği, tarikatın inkişâfına hizmet eden halifelerin yetiştirilmesi ve tayininde Hakkî'ya büyük sorumluluklar düşmektedir. Buna muvâzi olarak ikâmet edeceği Üsküdar semtinin İstanbul'un kültür hayatında önemli bir yer işgal etmesi, çeşitli tarikatlı mensup şeyhlerin, zâhiri ilimlerde söz sahibi âlimlerin, nihayet tasavvufî hayata meyilli her sınıf halkın burada bulunması, çok sayıda ibâdethaneleri, medreseleri, hânîkâh ve tekkeleriyle şehrin mânevî bir canlılık arzemesi, İsmâ'îl Hakkî'nin Üsküdar'da kalmasını zaruri kılan sebebler arasında zikredebiliriz.

Çoğu müellifler Hakkî'nin 1132 şa'ban/1720 haziranda Üsküdar'a gelişi ve buradaki ikâmetine fazla önem vermemişler, mühim bazı hususların günümüze kadar aydınlığa kavuşmamasına hizmet etmişlerdir. İsmâ'îl Hakkî gelişinde Saray tarafından büyük bir ilgiyle karşılanmış, zamanın Vezir-i Âzamı Damat İbrahim Paşa 27 eylül 1720 de 800 kuruşa satın aldığı Mücdecibaşı Hacı Mehmed'in evini İsmâ'îl Hakkî'ya teslim etmiş ve ihsanda bulunmuştur (83).

Hakkî bu eve yerleşmesini müteakip irşad vazifesine başlar. Olgun ve tesirli sözleriyle halk arasında sevildiği kadar devletin yüksek kademelerinde vazifeli

(80) Vâridât-ı Hakkî, Bursa Genel no 87, vrk. 39 b.

(81) Tuhfe-i Recebiyye, Esat Efendi no 1374, vrk. 10 a.

(82) Mecmû'â-i Hakkî, Bursa Genel no 41, vrk. 49 b.

(83) Mecmû'â-i Hakkî, Bursa Genel no 41, vrk. 68 b.

zevat da İsmâ'îl Hakkî'nin sohbetlerine katılır. Bu sıralarda yetmiş yaşlarında olduğu halde, hayatında en fazla eser verdiği dönem Üsküdar'daki ikâmeti sırasına rastlar. Kaldığı üç sene içinde otuz eser kaleme alır ki senede on kitap veya risale yazmış olur. Hakkî'nin bu gayretleri meşâyih arasında kiskançlık havası yaratır, şöhretini çekemeyen bazı kişilerin iftiralarına uğrar (84). Hakkî bunlara önceleri kulak asmazsa da bir müddet sonra iftiralar büyüyerek aleyhine çevrilir.

1134/1722 senesi içinde Tersâne Emîni Ahmed Ağa tarafından tamir ettirilen Üsküdar'daki Ahmediyye Câmîine minber ve kürsü ilâve edilerek, cuma vâizliğine İsmâ'îl Hakkî tayin olunur (85). Bu kürsüden verdiği vaazların birinde Vahdet-i Vücûd meselesinden bahsettiği, İslâm akidesine aykırı sözler sarfettiği iddiasıyla (86) hakkında takibat açılır. Sene 1135 rabîu'l-evvel başları, 1722 aralık (87).

İsmâ'îl Hakkî'nin "acâib bir hadise" olarak vasıflandırdığı bu olayın müsebbibi, zamanın Müftî'si Abdullah Efendi'dir. Kendisine yakın olanların şikâyeti veya kulağına gelen sözler üzerine Vezir-i Âzam İbrahim Paşa'ya İsmâ'îl Hakkî aleyhinde şikâyetle bulunur.

Şimdiye kadar hiçbir müellifin zikretmediği bu şikâyet konusu olayı ve mahiyetini açıklama bakımından, yazarımızın arapça ifadesini aynen tercüme ederek nakletmeyi yerinde buluyoruz. Böylece Vahdet-i Vücûd'tan bahsederek Tekirdağ'ında ikâmete memur edildi diye yayılan sözün aslı açıkça ortaya çıkacak, bizzat İsmâ'îl Hakkî tarafından yapılan tavih ile meselenin içyüzü aydınlanmış olacaktır.

"1135 senesi rabîu'l-evvel ayının başlarında acâib bir hadise vukû buldu. Bu hadise, bu fakîr Hakkî hakkında Müftî Abdullah, Vezir İbrahim'e (şikâyet mektubu) arzemiş, Lâ'ilâhe illâ Ene (Allah yoktur, ancak ben varım) dediğimi ileri sürerek aleyhimde iftirada bulunmuştur. Bunun üzerine Vezir, derhal tahkikat açmıştır. İstanbul ve Üsküdar ahalisinden büyük bir topluluk lehimde şahitlik ederek Müftî'nin şikâyetini asılsız çıkarmışlardır. Bu haber bana intikal edince, Müftî ve avanesinin iftirasından taaccüb ettim. Zira ben her zaman: "Ene'l-'abdu, lâ ilâhe illallâh" (ben kulum, Allah'tan başka ilâh yoktur) derim. Yoksa böyle bir söz söylemeğe kim cesaret edebilir. Bin kere "hasbune'llâh ve ni'me'l-vekîl" dedim (88).

Naklettığımız bu ifadesinde iki nokta dikkatimizi çeker. Birincisi, Hakkî, Müftî'nin iftirasını şiddetle reddeder ve böyle bir sözün kendisinden asla sâdır ol-

(84) Kitâbu Durre'ti'l-'İrfâniyye, İstanbul Üniversite Kütüphanesi, TY. 4019, vrk. 23 a.

(85) Ayvansarayî, Hâdikatü'l-Cevâmîc II, sh. 206, Müstakimzâde, TuHFetu'l-Hattâtin, sh. 126.

(86) Ayvansarayî, aynı eser, sh. 208.

(87) Mecmû'â-i Hakkî, Bursa Genel no 161, vrk. 52 a.

(88) Bkz. Mecmû'â-i Hakkî, Bursa Genel no 161, vrk. 52 a.

mâdîği itiraf eder. İkincisi; Vezir İbrahim Paşa tarafından yürütülen tâkibat ve iki şehir halkının lehinde şâhadetleri, Hakkî'nin gerçekten suçsuz, Müftî tarafından yapılan şikâyetin de asılsız olduğunu isbat eder.

Şu halde bu olaydan ilk defa bahseden müellif olarak Ayvansarâyî ile (89), sonradan eserini okuyan diğer müellifler, Hakkî'nin bu ifadesini görebilselerdi böyle bir hataya asla düşmezlerdi.

Bu durumda Hakkî'ya tenbihen de olsa bir ceza verilip verilmediği meselesi ortaya çıkıyor. Buna dair yazarımız en ufak bir açıklamada bulunmuyor. Bu hadiseden dolayı Tekirdağ'da ikâmete memur edildi diyen müellifler de, hangi tarihler arasında ve ne kadar kaldığını açıkça tasrih etmiyorlar. Elimizde mevcut sağlam bilgiler muvacehesinde düşünecek olursak, iftira hadisesi rabiu'l-evvel ayının başlarında ortaya çıkıyor. Bir hafta veya on gün içinde takibat neticelenmiş olsa, ayın ortalarına yaklaşıyor. Aynı ayın sonunda Hakkî, Üsküdar'dan ayrılarak Bursa'ya mütevecihen yola çıktığını haber veriyor (90). Şu halde Tekirdağ'ına gönderilse bile, en fazla onbeş gün kalmış olması icabeder. Bu demektir ki İsmâ'îl Hakkî İstanbul'a çok yakın olan bu şehre Vahdet-i Vücûd'dan bahisle islâm akîdesine aykırı fikirler ileri sürdüğü için gönderilmemiş, iftira neticesi yayılan dedikodunun bir an önce yatıştırılması düşüncesiyle gözden uzak tutulmuştur. Şayet suçlu olsaydı, kanaatımızca bu kadar kısa bir zaman için gönderilmemesi icabederdi.

Lâle Devrinin en hararetli zamanında İstanbul'a gelen İsmâ'îl Hakkî, bu devrin şâsaalı ve çılgınca yaşayışından uzakta kaldığından, eserlerinde Lâle Devri hakkında açıkça ifadeleri görülmez. Yanlız hâdiseleri dile getirir, der ki: "Ey dünya düşkünleri, bir gün gözünüze toprak dolar ve onunla doyar, derman bulursunuz... Yeter imâret ettiğiniz bu bedeni ki, harâb olacaktır. Yeter gözönüne aldığınız bu dünyayı ki, arda kalacaktır. Ömrünüzü israf ettiğinizden maada, malınızı dahi

(89) Ayvansarâyî, Hadîkatu'l-Cevâmi', II, sh. 208.

Aynı konuda Uzunçarşılı, Şeyhî'nin Zeyl-i Şekâ'îki'nde (Nur-u Osmaniye Kütüphanesi no. 3312, vrk. 342 de) 1134/1721 de ikinci defa Üsküdar'da bulunduğu sırada Tekirdağ'da ikâmete memur edildiği, yazılı olduğunu söylese de bu tarihin doğruluğu, Hakkî'nin açık ifadesine bakılırsa şüphelidir. Bkz. Osmanlı Tarihi, IV², sh. 605, not 2.

Esasen Uzunçarşılı, M. Ali Aynî'nin ilk makalesinden istifade ile bu bilgileri verdiği için hataya düşer. Çünkü Aynî, İsmâ'îl Hakkî'yi Üskübe gitmeden evvel Üsküdar'da vazifeye başlatır, buradan Tekirdağ'ına gönderilmiş olduğunu söyler. "İsmail Hakkî'yi ilk günlerinde Üsküdar'da Ahmedîye Câmîinde vâiz olarak görüyoruz. Fakat bir dersinde Vahdet-i Vücûd meselesine temas ettiği cihetle bir müddet Tekirdağ'ına nefyetmişler, fakat orada çok kalmamış..." Bkz. M. Ali Aynî, Rûhu'l-Beyân Müellifi Bursalı İsmail Hakkı hakkında bir tetkik, Evkaf Matbaası 1928, sh. 2.

(90) Bkz. Hayâtu'l-Bâl, Atıf Efendi no 1396, vrk. 71 b.

israf edersiniz. Hânelerinizi koyup sefipler ile teferrüc (gezinti) lere ve sohbetlere gidersiniz...” (91).

Gerçek bir ahlâkçı olarak cemiyetin dertlerini kendine dert edinen Şeyh Hakkî, yaşının hayli ilerlemesine rağmen dinamizmini hiç kaybetmeden Üsküdar’da vaktini, halka hitap ederek, zikir meclisleri tertip ederek geçirir.

1135/1723 senesinde uzun zamandır uzakta olduğu Bursa’lı dostlarından Üsküdar’dan ayrılması için davetler alır. Bunlardan sadece Serhekîmân-ı tabib Derviş Ali’nin mektubunu zikreder (92). Aynı senenin rabî’l-evvel sonlarında Üsküdar’dan ayrılarak hayatının son senelerini geçireceği Bursa’ya hareket eder.

Bursa’da Son Seneleri ve Hizmetleri

Ekseri kaynakların kısaca bahsettiği Üsküdar dönüşü (93) esnasında İsmâ’îl Hakkî 73 yaşında idi. Bu yüzden deniz yoluyla Üsküdar’dan ayrılıp Marmara denizinin karşı yakasında Mudanya’ya ayak bastığında, dünyevî olan bütün bağlardan tamamen uzalaşmak hissiyle karşı karşıya kalır.

”Esâs-ı beyt ve levâzım-ı süknâ’ya ve bazı umûr-i dünyâya nazar ettiğimde bana hoş gelmeyib, tecerrüd-i tâm dâiyesi zuhûr etti” diyen İsmâ’îl Hakkî bu sırada şöyle dâa eder: ”Ya Rabbi, beni miskîn olarak yaşat, miskîn olarak öldür, kıyamette beni zümre-i mesâkinde haşret” (94).

Bu halet-i rûhiye içinde Bursa’ya gelen yaşlı Şeyh önce, mevcut bütün kitaplarını kütüphaneye vakfeder. Der ki ”Mal ve bedenle fî sebilillah hizmet etmedikçe mertebe-i velâyet hasıl olmaz.” Bu yüzden, sözlerine devamla: ”Bursa’ya duhûlümde kitablarımı vakf ve esâs-ı menzilimi ve eserlerimi tefrîk edip, bazı esbâbdan müctemî olan nükûdu, kendimize muzâf olan dâirede Câmi-i Muhammedî binasına sarfederek *Fekazzefnâhâ* kelimesi (ebced hesabıyla 1717) emvâl ve erzâkımızın mecmûu fî sebilillah bezle işaret, ve onun feyzinden, hülâsa remz ve murâdımız üzere vusûl buldu” (95).

(91) M. Ali Aynî, Türk Azizleri, sh. 218-219.

(92) Mecmu’â-i Hakkî, Bursa Genel no 41, vrk. 27 b.

(93) Hammer Pursgstell, Geschichte der Osmanischen Dichtkunst, Pesth 1836-38, IV, sh. 136: Hayrullah Nedîm, Terceme-i Hâl-i Şeyh İsmail Hakkî, İstanbul - 1307/1889, sh. 7: Encyclopedie de L’İslam, Leiden 1913-1934, II, sh. 583: Mehmed Şemse dîin, Yâdigâr-ı Şemsi, Bursa Matbaa-i Vilâyet-1332/1914, sh. 129: Ahmed Hayrî, İmâmu’l-Kevgerî, Halep - 1372/1953, sh. 482: M. Ali Aynî, Türk Azizleri, İstanbul, 1944, sh. 77.

(94) Hayâtu’l-Bâl, Atf Efendi no 1396, vrk. 71 b.

(95) Hayâtu’l-Bâl, Bursa İsmail Hakkî Kütüphanesi, no 94, vrk. 71 b.

Böylece dünyevî olan eşya ve mallarından tamamen ayıldıktan sonra Tuzpazarı mahallesinde mevcut zâviyesini genişletmek ve buna ilâveten Câmî inşâsına başlamak üzere faaliyete geçer. Gelişinin ikinci ayı olan cumâde'l-ülâ'da bu hayırlı işe teşebbüs eder. İnşaat dokuz ay sürer. Tamamlanmasına kadar büyük bir ihtimam gösterdiği câmiye "Câmiu'l-Muhammedî" adını verir ve tarih olarak şu beyti söyler:

Çâle li'l-târihi bânihi'l-fakîr
Temme Beytu'llâh şallû va'budû (1135) (96).

Mütevâzi bir yapı olan bu câmi binası için yazarımız: "nisfu'l-amele dek 1250 kuruş, tamâmu'l-amel için 10 kese" (97) para harcadığını söyler.

İçte ve dışta bazı tezyînat ve yapı değişikliğine uğrayan bu câmi, Bursa'da halen ibadete açıktır. Câmî avlusunun doğu ve batı yönlerinde bugün ek binalar yapılarak, dîni tedrisat yapan okul talebelerinin mesken ve imârethânesi olarak kullanılmaktadır. Halen mahalli bir derneğin hayırsever yöneticilerinin gayretleriyle câmide hem ibâdet edilmekte, hem de yüzlerce gencin okuduğu Kur'ân'la Şeyh Hakkî'nin rûhu şâd olmaktadır.

Bunların yanısıra o'nun en büyük meşguliyeti, vefâtından iki ay öncesine kadar devam eden yazdığı eserler olmuştur. *Şerh-i Pend-i Attâr*, *Kitâbu'l-Netice*, *Şerh-i Hadis-i Erba'in*, *Şerhu Usûli'l-Aşara* ve *Silsilenâme-i Celvetî* bunlar arasındadır. *Risâle-i Nefesi'l-Rahmân* adlı kitabı o'nun en son eseridir ve vefâtından iki ay önce tamamlamıştır.

İsmâ'il Hakkî'nin Vefatı

Müellifimizin son günlerinden gerek talebeleri, gerek oğlu Mehmed Bahâüddîn bilgi vermedikleri için vefâtından önceki günler bizce meçhuldür. Hayatından bahseden kaynakların hiç biri vefatıyla ilgili herhangi bir bilgi zikretmiyorlar. Hemen hepsi, vefat tarihini veya gün ve ayını belirtmekle yetinmişlerdir. Talebelerinden Ahmed Pertevî (ö. 1182/1768) üstadının *Şerh-i Cüz'i-l-Ehîr li'l-Beydâvi*'yi esas nüshadan istinsâh etmiş, hâtimesinde şimdiye kadar hiçbir kaynaktan zikredilmeyen bilgiler vermiştir (98). Müellifimizin son günleini az da olsa tanıtması bakımından bu birkaç satırın önemi büyüktür. Bu bakımdan arapça ibarenin tercemesini sunmakta fayda mülâhaza ediyoruz.

(96) Bkz. Kitâbu 'İzzi'l-Âdemiyy, Bursa Genel no 34, vrk. I a. Beytlerin tamamı halen câmiin giriş kapısı üzerinde bir mermere hakkedilmiştir. Mehmed Şemseddin'in Yâdigâr'ında sh. 128, mısraların tamamı aynen mevcuttur.

(97) Bkz. Hayâtu'l-Bâl, Bursa İsmail Hakkî Kütüphanesi no 84, vrk. 25 b. 10 kese akçe bugün yaklaşık olarak 30-40.000 lira arasında bir değere sahiptir. 50 senelik meslek hayatında elinde kalan bu miktar o günün şartları içinde pek fazla olmaması gerekir.

(98) Şerh-i Cüz'il-Ehîr li'l-Beydâvi, Bayezid Genel no 755, vrk. 359 b.

”Ziyaret sebebiyle 1137. senesinde, meclis-i âlilerine girdiğimde o’nu ölüm hastalığında buldum. O anda sohbet ve nasihatlarıyla müşerref olduktan ve yanında üç gün kaldıktan sonra son günde beni yanına çağırdı. Beraberimde talebeleimden ikisi bulunuyordu...”

Ahmed Pertevî ziyaret gününü tasrih etmemiştir, Şeyhini hasta yatağında iken ziyaret ettiğine bakılırsa, vefatına çok yakın bir zamanda görmüş olması icab eder.

Son günlerinde babasının yanından eksik olmadığını tahmin ettiğimiz oğlu Bahâüddin, babasının kendi hattıyla kaleme aldığı *Ḥaḍarātu’l-Ḥams* adlı kitabının arka kapak iç kısmına yazdığı bir notta sadece vefat tarihini haber veriyor. ”Pederim, Seyyidü’l-Aktâb 1137 senesi zülkâde’sinin dokuzuncu hâmis günü vakt-i zevalde, dâr-ı fenâ’dan dâr-ı bakâ’ya rihlet buyumuşlardır” (99). Oğlunun verdiği bu habere göre Şeyh İsmâ’îl Ḥaḳḳî, 9 zülkâde 1137/20 temmuz 1625 perşembe günü akşama doğru hayata gözlerini kapamıştır.

Vefatı, Bursa ulemâsı arasında büyük bir üzüntü yaratmış, Bâkizâde Hâdi Efendi, Erşefzâde İzzeddin Efendi vefat tarihini işaret eden beytler kaleme almışlardır (100).

Bursa ulemâsı ve meşâyihi arasında zikredilen, birçok kaynaklarda Şeyh İsmâ’îl Ḥaḳḳî Burûsevî olarak tanınan bu büyük Türk mutasavvıfı, yaptırdığı câmiin kible duvarının doğu yakasına defnedilmiş, sonradan eşi ve çocuklarından bazıları çevresine yatırılarak bulunduğu yer küçük bir aile mezarlığı haline gelmiştir. Kabri 1900 senesine kadar ihmal edilmişken Bursa idare-i vilâyet meclisi azasından Hacı Ali Paşa tarafından bu şenelerde tamir ve tecdid edilmiş, mermerden bir mezar yaptırılarak çevresi demir parmaklıklarla kubbe şeklinde örtülmüştür.

Şeyh Ḥaḳḳî, hayatında hiç boş vakit geçirmeden, bir günü diğer güne müsavi olmadan devamlı tekâmül içinde geçen feyizli bir ömür sürmüştür. Tasavvufî yaşayışı bir atâlet, dünyadan ve dünyevî olan şeylerden el-etek çekerek münzevî, içine kapalı, insanlığa hizmetten uzak, sadece kendi şahsına dönük bir yaşayış olmaktan kurtarmış, Osmanlı müellifleri içinde yüzden fazla eser vererek edebiyat tarihimizde tasavvuf ve divan şiiriyle, bunların dışında tefsîr ve hadîse dair eserleriyle islâmî ilimlerde mümtaz bir mevkie hak kazanmıştır.

(99) *Ḥaḍarātu’l-Ḥamsi İlâhi*, Mihrişah Sultan no. 189, zikredilen yer.

(100) Bu beytler Ḥaḳḳî’nın tamamlamadığı bir Mecmua’sının boş kalan yapraklarında aynen mevcuttur. Bkz. *Mecmu’â-i Ḥaḳḳî*, Bursa Genel no 745, vrk. 28 a ve vrk. 165 b.

Bunlardan başka söylenen diğer tarihler için Bkz. Mahmud Nâsîhî, *Şubhatu’l-Sâlikin*, Bursa Genel no 1700 vrk. 2 a-3 b; Mehmed Şemseddin, *Yâdigâr-ı Şemsi*, sh. 132.

O gerçək sūfidir, inzivaya çekilmiş, çevresindekileri uyuşturmış, tarikat şeyhliğinden istifade ederek etrafındakileri sömürüp şahsî menfaat sağlamış, meskenete dalmış sūfî değildir. Zaten gerçək tasavvuf erbâbı böyle olamaz, bu zevki tadan ve yaşayan, mecbur olduğu vazife ve hizmeti bildiğinden kendisini boşluğa, zamanın akışına bırakamaz. İsmâ'il Hakkî, kendisini anlamayanların birkaç kere gadrine uğramışsa da şahsiyetini, takip ettiği ilmi yolla isbat etmiş, zâhiri ve bâtni ilimlerdeki değerini söz ve icraatiyle olduğu kadar, eserleriyle de göstermeğe çalışmıştır.

OSMANLI DEVRİNDE TÜRK HADİSCİLERİ TARAFINDAN YAZILAN USULÜ HADİS ESERLERİ, RİSÂLELERİ VE NUHBETÜ'L-FİKER ÜZERİNE YAPILAN ŞERH VE TERCÜMELER

Dr. Sadık Cihan

Hadisle ilgili eserler üzerinde İslâm âleminde oldukça geniş çalışmalar yapılmıştır. Hâlbuki Osmanlı Devri Türk hadiscileri tarafından yapılan çalışmalar hakkında araştırmalar yok denecek kadar azdır. Osmanlı devri bu yönüyle bize karanlık kalmaktadır. Bu boşluğu kısmen doldurmak için bu devirde, hadis ilimlerinin bir kolu olan usul-ü hadise âit ne gibi eserler yazıldığını araştırma zarfuretini duydum. Tabiatıyla altı asırlık imparatorluk devresinde bu mevzu ile ilgili bütün eserleri tesbit etmek ve derinlemesine bir araştırma yapmak ancak uzun bir mesâinin neticesi olabileceği tabiidir. Benim yapmış olduğum araştırma belki bu mevzuun biraz olsun aydınlanmasına vesile olacaktır.

Burada hemen şunu ifade etmek lâzımdır ki, araştırmalar esnasında İstanbul, Bursa, Edirne, Konya ve Ankara kütüphaneleri, muhtelif kataloglar ve bibliyografik eserlerden istifade yoluna gidilmiştir.

Araştırmalarım esnasında bir husus nazarı dikkatimi çekmiştir. Bu da bazı eserler üzerinde şerh ve tercüme çalışmalarının daha fazla yapılmış olmasıdır. Bunun dışında müstekil eser ve risâleler yazıldığı muhakkaktır, fakat adetleri oldukça azdır. Muayyen eserler üzerinde âdetâ "kısıtlayıcı çalışmalar yapılmasının sebebi nedir?" suâli zihinde doğabilir. Bu soruya hadis öğretimi yapılan darü'l-hadisler, medreseler, camiler gibi yerleri incelerken cevap verebilme imkânı hasıl olmuştur. Bu yerlerde okutulan hadise dair eserlerin genel olarak şerh ve tercümelerinin yapıldığı bağlantısı kurulabilmiştir. Esas mevzu'a geçmeden önce bu noktaya dokunmak faydadan hâli olmayacaktır.

Osmanlı devrinde hassaten hadis öğretimi yapılan müesseseler darü'l-hadislerdi. Fakat bu müesseselerde tatbik edilen programlar ve okutulan eserler hakkında hemen hemen hiç bir mâlumatımız yoktur. Bu konuda derinlemesine yapılacak araştırmalar hadis öğretim metodunun ve darü'l-hadislerin fonksiyonunu ve o gün ki ilim müesseseleri arasındaki mevkiin ortaya çıkması bakımından büyük ehemmiyet arzeder. Medreselerde okutulan eserler darü'l-hadislerde daha detaylı olarak okutulmuş olması muhtemeldir.

Çünkü bu müesseseler Osmanlı medresesi hiyerarşisinin en üst kısmını işgal ediyor ve medreselerden sonra ihtisâs kurumları olarak kabul ediliyordu (1).

Fatih medreselerinin kuruluşundan itibaren devamlı bir programın kabul edilmeye başlandığı görülür. Burada kabul edilen programlar-bazı değişikliklerle beraber-uzun müddet devam etmiştir. İşte bu müesseselerde usulü hadisten Nuhbetü'l-Fiker ve hadisten Sahîhu'l-Buhari, Müslim, Meşâriku'l-Envâr ve şerh-i İbni Melek (ö. 793/1394) okutulmuştur.

(1) —Darü'l—hadislerin gerek öğretim ve gerekse hocalarının maaş bakımından diğer medreselerin üstünde olduğu hususunda bazı noktaları zikredeceğiz ;

Osmanlı devrinde II. Sultan Murat tarafından Edirne'de kurulan ilk darü'l—hadis (838/1475) bu devirde medreseler arasında en mühimiydi. —Bak: Osman Nuri Edirne Tarihi, 1939, S.63, Edirne Salnâmesi, 1310/1894 —

Edirne ve Bursa'da darü'l—hadislerin açılmasından sonra, İstanbul'da ilk darü'l—hadis Sultan Süleyman tarafından 964/1556 yılında açılmıştır. Sultan tarafından kurulan ve kendi ismiyle anılan medreselerden dördü matematik, biri hadis, diğeride tıp için tahsis edilmişlerdir. Dört medrese ve tıp medresesi hocaları günde 60 akçe alırlarken, darü'l—hadis hocaları günde 100 akçe alıyorlardı.

Aşağıda kaydedilen hiyerarşiye göre Süleymaniye medreseleri sisteminde darü'l—hadis eğitim bakımından en yüksekini teşkil ediyordu.

1— İbtidâi Haric 2— Hareketi Haric 3— İbtidâi Dahil 4— Hareketi Dahil 5— Musıla - i sahn 6— Sahnı Seman 7—İbtidâi Altmışlı 8— Hareketi Altmışlı 9— Musıla-i Süleymaniye 10— Hamise-i Süleymaniye 11— Darü'l—Hadis (*İsmail Hakki Uzunçarşılı, Osmanlı Tarihi, Türk Tarih Kurumu* 1947, 1949 c . 2 s . 579, *Atuf Nafi Türk Maarif Tarihi Hakkında bir Deneme*, 1930 s . 19

Darü'l—hadis hocaları protokol bakımından diğerlerinden önde geliyordu şöyleki: Sahnı Seman hocaları Şeyhülislâm'ı ziyaret etmek istedikleri zaman kendileri için tahsis edilen bir odada bekliyorlardı, hâlbuki Musıla-ı Sahn hocaları bir koridorda oturuyorlar, bu esnada darü'l—hadis hocalarından biri hepsi namına konuşuyordu.

Bazı darü'l—hadis hocalarının kademe kademe ilerleyerek darü'l—hadis hocalığına nasıl yükseldiğini göstermek bakımından burada bir misal zikredebiliriz. Mevlâ Yahyâ b. Nurettin Hamza Emin ilk defa 920/1514 Ekim ayında Bursa'da Kâsım medresesine gündelik 25 akçe ücretle tayin edildi. Daha sonra aynı senede İstanbul İbrahim Paşa medresesine 30 akçe ile, 930/1523 de Bursa'da Yıldırım Han medresesine 40 akçe ile Rukneddin Çelebinin yerine, 941/1534 de Çorlu Ahmed Paşa medresesine Ebu Seyyidin yerine, 943/1536 Ocak ayında Edirne Darü'l—hadisine Perviz Efendi nin yerine, 944/1537 Mart ayında İstanbul Semaniye medresesine Kara Salihin yerine, nihayet 964/1556 da Süleymaniye Darü'l—hadis makamına günde 100 akçe ile tayin edildi.

(Nezade Atâi, *Zeyl-i Şakâik-ı Nu'maniye*, İstanbul 1268/1851, s. 264-265).

İsmail Hakkı Uzunçarşılı medreselerde okutulan dersler arasında hadis eserlerini zikrederek şöyle der: "İbni Esir (ö. 606/1209) (2), İbni Mübarek (ö. 181/797) (3), İbni Haceril-Askalanî (ö. 852/1448) ve şerhleri okutuluyordu" (4).

Diğer taraftan bazı alimler eserlerinin giriş kısımlarında, eğitim anında incelenen hadis eserlerini zikrederler. Meselâ, İbni Melek Meşâriku'l-Envâr eseri üzerine yapmış olduğu Mebâriku'l-Ezhâr isimli şerhini İzmir'in kazası olan Tire medresesinde okutmuştur (5). Bu eser hakkında Ahmed b. Abdülâziz Hüseyin Ramâdî (yaşadığı tarih 1280/1863) "Mevâhibü'l-Aziziye" isimli kırk hadis eserinin giriş kısmında tahsilini anlatırken şöyle der: "Amcam Abdullah b. Ramâd Halil'den İslâmiyetin temel esaslarını öğrendim. Kur'an ve Fıkıh okuduktan sonra İstanbul'a geldim ve bir çok âlimlerin halkalarına katıldım. Bu esnada Meşâriku'l-Envârı okudum. (6) Yazar hadis okuduğu yeri belli etmemekle beraber medreselerden ziyade İstanbul camilerinde hadis ilmi tahsil etmiştir. Zira ilim halkaları alimler tarafından ekseriyetle camilerde teşkil ediliyorlardı.

18. ci asır alimlerinden Derviş Ali b. Muhammed (ö. 1135/1732) Karahisar medresesinde Meşâriku'l-Envâr ve şerhlerini okutmuştur (7).

Nuhbetü'l-Fiker'le ilgili olarak ta bazı âlimlerin eserlerinin giriş kısımlarında, bu eseri okuttuklarına dair malumata rastlarız. Meselâ Medenî Mehmed Trabzonî (ö. 1123/1711) bu esere yapmış olduğu hâşiyesi ile birlikte iki defa okutmuştur (8).

Muhammed b. Ömer İskilibî (yaşadığı tarih 1210/1795) aynı eseri İstanbul medreselerinde okutmuş ve birde hâşiye yazmıştır. (9)

(2) İsmail Hakkı Uzunçarşılı yazarın ismini zikretmesine rağmen, hangi hadis kitabının okutulduğunu belirtmiyor. İbnu'l-Esir'in aşağıda zikredeceğimiz hadis eserlerinden biri veya ikisinin okutulmuş olması muktemeldir;

a- Câmiu'l-Usul fi Ehâdisi-r-Resul.

b- Nihâye fi Garibi'l-Hadis ve 'l-Eser, (Bak; Brockelmann, G.A.L. leiden 1898, c. 1, s. 359).

(3) Uzunçarşılı, yukarıdaki gibi yazarın hangi eserinin okutulduğunu kaydetmiyor. Müellifin "Hadis'i Erban" inin tedris edildiğini düşünebiliriz. (Bak; H. Arif'in c. 1, s. 438; Keşfuzzunun c. 1, s. 51; M. Müellifin, c. 7, s. 106.

(4) İsmail Hakkı Uzunçarşılı Osmanlı Devletinin İlimiye Teşkilatı, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1965, s. 65.

(5) S. K. -Tırnovalı Ksm, nr; 374, yazma giriş kısmı.

(6) Topkapı Sarayı 111. Ahmed Ktp, Medine Ksm. nr; 321, yazma, giriş kısmı.

(7) S. K. -Hasan Hüsnü Paşa nr; 252, yazma "Hâşiye alâ Meşâriki'l-Envâr" giriş kısmı.

(8) Bursa, Orhaniye Ktp. Haraççoğlu ksm nr; 350, yazma giriş kısmı.

(9) Edirne, Selimiye ktp. nr. 911 (eski numara. 407) yazma, "Hâşiye'alâ Nuhbeti' l-Fiker" giriş kısmı.

Ayrıca Şakâik-ı Nu'maniye yazarı Taşköprüzâde Ahmed Efendi (ö. 965/1565)'nin biyografisini incelediğimiz zaman 16. cı asırda okutulan eserler hakkında bilgi sahibi olmamız mümkündür.

Taşköprüzâde ilköğretiminden ve dîni eserleri okuduktan sonra Sahih-i Buhariyi ve İyâz'ın (ö. 544/1149) eseri Şifâu's-Şerif'i Muhammed Megûş Tûnusi'nin yanında okudu.

Hocalık mesleği anında İbtidâ-i Dahilden Sahn'ı Semana kadar çeşitli medreselerde Mesâbihu's-Sünne, Meşariku'l-Envâr ve Buhariyi" okutmuştur. (10)

Tedris edilen hadis eserlerine Birgivi'nin "Risâle fi Usuli'l-Hadisî" ni ve bunun üzerine yapılan şerhleri ilâve etmek lâzımdır.

Genel hatlarıyla medreselerde el altında bulundurulmuş hadis eserlerini nakletmeye çalıştık. Biz bunlardan konumuzu teşkil edenler üzerine yapılan çalışmaları ve müstakil eserleri zikredeceğiz.

MÜSTAKİL YAZILAN HADİS USULÜ RİSÂLE VE KİTAPLARI:

İbni Kemal Ahmed Şemseddin b. Süleyman (ö. 942/1536)'ın arapça yazmış olduğu bir varaklık "Risâle fi Usuli'l-Hadis"dir. (11)

Birgivi Muhammed b. Pir Ali (d. 929/1552, ö. 981/1573)'nin (12) arapça "Risâle Usuli'l-Hadis"idir. (13) Bu küçük risâle yayınlanmış olup, bir çok yaz-

(10) O. M. c. 1, s. 346-347, H. Arifin, c. 1, s. 143, İsmail Hakkı Uzunçarşılı, Osmanlı Tarihi, c. 2 s. 670.

(11) S. K. -Hamidiye nr; 389 76. yaprak, 1107/1695 tarihinde istinsah edilmiştir.

Bu risâle incelemiş olduğumuz bibliyografik eserler tarafından zikredilmemiştir; Keşfuzzunun. c. 2, s. 1689, O. M. c. 1 s. 223, H. Arif'in c. 1, s. 141, Taşköprüzâde Ahmed Efendi, tercüme. Mecdi Efendi, s. 385, M. Müellifin, c. 4, s. 3886: Brockelmann, 1902, 2. band, s. 453.

(12) H. Arifin c. 2, s. 252, Kâmusu A'lâm, c. 2, s. 1284, M. Müellifin, c. 1, s. 123, Sicilli Osmani, c. 4, s. 121.

(13) Risâlenin birçok yazmaları mevcuttur. Bunlardan bir kısmını burada zikredeceğiz;

S. K.-Hasan Hüsnü Paşa nr; 201, 2. ci risâle, 24-28. yaprak, 1174/1760 da Mustafa İskilibî tarafından istinsah edilmiştir. Reşit Efendi nr; 1090, Tırnovalı nr; 1861, Fatih nr; 5394, Hacı Mahmut nr; 748, Lâleli nr; 3704, Edirne, Selimiye nr; 495 2. risâle, İbrahim Efendi nr; 411.

Bastıldığı tarihler; 1275/1858, 1288/1871, 1326/1908 Şeyh Yahya Matbası İstanbul, 1303/1885.

maları mevcuttur. Birgivi risâlesini talebelerinin ihtiyaçlarına cevap vermek ve zorluklarını çözmek için yazmıştır. Zira talebeye hitab ederek: "Bir kimse hadis ilmini anlamak isterse, hadis istilahlarını öğrenmek mecburiyetindedir" demiş.

— Muhammed b. Mustafa Kadızâde Balıkesî IV. Murad (1032-49/1623-40) devrinde yaşamıştır. "*Mustalahü'l-Hadis*" isimli eseri vardır. (14)

— Hamid b. Emrullah b. Abdülmü'min b. Muhammed b. Bandırmavî Rumî (d. 1111/1699 ö. 1172/1758)'in "*Ukudü'd-Durar fi Hudûd ilmi'l-Eser*" dir. (15)

— Abdullah b Abdülaziz Balıkesrî Rumî (d: 1117/1706 ö: 1197/1782) yazar Salahî'yi Rumî olarak tanınır. Eseri "*Şerhu Usulü'l-Hadis*" dir (16).

— İbrahim Sıdkı b. İbrahim Rumî (yaşadığı tarih 1247/1831) nin "*Risâle fi Usulü'l-Hadis*" isimli Türkçe eseridir. (17)

Risâle giriş ve üç kısma ayrılmıştır

Giriş: Sünnet-i Nebeviye

Birinci Kısım: Peygamberin sözleri

İkinci kısım: Peygamberin fiilleri

Üçüncü kısmı: Peygamberin takrirleri hakkında.

— Abdüsselâm b. Seyyid Ömer Muhammed Mardinî (d: 1200/1785 ö: 1359/1843) Abdüsselâm Efendi ismi ile tanınır. Eserinin ismi "*Zevâlu't-Tarh fi Şerhi Manzumatı İbni Farh fi Usulü'l-Hadis*" dir. (18)

— Muhammed Şükrü (yaşadığı tarih 1316/1898) (19) nün arapça "*Usulü'l-Hadis*" eseridir. (20)

Kitabın önemli husûsiyeti suâlli ve cevaplı olmasıdır. Talebelerin ihtiyacına cevap vermek için yazılmıştır.

(14) Brockelmann, Sup. c. 2, s. 659.

(15) O. M. c. 1, s. 62-63: Keşfuzzunun, c. 2, s. 113: H. Arifin, c. 1, s. 260.

(16) H. Arifin, c. 1, s. 485-86: M. Müellifin, c. 4, s. 74.

(17) H. Arifin, c. 1, s. 44 c. 1, s. 243: M. Müellifin c. 1, s. 41.

S.K.-Hacı Mahmut nr; 590, 1. risâle, 14 yaprak, 1247/1831 yılında yazılmıştır.

(18) O. M. c. 1, s. 381-82: H. Arifin, c. 1, s. 572: M. Müellifin, c. 5, s. 229 Brockelmann Sup. c 2, s. 780.

(19) Hangi tarihte vefât ettiğini tesbit etmemiz mümkün olamadı. Yazar Dârü'l-Fünun hocalarındandır. Bu müessesede 1316/1898 senesinde açıldığına göre o tarihlerde yaşaması icab etmektedir.

(20) Eser 1326/1908 tarihinde Osmaniye Matbaasında basılmıştır. (Bak; S.K.-Şâzeli ksm. nr;8)

— Ali Haydar b. Hasan Fehmi Akşehirlizâde (ö: 1333/1915) nin (21) "Min-hâcu'n-Necâh ilâ Mirâcı'l-Felâh" (22) isimli arapça eserdir.

— Seydişehirli Mahmud Esad b. Mahmud Emin (d: 1857 ö: 1917) türkçe "Usulu'l-Hadis"i (23).

Girişteki malumata göre, yazar Hasan Fehmi Akşehirlizâde'nin talebesidir. Hocasının derslerine devam ederken hadis ilmine karşı daha fazla alâka duymuştur. Hocası öldüğünde hatırasına ithafen bu eseri yazmıştır.

Eser giriş, iki bölüm ve netice olmak üzere dört kısımdan ibarettir:

Giriş: Usulü Hadisin tarifi ve kısımları

Birinci bölüm: Nakille ilgili mevzulardır

İkinci bölüm: Râviler hakkındaki konulardır

Netice: İzâha ihtiyaç gösteren hususları ihtiva eder.

NUHBETÜ'L-FİKER ÜZERİNE YAPILAN ŞERH VE TERCÜMELER: (24)

— Medenî Muhammed Efendi Trabzoni (ö: 1123/1711) nin arapça "Hâşiye 'alâ Nuhbeti'l-Fiker"i (25).

Yazar Nuhbetü'l-Fiker ve şerhlerinden bazılarını iki defa okutmuştur. Eserin metnini talebelerin anlama güçlüğü sebebiyle, Molla Ali Kari (ö: 1016/1607) nin şerhi üzerine mühim meselelerle ilgili notlar ilâvesiyle hâşiye yapmıştır.

İsmail Hakkı Bursavî (d: 1063/1652-53 ö: 1137/1724-25) nin arapça mu-fassal olan "Şerhu Nunbeti'l-Fiker". (26)

(21) Fehmi Ethem Karatay, İstanbul Üniversitesi Arapça Basmalar Kataloğu, 1951 1. faskül, s.161

(22) 1303/1839 da Bursa'da basılmıştır. 118 s. Aynı eser. s. 161.

Yazar ilk defa "Mirâcu'l-Felâh" isimli mulahas eserini yazmıştır. Bu, İmâdüddin Tarsusî tarafından türkçeye tercüme edilmiştir. Daha sonra metin yazarın bizzat kendisi tarafından şerhedilerek yukarıdaki isim verilmiştir.

(23) Eser 1316/1898 de Cemal Efendi Matbaasında 120 s., 1307/1889 İzmirde 163 s. olarak basılmıştır.

(24) Ahmed b. Ali Haceril-Askalânî'nin (ö. 852/1449) eseridir.

(25) O.M. c. 1 s. 167.

Bursa, Orhaniye ktp. Haraççioğlu ksm nr; 350, 67 yaprak, 1122/1710 tarihinde Abdurrahman tarafından istinsah edilmiştir.

(26) O. M. c. 1, s. 29-32' M. Müellifin, c. 2, s. 266-67: H. Arifin, c. 1, s. 219-20.

Eser basılmamıştır. Bir çok yazmaları mevcuttur' birkaçını zikredeceğiz. S.K- Pertevniyal nr; 186-187, 2 cilt, yazma, 1129/1716 da istinsah edilmiştir. Kaduzâde nr; 46 Muhammed Emin tarafından 1237/1831 de istinsah edilmiştir.

Kılıç Ali Paşa nr; 182,

Bursa, Orhaniye ktp, Genel ksm. nr; 35, 36, 37, 1003.

³Muhammed b. Ömer İskilibî (yaşadığı tarih 1210/1795) nin "Terceme Nuhbetü'l-Fiker" türkçe eseridir. (27)

Giriş kısmına göre, müellif hadis ve tefsirde mütehasıs bir kimse idi. Nuhbetü'l-Fikeri İstanbul mdreselerinde talebelere okutmuştur. Talebelerin bu esere büyük ilgi göstermeleri üzerine İskilibî, muhtelif kütüphanelerde bulunan Nuhbetü'l-Fiker'in hâşiyeye ve şerhlerini inceleyerek bunların hulâsasını türkçeye çevirdiğini, iki nüsha yazarak birisini Selimiye, diğerini Beyazıd-ı Vefî kütüphanesine hediye ettiğini belirtiyor. (28)

— Muhammed b. Ömer Kastamonî (yaşadığı tarih 1216/1801-2 III. Selim devri) (29) nin türkçe tercüme ettiği "Terceme Nuhbetü'l-Fiker" eseridir. (30)

— Yemlihazâde Mustafa b. Muhammed Efendi Elbistanî (ö: 1294/1877)nin "Manzumu'l-Aliye fi'l-Ahbârî'n-Nebeviye 'alâ manzumu Nuhbetü'l-Fiker fi fenî'l-Hadis ve'l-Eser". (31).

Yazar Nuhbetü'l-Fiker üzerine ta'lik yapmıştır. Manzum olarak yazılan eseri nesirle izah etmiştir. Eserdeki bir nota göre müellif, bu eseri hadis ilmini kolaylaştırmak ve talebelerin hocasız hadis ilmini anlayabilmeleri için yazmıştır.

— Abdünnâfi Efendi (yaşadığı tarih 1297/1879) 'nin türkçe tercüme ettiği "Terceme Nuhbetü'l-Fiker Eser-i Mu'teber'dir (32).

(27) Edirne, Selimiye ktp. nr; 911, eski nr; 407, 32 yaprak, 1210/1795 tarihinde yazmış olup kendi el yazmasıdır.

Yazarın ölüm tarihini tesbit etmemiz mümkün olmadı. Eserini 1210/1795 tarihinde yazdığına göre bu tarihlerde yaşaması muhtemeldir.

(28) Aynı eser, 1 ve 2. ci yapraklar.

(29) Topkapı Sarayı Müzesi ktp. Türkçe yazmalar katalogu, c. 1, s. 24-25.

(30) Topkapı Sarayı Müzesi 111. Ahmed ktp. Hazine kitaplığı, nr; 45, 29 yaprak.

(31) Bu eser, H. Arifin c. 2, s. 4 60 ve M. Müellifin, c. 12, s. 275-76 tarafından hadis ilmi kısmında zikredilmiştir. Halbuki O.M. c. 2, s. 58 Usulü Hadis bölümünde işaret etmiştir. Diğer taraftan ister M. Müellifin olsun, ister O.M. olsun farklı isimler altında kaydediyorlar. Birisi "Ta'likât alâ Nuhbetü'l-Fiker", diğeri "el-Manzumu'l-Aliye fi'l-Ahbârî'n-Nebeviye". Diyebiliriz ki ikisi aynı eserdir. Çünkü 1283/1887 yılında neşredilen eserin giriş kısmına göre; Müellif manzum olarak yazılan Nuhbetü'l-Fiker üzerine ta'lik yapmıştır. Ve esere "el-Manzumu'l-Aliye fi'l-Ahbârî'n-Nebeviye" ismi verilmiştir. (Bak; S.K. Hacı Mahmut ksm. nr; 726, 1. risâle.

Diğer taraftan eserin sonundaki nota göre; "el-Manzumu'l-Aliyyü'l-Ahbaru'n-Nebeviye alâ Manzumu'l-Nuhbetü'l-Fiker"dir. Aynı eser, s. 37.

(32) Eser müellif tarafından 1297/1879 da bitirilmiştir. 1301/1883 de Ma'muretü'l-Aziz Vilâyeti Matbaasında 220 sayfa olarak basılmıştır. (Bak; Atatürk Üniversitesi ktp. Özege ksm. nr; 16293).

— Ramazanzâde İffet Efendi (ö: 1308/1891) nin türkçe tercüme ettiği "Terceme Nühbetü'l-Fiker" isimli eseridir. (34)

Giriş kısmına göre, müellif badis ilmini öğrenmeye arzulu talebelere anlamada kolaylık olması için eseri tercüme ve şerh etmiştir.

— Rasim Malatî Muhammed b. Seyyid Rıza b. Süleyman Rumî (ö: 1314/1898) nin "Nuhbetü'l-Belâga fi Şerhi Nuhbeti'l-Fiker Usulî'l-Hadis" eseridir. (35)

Fâtih Ahmed (xx. asırda yaşamıştır.) Türkçe tercüme ettiği "Terceme Nuhbetü'l-Fikeri"i (36).

MUHAMMED B. PİR ALİ BİRGİVİ (ö: 981/1573) nin "RİSÂLE Fİ USUL-İ'L-HADİS" İNE SONRAKİ ASIRLARDA YAPILAN ŞERH VE TERCÜMELER:

— Davud b. Muhamed Kârsi Rumî (ö: 1160/1747) nin (37) arapça şerhettiği "Şerhu alâ Usulî'l-Hadis Bi'givi" (38) eseridir.

(33) O.M. c. 1, s. 387; H. Arifin, c. 1, s. 632; M Müellifin, c. 6, s. 199, eserin ismini "Tuhfetü'l Fiker fî'l-Hadis" olarak kaydetmiştir.

(34) 1301/1883 de Matbaa'yı Elâzığ da basılmıştır. 220 s. (Bak; S.K. İzmirli İsmail Hakkı nr; 271).

Eser 1279/1879 tarihinde bitirilmiştir. Ve "el-Eserü'l-Mu'teber fi Terceme-i Nuhbeti'l-Fiker" ismi verilmiştir. Aynı eser, giriş kısmı s. 4.

(35) H. Arifin, c. 2, s. 395; M. Müellifin, c. 11, s. 11.

(36) 1261/1875 de basılmıştır, 72 sayfadır. Neşreden Muhammed Said (Bak; Konya Yusuf Ağa ktp. nr; 5903, I. risâle.

(37) O.M. c. 1, s. 309; H. Arifin, c. 1, s. 363; Brockelmann Zweiter Band, s. 582: Fehmi Ethem Karatay, Topkapı Sarayı Kütüphanesi Arapça Yazmalar Kataloğu, c. 2, s. 11-12.

(38) Eserin bir çok yazmaları mevcuttur, birkaçını burada zikredeceğiz;

S.K. Çelebi Abdullah nr; 388, 10. cı risâle, 195-222, yaprak, 1156/1743 de istinsah edilmiştir. ve nr; 49.

Düğümlü Baba nr; 59.

Tunus Milli Kütüphanesi Hadis Yazmaları Bölümü nr; 456.

Millî Eğitim Bakanlığı Eski Eserler Bölümü ktp. Ankara, nr; 2214. İstanbul, Beyazıt ktp. nr; 809.

Basılış tarihleri;

1272/1855, 47 s. (Bak. Fehmi Ethem Karatay, İstanbul Üniversitesi Ktp. Arapça Basmalar Kataloğu nr; 88646) 1288/1871 Şeyh Yahya Matbaası, 1298/1872, 1293/1877 Matbaa'yı Amire, 134 s. (Bak. Sk. H. Hayri Abdullah nr; 224) ve 1314/1896 Matbaa'yı Osmaniyede basılmıştır.

Müellif bazı kimselerin istekleri üzerine şerh etmiştir. Bunun için şöyle der: "Sahih-i Buhariye başladığım zaman usulü hadise ihtiyaç duyulduğunu müşahade ettim. Telif edilenler arasından en iyisini araştırdım. Nihayet Birgivi'nin risâlesini buldum" (39).

— Mustafa Şevket Efendi (yaşadığı tarih: 1251/1835) nin "Şerhu Li Dâvudi'l-Kârsi alâ Metn-i Usuli'l-Hadis Li'l-Birgivi" üzerine arapça yaptığı hâşiyedir. (40)

— Mustafa b. Şâlih Rıfka İstanbuli Rumî, Müderris Şevket olarak tanınır. (ö: 1291/1874) nin "Hâşiye alâ Şerhi Davud Kârsi li Usuli'l-Hadis" isimli eseridir. (41)

— Yusuf Şükrü Harputî (ö: 1292/1875) nin (42) arapça "Hâşiye alâ Şerhi Usuli'l-Hadis li Davud Kârsî" eseridir. (43)

— Abdülaziz Ahmed Efendi Babakaleli (yaşadığı tarih: 1277/1860) nin (44) türkçe olan "Mukarrıbu't-Tâlibin" eseridir. (45)

Davudu Kârsî'nin yukarıda zikrettiğimiz eserini türkçeye usulü hadise öğrenmek isteyen talebelerin istifade etmesi için tercüme etmiştir.

(39) S.K. Çelebi Abdullah nr; 388, 195-96. yaprak.

(40) Müellif eseri 1251/1835 de bitirmiştir. 1289/1872 de, 48 s. olarak basılmıştır. (Atatürk Üniversitesi ktp. Özege ksm nr; 14996).

(41) O.M. c.1, s. 338-39, M. Müellifin, c. 2, s. 258; H. Arifin, c. 2, s. 458.

(42) O.M. c. 2, s. 57, H. Arifin, c. 2, s. 470; M. Müellifin, c. 13, s. 305.

(43) O.M. de eserin ismi "Şerhu alâ Usuli'l-Hadis li Birgivi" geçmektedir. Halbuki Birgivi'nin eseri üzerine yapılan bir şerh değil, Davudi Kârsî'nin eseri üzerine yapılan bir hâşiyedir. (Bak; S.K. Tırnovalı nr; 328, Serez, nr; 241.

Eser multelif tarihlerde basılmıştır. 1217/1885 Matbaa'yı Âmire (Defterci Kütüphaneyi Serez nr; 241 s. 11), 1292/1875 (S.K. İsmail Hakkı İzmirli nr; 450) ve 1293/1876 (Tırnovalı nr; 328),

(44) Osmanlı Müellifleri, 1, 384, yazarın yaşadığı tarih 1277/1860 olarak gösterilmiştir.

(45) Eser 1290/1873 de basılmıştır. 78 s. (S.K. Hamidiye nr; 198).

KISALTMALAR:

C: Cilt

D: Doğum

H. Arifin: Bağdatlı İsmail Paşa, Hediyetü'l-Arifin ve Esmâü'l-Müellifin, İstanbul, c. 1, 1951, c. 2' 1955.

K. A'lam: Şemseddin Sami, Kamusu'l-A'lâm, İstanbul, 1306;1889, 6 cilt.

Keşfuz-zunun: Katip Çelebi, Keşfu'z-Zunun Asâmu'l-Kütüb ve' l-Fünun, Maarif matbaası, İstanbul 1941, 1943.

Ksm: Kısım

Ktp: Kütüphane

M. Müellifin: Kahhale Ömer Rıza, Mu'cemü'l-Müellifin, Matbaa'yı Terakki, Şam 1960, 15 cilt.

Nr: Numara

O.M: Bursalı Mehmed Tahir, Osmanlı Müellifleri, İstanbul, c. 1, 1333/1914. c. 2 1338;12929.

Ö: Ölüm

S: Sayfa

Sicilli Osmani: Mehmet Süreyya, Sicilli Osmani, Matbaa'yı Amire, İstanbul, 1308/18890, 4 cilt.

S.K: Süleymaniye Kütüphanesi, İstanbul,

Sakâık-ı Nu'mâniye: Taşköprüzade, Şakâık-ı Nu'mâniye Türkçeye tercüme eden, Mecdi Efendi.

İSLÂM HUKUKUNUN TEKEVVÜNÜ VE TEDVİNİ KONUSUNDA GÖSTERİLEN FAALİYETLER

I- İSLÂM HUKUKUNUN KAYNAKLARI (KUR'ÂN VE SÜNNET) HAKKINDA GENEL BİLGİLER:

Dr. Ali Şafak

Vahye dayanan hukuklar arasında yer alan İslâm hukukuna umûmî olarak "Fıkıh" ismi verilir. Bu ilimle meşgûl olana da "Fakîh" denilir ki, çokluk şekli "Fukahâ'dır. "İslâm Hukuku" terimi garblı müsteşriklerin bütün müslüman milletlere şâmil olmak üzere kullandıkları bir terim olup, müslüman milletlerin hukuk târihinde görülen hukukî terimlerin tekâmülüne uymamaktadır. İslâm Dininin din ve dünyâ işlerini tedvir için bütün müslümanlara şâmil olmak üzere ortaya koyduğu Fıkıh, millî bir hukuk sistemi değildir. "Temelleri Medîne hukukuna ulaşan, İslâm ruh ve düşüncesinin mahsûlü bulunan bu esaslar umumî hukuk kâideleri mâhiyetindedirler. Fıkıh, İslâm âlemine mensûb bütün hukukçuların, mütefekkirlerin çalışmaları sonucunda sistematik bir hâle getirilmiştir". (1) Bu cümlede belirtildiği gibi, fıkıh kelimesi Garb hukûkçuları tarafından kullanılan "İslâm Hukuku" teriminden daha şumûllüdür. Sonradan ortaya çıkan bu ikinci terim, fıkıh ilminin yalnız bir yönüyle, fertler arası münâsebetlerin kâideleriyle meşgûl olur. Önce de belirtildiği gibi "Fıkıh", Romalıların "Iuris Prudentia"sı gibi hem ilâhî hem de beşerî maslahatların ilmidir. "Rerum divinarum atque humanarum notitia" şeklinde (2), *Mecelle*'nin ifadesiyle; "Nefsin leh ve aleyhine olan husûsları bilmesi ilmüne fıkıh denir". Sonradan ortaya çıkan ve ancak garblılar arasında revaç gören "İslâm Hukuku" terimi fikhun ibâdât, muamelât ve ukubât bahislerinden yalnız son ikisini içine alır, onunla meşgûl olur. Bugün umûmiyetle söz konusu terimin gerek doğu ve gerekse batıda yanlış olarak fıkıh terimine müterâdif olarak kullanıldığını, hattâ onun yerini aldığını görüyoruz. Yapılan incelemelerde de bu anlayışın hareket noktası sayılması ile karşılaşmaktayız.

(1) Dr. Ferit Ayiter, *Medeni Kanunun XV. Yıl Dönümü*, İstanbul, 1944, s. 13.

(2) *Encyclopaedia of Islam*, Leiden 1965, c. II, s. 886 (Fıkıh maddesi).

Hukukun kaynağı denilince birkaç mânâ anlaşılır. Bunlardan birincisi, söz konusu kâideler manzûmesinin ilk çıktığı yer "sources of law"; ikincisi bu kâideyi vaz'eden teşîi" organları, üçüncüsü hukuk edebiyâtıdır ki, menşe'den günümüze kadar gelen ve mevzû ile alâkalı bulunan neşriyât ve kalem tecrübelerinin hepsini içine alır. Bu tedkîkte kelîmenin üçüncü mânâsı derinleştirilecek; o işin icâbı olarak da ancak bir hareket noktası sayılmak suretiyle birinci mânânın gerektirdiği izahâta girişilecektir.

İslâm hukukunun ilk kaynakları Kitâb ve Sünnetdir. İcma-ı Ümmetle Kıyâs-ı Fukahâ Hz. Peygamber devrinden sonra zuhûr eden diğer kaynaklardır. Her ikisi de kuvvet ve meşrûyetini ilk iki kaynaktan alır (1).

a) KİTÂB (=KUR'ÂN-I KERİM)

Allah Teâlâ'nın, Rasûlü Hz. Muhammed'e (571-10/632) Cebrâil vasıtasıyla gönderdiği ilâhî kitabıdır. Rasûlü Ekrem'in Mekke ve Medîne şehirlerinde peygamberlik vazifelerini ifâ ettiği 23 seneyi aşan bir zaman içerisinde parça parça nâzil olmuştur. Kur'ânda mevcut sûrelerin 19/30 u Mekke devrinde, 11/30 u da Medîne devrinde vahy olmuştur. Kitâb-ı Mübînde mevcûd âyet mikdârının 2/3 üne yakın bir kısmı Mekki, mütebâkisi de Medenîdir. Mekke devri âyetleri dînin temelleri, iman esâsları ve dîne da'vet ile ilgili hükümleri ihtivâ etmektedir. Arapları, cahilliyet devrinin her türlü kötülüklerinden, küfür ve şirkinden uzaklaştırmaya matûftur. Mekke'de namâz ve bununla ilgili şartlar farz olmuştur. Mekke devrinde bunun dışında bir ibâdetle pek rastlanamaz. Medîne'de geçen 9 yıllık bir risâlet devresinde gönderilen âyetler; zekât, oruç, hacc v.s. ibâdetlerle cemiyet hayatının tanzîmi, boşanma gibi şahıs ve âile hukuklarıyla ilgili konulara; alış-veriş, icâre, vefa, fâiz (ribâ) gibi medenî hayâtı ilgilendiren içtimâî münâsebetlere ve katil, hırsızlık, yol kesme, zina...gibi cinâyetlere mütealliktir (2).

Âyet-i kerîmelerin pek az bir kısmı muamelâtla yâni ahkâm ile ilgilidir. Bu âyetler iki ana konuyu tanzim eder: 1- İbâdetlerle ilgili hükümler ki, insanın Rabbi ile olan alakalarını düzenler. 2- Muamelâtla ilgili hükümler ki, akidler, hukukî tasarruflar, cinâyetler, cezâlar ve sair hususlardan meydâna gelir. Fıkıh ilmi ile iştigâl edenler arasında ibâdetlerin dışındaki hükümlere "Muâmelât Hükümleri" denir. Bu konu ile ilgili âyet sayısı 228 kadardır. Kur'ân-ın muhtelif sûrelerinde dağınık vaziyettedirler. Mevzular çok defa küllî ve umûmî kaideler içinde vaz' olunmakta, açıklanması Rasûlullah'a bırakılmaktadır. Bütün hükümlerde ferdlerin, cemiyetin lehine olarak câhilliyet devri âdetleri tamamen değiştiriliyor veyâ kötü yönleri ıslah ediliyordu (3).

Hükümlerle ilgili âyetler hukûkî, dîni, ahlâkî ve siyâsî durumları bünyesinde kaynaştırmıştır. Evli kadınlara zinâ suçu isnadıyla ilgili olarak:

(1) Dr. Ali Şafak, *İslâm Hukukununun Tedvini*, (Basılmamış doktora tezi) s. 14.

(2) Ahmed Emîn, *Fecru'l-İslâm*, Kahire 1354/1935, c. I, s. 280.

Ali Hasan Abdül-Kâdir, *Nazratu'n Âmmeh fî Tarihil-Fıkhil-İslâmî*, Kahire 1361/1942, s. 8.

(3) Ahmed Emîn, a.g.e., s. 285.

Muhammedu'l-Hudari, *Tarihü't-Teşri'ü'l-İslâmî*, Kahire 1357/1939, s. 13.

والذين يؤمنون المحصنات ثم لم يأتوا برخصة شهداء فاجلدوهم ثمانين
جلدة ولا تقبلوا لهم شهادة أبداً وأولئك هم الفاسقون .

=Evli (muhsine) kadınlara iftirada bulunup da dört şâhid getirmiyenlere 80 değnek (celde) vurun, onların şahitliğini ebedî olarak kabûl etmeyin. Onlar fâsıkların ta kendileridirler” (1), âyet-i kerîmesi bu durumlar için bir örnektir. Hüküm âyetlerinin nüzûl sebepleri, vakıaları hususî ise de, tatbikâtı geneldir. Benzer-bütün vâkıalara asırlar boyunca kaabil-i tatbikdir. Tıpkı bir uçak kaçırma olayı üzerine cezâî mahiyette isdâr edilen kanunun isdârına sebep olan hâdise her ne kadar hususî ise de artık o maddenin tatbiki asırlar boyu benzer vakıalara teşmil edilir. Allah Teâlâ gâyet mahdud olan hükümlerle ilgili bu âyet-i kerîmelerde kullarının lehine olarak şu üç esası gözetmiştir: 1-Teşriî usûlde bir güçlük yoktur. Hükümlerin hepsini yerine getirmek mümkündür. 2- Teklifler azdır. Mü'minlere yüklenen mükellefiyetler aşırı değildir. Yerine getirilecek olan hususlar belirlidir. 3- Hükümler vaz' etme tadrîcî olmuştur.

Bu âyetlerle diğer bütün âyetler her nâzil oluştta vahy kâtiplerince ve Hz. Peygamberin iş'ar ettiği şekilde o günün yazı vasıtaları üzerine yazılmıştır. Rasûlullah'ın bu tesbit işinde göstermiş olduğu ihtimam ve itinaya islâmî olan diğer din kitaplarında ve hukuk sistemlerinde rastlanmamaktadır. Nitekim bizzat kendisi de:

لا تكتبوا عنى شيئاً غير القرآن فمن كتب شيئاً غير القرآن فليمحوه من كذب
على منعه فليتبوأ مقعده من النار .

=Benim ağzımdan çıkan sözlerden Kur'ândan başkasını yazmayınız. Yazan varsa o da imhâ etsin. Yazmaksızın benden rivâyet edebilirsiniz. Ancak bile bile kim bana yalan isnad ederse, o da Cehennem'deki yerine hızarlansın” (2) buyurmuştur. Rasûlullah'ın bu emir ve yasaklarına bütün müslümanlar harfi harfine uymuşlardır.

Hız. Peygamber devrinde, parçalar hâlinde, yazılan Kur'ân-ı Kerîm bir araya toplanılmamıştır. Bu iş, Hız. Ebû Bekr'in (13/634) halifeliği zamanında yapılmıştır. Peygamber hayatta iken bir araya toplanamayışının sebeplerini Hattabî şöyle anlatır: ”Rasûlullah (S.A.S) bazı âyetlerin veya bazı hükümlerin neshedilmesini beklediğinden Kur'ân-ı Kerîm bir mushaf içinde toplanamamıştır. Vefatlarıyla birlikte vahy de kesildi. Allah Teâlâ Kur'ân'ın toplanılması husûsunu Rasûlullah'ın halifelerine ilham etti”. Peygamber devrinde Hız. Ali'nin (40/661)Huzyefe'nin kölesi Sâlim'in kendi şahısları için Kitabı Mübîni tesbit ettikleri rivâyet edilmektedir (3).

(1) Kur'ân'ı Kerîm, XXIV/4.

(2) Müslim b. Haccac, *Sahihu'l-Müslim*, İstanbul, 1967, c. I, s. 31.

(3) İbnu'n-Nedîm, *el-Fihrist*, Beyrut, 1964, s. 41.

C. Suyutî, *el-İtqân fî Ulûmil'Kur'ân*, Kalkûta, 1852-1854, c. I, s. 58-59.

Ali H. Abdulkâdir, a.g.e., s. 8.

Hız. Ebû Bekr zamanında toplanan Kur'ân-ı Kerîm, bu halifeden Hız. Ömer'e (23/644) intikâl etti. Onun vefatı üzerine de kızı ve Peygamberimizin ailesi Hafsa vâlidemize geçti. Hız. Osman'ın (35/656) halifeliği zamanında 25 hicrî (647 milâdî) yılına doğru çoğaltularak Mekke, Medîne, Kûfe, Basra, Şam ve Mısırâ gön-derildi. Bugün elde mevcut ve matbu Kur'ân-ı Kerîm nüshaları Hız. Osman'ın as- lına uygun olarak istinsah ve teksir ettirdiği Kitâb'ın aynı, onların basılmış şek- lidir. Bunda aslâ herhangi bir tereddüt yoktur. Nitekim o devre izâfe edilen bir Kur'ân-ı Kerîm nüshası Topkapı Müzesi Mukaddes Emânetler bölümünde teşhir edilmektedir. Ayrıca Emevîler Devrinde istinsah edilmiş olan bir Kur'ân-ı Ke- rîm nüshası İstanbul Türk-İslâm Eserleri Müzesinde mevcuttur (1).

b) SÜNNET (=HADİSLER)

Sünnet lügatte; İşlek yol mânâsına gelir. Hukûkî istilahta ise, Hız. Peygam- ber'den sâdır olan sözler, fiiller ve takrîrlere sünnet denir. Genel olarak bu kelime "Hadis" kelimesinin müterâdifi olarak kullanılmaktadır. Aslında iki terim ara- sında bir fark mevcuttur. Şöyle ki, hadis sözü, sünnet ise tatbikâtı, fiili ifâde eder. Sözler ve fiillerin her ikisi de hukukta aynı kuvvet ve değere sahip olmakla beraber, Arabca'da ikisini birlikte içine alan bir terim yoktur. Sık sık kullanılmaları sebe- biyle iki terimden her biri ayrı ayrı her ikisinin mânâsını da içine alacak şekilde mânâ genişliğine kavuşmuştur. Bu terim daha Rasûlullah zamanından itibaren O'nun tarafından öğretilen veya vaz' edilen bütün kâidelere şamil olmağa başla- mıştır. Nitekim Hız. Peygamber'in, Vedâ Haccı esnasında müslümanlara şöyle hitâb buyurduğu rivâyet edilir:

"Size iki şey bırakıyorum. Bunlara tutduğunuz müddetçe dalâlete düş- mezsiniz. Bunlar Allah'ın Kitâbı ve Benim Sünnetimdir". Şüphesiz buradaki sünnet tâbiri Peygamberin yalnız sözlerini değil aynı zamanda fiillerini de ifâde eder (2).

Sünnetin kaynağı da yine ilâhî vahydir. Kur'ân'dan farkı; Sünnetin vahyi- gayr-ı metlûv suretiyle gönderilmiş, buyurulmuş ve işlenilmiş olmasıdır. Kur'ân-ı Kerîme ait hükümlerin sünnetle tamamlanması, açıklanması lüzûmu bizzat Ra- sûlullah'ın sağlığında hissedilmiştir. Meşhûr Muaz b. Cebel (18/640) hadis-i şerifiyle sözü geçen vedâ hutbesi bunu isbât ediyor. Örnek olarak Kur'ân-ı Ke- rîmdeki " **أقيموا الصلاة** = Namazı kılınız", kısa emrini Rasûlullah'ın "

صلوا كما رأيتموني أصلي = Ben nasıl namaz kılıyorsam siz de öyle namaz kılı- nız", emirleriyle fiilen namazın kılınmış şeklini göstermiş olmaları kaydedilebilir (3).

(1) Ali Şafak, a.g.e., s. 28.

(2) Prof. Dr. M. Hamîdullah, *İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul, 1968, "Sünnet" maddesi.

(3) İsmail Buhârî, *el-Camiu's-Sahîh*, Bâbu'l-Ezân, 18, Bâbul-Âdâb, 27 nolu hadisler.

Rasûlullah'ın sünnetlerinin buyurulmuş ve yapılmış maksadlarını üç noktada toplamak mümkündür. 1- Ya Kur'an'da gelen, tesbit edilen bir hükmü takrîr ve te'kid için ifâde edilmiş ve buyurulmuştur. Böyle durumlarda hukukî mes'eleler için iki kaynak vardır ki, bunlar aynı zamanda iki delil olarak karşımıza çıkarlar. Âyetler isbât için delil, Peygamberin sünneti de kuvvetlendirici delildir. 2- Veya Kur'an-da kısa, özlü olarak geçen husûsları açıklayıp tefsir etmek, mutlak ve umûmî vaz' edilmiş hükümleri sınırlandırmak, hususleştirmek gibi sebeplerle hadisler buyurulmuş; sünnetler edâ edilmiştir. 3- Yahut da Kur'ânda sâbit olmayan bir husûsta hüküm inşa ve isbat etmek için hadisler söylenmiş, sünnetler icrâ edilmiştir. Böyle durumlarda hüküm sünnet ile isbât edilmiş olur. İmam Şafiî (204/2840) de "er-Risâle" isimli eserinde bu husûsu tebârüz ettiriyor (1).

Yukarıda bahsi geçen te'kid, tavzih ve isbât maksadlarıyla ortaya çıkan sünnetlerin hukukî yönden bağlayıcı oluşunda şüphe yoktur. Yeter ki bize kadar intikâl eden sünnetlerin senedi hiçbir şekilde tereddüde yer bırakmayacak derecede sahih, kat'î ve netice itibariyle tercihe lâayık bir mâhiyet taşıyın. Takyid etme konusunda Kur'an âyetleri, hadîs-i şerifler, sahabe icması mevcuttur. Ve şu âyet-i kerîme ile de: "

وانزلنا اليك الذکر لتبين للناس ما نزل اليهم .
= Biz sana Kur'an-ı indirdik ki, onda insanlar için gönderilmiş olanları açıklayasın" (2) buyurulmuştur.

Hz. Muhammed (S.A.S) devrinde sünnetlerin yazılması bizzat kendisi tarafından, yukarıda kaydedilen hadîs-i şerifle yasaklanmıştı. Sahâbe-i Kirâm, sünnetlerin âyetlere karışması ihtimâli yüzünden bunları yazılı olarak tesbitten çekinmişler; ezberleyip sözlü olarak nakletmekle yetinmişlerdir. Hadislerin yazıya geçirilmemesi husûsunda göze çarpan bu titizlik; Rasûlullah'ın son yıllarına kadar devâm eder. Bu devre den itibaren ki, Hz. Muhammed (S.A.S.) de bunların âyetlerle karıştırılmayacağına dâir bir kanaat hasıl olmuş; böylece ilk zamanlarda ileri sürülen yasakların takibi konusunda bir yumuşama baş göstermiş; hattâ Amr b. el-Âs (54/674), Enes b. Mâlik (91/709), Amr b. el-Hazm gibi bazı sahabeleri; kendileri için bir kısım hadisleri yazılı olarak tesbit etmişlerdir (3).

Hukuka kaynak olma bakımından Rasûlullah'ın bazı tasarruflarına da temas etmeden geçmek mümkün değildir. Onun peygamberlik görevi dışında, insan olması sebebiyle yaptığı işler mevcuttur. İşte bu sıfatla icra ettiği fiiller ne nisbette hukukî değer taşır? Gerek insan gerekse peygamber olması sebeplerine binaen sūdûr eden fiillerinin nevelerini şöylece sıralamak mümkündür:

- (1) eş-Şafiî, *er-Risâle*, Kahire, 1358, c. I, Bâbu'l-Ferâiz. Abdu'l-Kâdir Udeh, *et-Tesriu'l-Cinâi...*, Kahire 1378/1958, c. I, s. 62. Abdu'l-Wahhâb Hallâf, *İlmu Usûl'il-Fiqh*, Kuveyt 1388/1968, s. 39-40.
- (2) *Kur'an-ı Kerim*, XVI/44.
- (3) S.M. Hudari, a.g.e., s. 37. A. Şafak, a.g.e., s. 21.

1- Bir insan olarak ve insan tabiatının icâbı yaptığı işler: Yeme, içme, uyuma... gibi. Bunlara imtisâlen hareket etmek icâb etmez, kanun durumunda de-ğillerdir. Böyle fiillerine uyulması icab ettiğine dair açık bir emir varsa uyulur. Belki tasavvuf yönünden göz önüne alınır.

2- Dünyâya ait işlerdeki vukufu, ibtisası ve tecrübeleri sâyesinde meydana gelmiş olan icraatıyla tavsiyeleri: Orduyu tanzim, hastalığın tedavisine dair emirleri... gibi. Bunlar da hukukî değildir.

3- Peygamberlik sıfatına has fiilleridir ki, bunlar da müslümanlar için nümûne sayılamaz. Meselâ dörtten fazla kadınla evlenmesi, Huzeyfetü'l-Yemân'ı iki şahit yerine kabûl etmesi gibi.

Bu üç gurup fiiller Rasulallahdan sâdır olduğu halde; açıklandığı üzere onun insan olması veya yalnızca peygamberlik sıfatından çıktığı için hukukî yönden kanûnilik vasfını taşıyamaz. Bunların dışında onun din ve devlet reisi olması hasebiyle yaptığı fiil ve hareketler, vermiş olduğu fetvâ ve hükümler; İslâm hukukunda birer kaynaktır. Sorular hakkında fetvâ vermesi hususunda:"

و يستفتونك في النساء = Senden kadınlar hakkında fetvâ isterler. De ki; Allah onlar hakkında hükümlerini size açıklayıcıdır" (1) âyetinde belirtildiği üzere ve yine Ku.'ân-ı Kerim'de"

فان تنازعتم في شئ! فردوه الى الله والرسول = Eğer bir hususta aranızda ihtilafa düşerseniz Allah ve Rasûlüne havale edin" (2) âyetinin işaretleriyle bir mes'ele hakkında ihtilafların halini Allah ve Rasûlüne, onların koymuş oldukları veya getirdikleri hükümlere havale etmek gerekmektedir (3).

Rasûlullah'ın vefatıyla sona eren sünnetler onun zamanında bir arada toplanmadığı gibi dört halife zamanında da toplanamamıştır. Hattâ fertler tarafından özel olarak hadis yazma ve bunları rastgele rivâyet etme gayretlerine karşı menfî tavır takınmışlardır. Nitekim İmam Suyûtî (911/1508), İmam Malik'in (179/796) "el-Muvatta'ına yazmış olduğu "Tenvîrül-Havaliq li Şerhi Muvatta'î Mâlik" isimli şerhinde şu rivâyeti kaydeder: el- Herevî Zührî (125/744) tarîkundan şunu tahrîc etmiştir: Hz. Ömer, Rasûlullah'ın ashâbı ile sünnetlerin yazılması hususunda istişârede bulundu. Çünkü halife yazılmasını istiyordu. Sahâbenin tamamı bu işin uygun olacağı fikrinde birleştiler. Hz. Ömer bir aylık bir tefekkürden sonra vazgeçtiğini belirterek; "Sizlere sünnetin yazılması isteğimi bildirmiştim. Fakat sizden önceki ehli kitâb Allah'ın kitabıyla birlikte başka şeyler de yazdılar, ikisini birbirine kattılar. İlâhî kitabı değiştirdiler. Allah'a yemin ederim ki ben onun kitabına başka bir şey karıştırmak istemem" demiştir (4).

(1) Kur'ân-ı Kerim, IV/59.

(2) Kur'ân-ı Kerim, IV/127.

(3) İbnu Kayyîmî'l-Cewzî l'İlâmu'l-Muwaqqun, Delhi 1314, c. I, s. 5.

(4) S.M. Hudarî, a.g.e., s. 100-103.

A. Şafak, a.g.e., s. 29-30.

Rivâyet yoluyla nakledilen sünnetler bu durumu Emevî halifesi Ömer b. Abdil-Azîz (101/720) zamanına kadar muhafaza ettiler. Geçen bu süre zarfında muhtelif milletlerden İslâmiyet'e girenler olmuştur. Gerek bu milletlerin eski din ve fikirlerinin tesiri, gerekse İslâmiyet'in geniş bir sahaya yayılışı, üstelik sünnete vâkif sahabelerle, esâsen dağınık bir hale gelmiş olan tâbiilerin azalmaları; hadis rivâyetinde eskisi gibi dikkât ve itinanın gösterilmemesi, mevzu' hadislerin yayılışı; Ömer b. Abdil-Azîz'i vâlilere gönderdiği bir mektupda şöyle yazmak mecbûriyetinde bırakmıştır: انظروا الى حديث رسول الله

فاكتبوني فاني خفت دروس العلم وزهاب العلماء

=Sizler Rasûllah'a ait hadisleri araştırın, bana yazın. Çünkü ilmin çöküşünden ve âlimlerin göçüşünden korkuyorum". Hadislerin toplanılmasını resmen emretmiştir (1). Bu emir ve hareketlerden sonra hadislerin derlenmesi işine başlandı. Fıkıh alanında ilk olarak yazıldığı kaydedilen, içinde fıkıhla ilgili hadisler bulunan eserler ;1- Hasanul-Basrî'nin (110/729) "el-Asfâr" isimli yedi kitâbdan ibaret fıkıhın bablarına göre hazırlanmış eseri, 2- Zeyd b. Ali'nin (122/741) "el-Mecmu"u ile 3- Zührî'nin "el-Fetâvâ"sıdır. Birinci ve üçüncü eserlerin zamanımıza intikal etmiş hiçbir nüshası bulunmadığı gibi eski kaynaklarda da bunlara dair bir malûmata rastlamak mümkün değildir (2).

V- İSLÂM HUKUKUNUN TEKEVVÜNÜ

Rasûlullah devrinde İslâm hukukunun kaynakları, daha önce sözü geçen Kitâb ve Sünnetten ibaretti. Esâsen İcma-ı Ümmet ve Kıyâs-ı Fukahâya lüzûm yoktu. Zirâ İlâhî vahy devam ediyordu. İhtiyâç vukuunda da hadisler sâdir olmakta idi. Hukukî faaliyet tek elde, Rasûlullah'da toplanmıştı. Peygamber'in vefatından sonra siyâsî iktidarları ellerinde bulunduran halifeler şahsî kaabiliyetleri ölçüsünde bilhassa diğer sahabelerle tabiiler tarafından yürütülen ve onların özel kabiliyetlerine bağlı gelişen hukukî faaliyetlere müzâbir olmuşlardır. Rasûlullah'a halef olan bu zevâtın yardımları sırf bahis mevzuu sahaya münhasır kalmıyordu: Yeni fethedilmiş ülkelerde İslâmiyet'i öğretecek insanlara da yardım ellerini uzatıyorlardı. Sahâbenin en çok hukukî faaliyet gösterdiği yıllar; Hz. Ömer devrine rastlar. Halifenin bizzat kendisi de bu çalışmalara katılmış; neticede, devletin sevk ve idaresi, idârî müesseseleri, vergi hukuku, arazi hukuku, cezâ hukuku saha-

(1) Muhammed, b. Hasani'l-Hacewî, *el-Fikru's-Samî fî Tarihi'l-Fıqh'l-İslâmî*, c. I, s. 100. S.M. Hudarî, a.g.e. s. 140-141.

(2) İbnu Kayyimi'l-Cewzî, a.g.e., c. I, s. 26.

Mehmed Kâmil, *Tarih-i İlm-i Fıqh*, İstanbul, 1331, s. 33.

Brockelmann, *Geschichte Der Arabischen Litteratür*, Leiden, 1937, c. I, s. 26.

Joseph Schacht, *The Encyclopaedia of Islâm*, "Fıkıh" maddesi, c. II, s. 889.

şında, kısacası Umumî ve Hususî Hukuk dallarında pek çok icthadlarda bulunmuştur.. Aynı faaliyet biraz zayıf da olsa Hz. Osman zamanında da varlığını muhafaza eder (1).

Hz. Ebû Bekir ve Ömer devrinde kurulmuş olan ve hukukçulardan müteşekkil bulunan danışma meclisi; Hz. Osman ve Ali devrinde devâm eder. Ebû Bekr zamanında başta kendisi olmak üzere, İbnu Mes'ûd (34/653), Ömer, Osman, Ali, Ebû Musâ'l-Eş'arî (44/665), Muaz b. Cebel, Ubey b. Kaab (30/651), Zeyd b. Sâbit (45/666), Huzeyfetu'l-Yemân (36/656) bu meclisin dâimî üyesi idiler. Her birinin fıkıh ilminin bir konusundaki ihtisası diğerlerinden fazla idi. Söz gelimi Zeyd b. Sâbit miras hukukunda, Huzeyfetü'l-Yemân arazi ve vergi hukukunda, İbnu Mes'ûd idarecilikte emsâllerine tefevvük etmişti. Bu zevâtın yanı sıra daha birçok hukukçular kıyas yoluyla icthadlar serdetmek suretiyle hukukun hacmini genişletmişlerdir. Meclis İcma-ı Ümmetlerde bulunuyordu.

Emevîle. devrinde devlet, hukukî faaliyetlere iştirak etmedi. Hattâ bu münasebetle Fâhru'l-İslâm Pezdevî (482/1091) de "Usûl" adlı eserinde Emevîler devrinde İslâm hukukunun bir duraklama geçirdiğini kaydettikten sonra "İslâm hukukçuları yok değildi. Fakat kabuklarına çekilmiş, inzivâ içinde çalışmaktaydılar" diyor. Gerçekten de durum böyle olmuş ancak Ömer b. Abdî'l-Azîz'in halifelîğinden itibaren hukukî faaliyet yeniden canlılık kazanabilmiştir (2).

Kazâî faaliyet gelişmiş, Hz. Ömer'den itibaren kurulan hâkimlik makamı hergün biraz daha gelişmiş halifeler, halk arasındaki ihtilafları çözmek için şehirlere hâkimler göndermişler; adâlet işlerini yürüten mahkemeler, hisbe teşkilâtı, mezâlim mahkemeleri kurdurmuşlardır. Emevîler Devrinde bu teşekküller daha fazla inkişaf etmiştir. Bir taraftan bu teşekküllerle ilgili makamları işgâl edenler, kazâî kararlar verirlerken, diğer taraftan da hukuk alanında kendi kendilerini yetiştirmiş olan fakihler; halkın sorularına fetvâ mahiyetinde cevaplar veriyorlardı. Bu fetvâlar (responsa) devletin mûsaadesine vâbeste değildi. İşte kazâî kararlar (uris discions) ve fetvâlar; İslâm hukuku sahası içine giren konuları teferruatlı bir şekilde incelemiş, halletmiş bulunmaktadır. Kazâ ve iftâ işlerinin yanı sıra hukuk tedrisâtı da aralıksız bir surette devâm ediyordu. Câmilerin ve sonraları bu binâların tedrisât için ayırt edilen yerlerinde fakihler; talebe okutuyor, yetiştiriyordu (3).

(1) S.M. b. Hasani'l-Hacevî, a.g.e., c. I, s. 17-19.

A.H. Abdulkadir, a.g.e., s. 52-55.

Joseph Schacht, *An Introduction to Islamic Law*, Oxford 1964, s. 15.

(2) Ahmed Emîn, a.g.e., c. I, s. 201.

Dr. İbrahim Hasan-Dr. Hasan İbrahim Hasan: *en-Nuzmu'l-İslâmî*, Kahire, 1959, s. 134-135.

(3) İbnu Kayyimi'l-Cewzî, a.g.e., c. I, s. 6-8.

Dr. M. Yusuf Mûsâ, *Muhadarât fi Târîhi'l-Fiqh'l-İslâmî* Kahire, 1373, c. I, s. 35.

Adli mevzularda verilecek kararlara, çeşitli sahalarda ısdâr edilecek fetvalar ve talebeye takrîr olunacak derslerin teferruatı husûsunda fukahâ arasında bazı farklı tutumlar göze çarpyordu. Bunları, -aşağı yukarı- şu sebeblere bağli-yabiliriz.

1- Sahâbe veyâ tâbiûn zümresine dâhil her insanın Kur'ân ve hadislerdeki lafızlara ayrı mânâlar vermesi,

2- Kitapta halle medâr olabilecek hüküm bulamadıkları taktirde sünnete müracaat edip, o konuyla ilgili farklı hadislerle karşılaşmaları,

3- Kitâb ve sünnetin cevablandramadığı husûslarda dînin ruhuna sâdık kalmak şartıyla -mahiyetleri icabı ferdî takdirlere ma'kes olan fetvâlar vermek mec-bûriyetini duymaları (1).

Fıkıh konularının geniş bir şekilde işlenip incelenmiş olmaya başladığı bir devrede siyâsî düşüncelerin hukuk sahasına girdiği ve binnetice tesir etmeye oş-ladığı görülür. Kûfe ve Şam halifelikleri arasında cereyân eden tarihî olaylardan faydalanmak isteyen Haricîler; îman ve amel noktasında dînin asıl kaynaklarına dayanmayan bazı sapık fikir ileri sürdükleri gibi, Şia kolu da; yine koyu bir şekilde Hz. Ali ve evlâdı tarafdârı olarak iman ve amel noktasında tâyin ve tesbit edilen yolun dışında bir usûl kabûlüne yöneldiler. Sünnetin rivâyet sahasını, râviler adedini son derece daralttılar. Daba ileriki zamanlarda hukuk sabâsında sünnî düşünceler yayılırken, Haricî ve Şiî düşünceleri tamamen sönmüş veya pek az ko-nularda tutunabilmiştir (2).

İslâm cemiyetinin nüfusca kalabalıklaşması, Devletin sınırlarının genişlemesi sonucu, muhtelif ırklara, dinlere ve düşüncelere mensûb insanlar İslâmiyeti kabûl etmiş, çeşitli iklim hususiyetleri arzeden coğrafi bölgeler elde edilmiştir. Bütün bunların neticesi halli gereken pek çok mes'eleler ortaya çıkmış, bunların cevâb-landırılmaları istenmiştir. Halbuki mahdûd olan ahkâm âyet ve hadisleri karşısında sınırsız olan olaylara, mes'elelere çözüm yolları bulmak, asıl kaynaklara inmek gerekmiştir. Bu araştırmalar da her bölgede aynı derecede sağlam, şüpheden uzak hadisleri, halifelerin tatbikatını bulmak mümkün olmuyordu. Rasûlullah'ın ve halifelerinin ömür geçirdikleri Medîne'de halli gerekli mes'ele hakkında hadisleri ve hadis râvileri bulmakta güçlük duyulmuyordu. Fakat, Kûfe, Basra ve diğer şe-hirlerde hadislerin sayısı az, üstelik bunları rivâyet edenler de aynı derecede güve-nilir şahıslar değildi. Esâsen, Irak taraflarında her türlü fikirlerin herc ü merc ol-duğu müşâhade ediliyordu. Ayrıca bu sâhâlarda müşevveş hâlde bulunan, hukuk-

(1) S.M. Hudarî, a.g.e., s. 120.

A.H. Abdulkâdir, a.g.e., s. 72.

(2) A. M. Subki-M.A. Sayis-M.Y. Berberî, *Tarihu't-Teşri*, Kahire, 1357/1939, s. 140.

A.H. Abdulkâdir, a.g.e., s. 108-109.

çudan ışık tutması beklenen vak'alar da o nisbette çeşitli idi. Kısaesası, bu sebeplerden ötürü Medîne'li bir hukukçu halli gerekli mes'ele karşısında -mevcûtsahadis veyâ sahabe fetvâsına baş vurur, aksi halde sükûtu iltizâm ederdi. Yukarıdanberi devam eden izâhâtta da anlaşılmuş olacaktır ki, Irak ulemâsı bu imkânlardan mahrûmdu. Üstelik bulacakları hadis ve fetvâlar da bir hükme mesned olabilecek sihhatten mahrûmdu. Böylece mahallî olan bu nümûneler yerine asıl kaynaklara başvurmak ızdırarında kalıyorlardı. Ta'kîb ettikleri usûl; Kitâb ve sünnetten çıkarılan sağlam kâideleri nazar-ı itibara almak, hükümlerin ratio legis (= teşriî illetlerini) ini araştırmak, sonra da fetvâ vermek vetûrelerini icâb ettiriyordu. Bu tarzda reye müstenîden fetvâ vermek de kıyastan başka bir şey değildi. Bütün bunların sonucu hadislere bağlanıp rey ve kıyasta bulunmuyanlarla, hadislerin bulunmadığı yerlerde rey ve kıyasa müracaat edenler, Ehl-i Hadis ve Ehl-i Rey ortaya çıktı. Yerleri de tahmîn edileceği gibi, Hicaz ve Irak'tı. Teessüs eden her iki hukuk ekolü hiçbir zaman ehl-i sünnet yolundan ayrılmamıştır. Fıkıhın teferruata ait konularında bazı farklı görüşler vaz'etmişlerdir ki, bu da halledilen konularda buldukları delillerin farklı olmasından neş'et ediyordu. Hicrî birinci asır sonunda hadis ekolünün mümessilleri; Saîd b. el-Müseyyeb (94/713) ile Medîne'li yedi hukukçudur. Kûfe'li İbrahim b. -Yezîdî'n-Nehaî (94/714) ise Rey ekolünü temsil ediyordu. Söz konusu iki mektebin İslâm fıkıhı sâhâsındaki hizmetleri oldukça büyüktür. Her ne kadar fıkıka ait eserler meydâna getirememişlerse de, bütün konuları içine alan bir fıkıh tedrîsâtında bulunmuşlardır. Hasanu'l-Basrî'nin "*el-Asfâr*"ı, Zeyd b. Ali'nin "*el-Mecmu*"u, Zührî'nin "*el-Fetâvâ*"sı şahısların kendi hukukî bilgi ve görüşlerini ihtivâ eden eserlerdir. Fakat muahhar devirlerde İmam Mâlik ve İmam Şafîî, hadis ekolünün fıkıh bilgilerini, Ebû Yusuf (183/798), Muhammed b. Hasan (189/805) ve başkaları rey ekolünün hukukî görüşlerini eserler hâline getirmişlerdir (1).

III- İSLÂM HUKÜKUNUN YAZILI HÂLE GELİŞİ

Daha önceki başlık altında Kur'ân-ı Kerîm ve sünnetin yazı ile tesbiti teşebbüslerine girişildiği belirtilmiştir. Bu ana kaynakların yazıya geçirilmesi; aynı zamanda İslâm hukukunun temel umdeleriyle, tahakkukuna hâdim olacağı hedeflerin doğuşlarından kısa bir zaman sonra tesbit edilmeleridir. Bunların yanı sıra sahabe ve tâbîlerin ve onlar tarafında yetiştirilen hukukçuların ictehadları, fetvâları ve icmâ-ı ümmetleri de sözlü olarak nakledile gelmiştir. Fıkıhın bazı konularında bazı şehirler diğerlerinden daha çok temâyüz etmiştir. Nitekim Ebû

(1) S.M. b. Hasani'l-Hacewi, a.g.e., c.I, s. 94-95.

A.M. Subkî-M.A. Sayis-M.Y. Berberî, a.g.e., s. 180-181.

A.H. Abdulkâdir, a.g.e., s. 142-144 ve 157-158.

Hanife (150/768), "Eğer bir kimse harpleri, harp tarihini öğrenmek isterse Medine'ye, hacc ibadeti konusunda ihtisas yapmak isterse Mekke'ye, hukukun muhtelif konularını öğrenmek isterse Kûfe'ye gitsin" demiştir (1).

Abbasiler devrinde fıkıh ilminin ilerlemesine Devlet de yardımcı olmuş, hukuk âlimlerini teşvik etmiştir. Bu arada İslâm âleminde Fazl b. Yahyâ el-Bermekî'nin (193/808) kâğıdı keşfedişi de ilmin ilerlemesinde önemli rol oynamıştır. Hasan'ı-Basrî, sözü geçen "*el-Asfâr*" ını fıkıhın bâblarına göre tasnif etmiştir. Fakat bilâhare bu eser kayboldu (2), Ondan sonra, Zeyd b. Ali "*el-Mecmu*" isimli eserini yazmıştır ki, bu eser XX. yüz yılın başlarında E. Griffini tarafından Milâno'da Ambrosiana Kütüphanesinde bulunarak İtalyanca'ya çevrilip "*Corpus juris di Zaid ben Ali*" adıyla İtalya'da 1919 yılında neşredilmiştir (3).

Zeydiyye mezhebi mensûbları kitâbın tereddütsüz Zeyd b. Ali'ye ait olduğunu iddia ederler. Bununla beraber, eseri bizzat Zeyd b. Ali'nin yazıp yazmadığı hususunda ihtilâflar mevcuttur. Kitaptaki rivâyetlerin senedlerini Ehl-i Beyt teşkil eder. Hemen hemen bugünkü Fıkıh kitaplarındaki tertîb ve konular aynen mevcuttur. Arabca baskıları yapılmıştır (4).

Zeyd b. Ali'den sorulan suâllerle bu suâllerin cevâbları aynı şahsa atfedilen rivâyetler "*Kitâbu tertîbu'l-İ'tikâd ve Takrîbu'l-Eşhâd*" adı ile diğer bir kitabı vücûda getirmiş ve bu eserde konular bâblara ayrılmış, fıkıhın furûatına ait bahisler incelenmiştir. Eserin nihâyetine doğru da âmme hukuku ile ilgili mevzulara yer verilir. Râviler silsilesinin sonu Zeyd'dir: Bazan Zeyd'den bir önce Ebû Halid gelmektedir (5).

Ebû Hanife Nûman b. Sâbit de fıkıh alanında haklı olarak pek büyük bir mevki ihrâz etmiştir. Fakat bu mevzularda hiç bir eser yazmamıştır. Sözlü şekilde baştan sona kadar fıkıhın bütün konularını Usûl ü Fıkıh mes'elelerini incelemiş, işlemiş, ve başkalarına öğretmiştir. Yetiştirmiş olduğu talebelerin hemen hepsi bir müctehid idi. "*el-Fıkhü'l-Ekber*"i ve diğer eserleri kelâm'a ilgilidir. Fıkıh konularını ihtivâ eden "*el-Müsned*" isimli eseri de talebesi Muhammed b. Hasan'ı-Şeybânî'nin önce şifâhen rivayet edip bilahare kitap halinde tedvîn ettiği "*Ki-*

(1) S.M. b. Hasan'ı-Hacevî, a.g.e., c. III, s. 10.

(2) M. Fuad Köprülü, *İslâm Ansiklopedisi*, "Fıkıh" maddesi, c. III, s. 604.

(3) Brockelmann, *GAL*, c. I, s. 308.

Ahmed Emîn, *Duha'l-İslâm*, Kahire, c. III, s. 276-277.

(4) *Encyclopaedia of Islâm*, c. II, s. 889.

(5) A. Şafak, a.g.e., s. 75-76.

Zeydiyye mezhebi fıkıh kitaplarından ve yazma olan bu eserin yazma nüshası: İstanbul Süleymaniye Kütüphanesi, Bağdadlı Vehbî Efendi kısmı, Numara 457/2 ve 3 dır.

tâbu'l-Âsâr "ın başka bir eşidir (1). İmam Muhammed bu eserde hocası Ebû Hanîfe'den üç yüz kadar hadisi toplayıp, fıkıhın konularına göre tertîb ve tanzim etmişti.

154 hicrî yılında vefat eden Suriye'li hukukçu Abdurrahmân Ewzâî Devletler husûsî hukuku sahasındaki konuları içine alan "*Siyeru'l-Ewzât*" sini yazdı. Bu eser; Şafii'nin "*el-Umm*" isimli kitabının yedinci cildi kenârına 1325 hicrî yılında basılmıştır (2). İmam Mâlik Abbâsî halifesi Ebû Ca'feri'l-Mansûr'un (158/775) teşviki ile "*el-Muvatta*" isimli meşhûr ve muteber eserini yazmıştır. İçinde hadisler bulunmasına rağmen eser, hadis kitabı olmaktan ziyâde bir fıkıh müdevvenâtıdır. Hadis ekolüne mensûb Medîne'li hukukçuların, sahâbe ve tâbiilerin ictihâtlarını, onlardan rivâyet edilen hadis ve ictehadları, kısacası Medîne fıkıhını içine alır. İslâm hukukunun sünnî koluna ait ilk "*Corpus Iuris=Hukuk külliyyâtı*"dır. Bazı hadis âlimleri ve fıkıhçılar "*el-Muwatta*" kendilerine kaynak ve örnek ittihâz etmişlerdir. Eserde, konular kitaplara, kitaplar da bâblara ayrılır. Münderecâtına dahil dört binden fazla hadisin hemen hepsi fıkha aittir. Eser, kırk yıllık bir emeğin mahsûlü olduğu için tekevünü esnâsında parça parça işiten insanlar farklı rivâyetlerini vücûda getirmişlerdir. Resmî teşvikle yazılan bu eser, yine Abbâsî halifelerinden Mehdî'ye takdim edilmiştir. Mâlik ve muakkiblerine âit rivâyetler, bu ekol sâlikleri tarafından, mezhebin en kıymetli eseri olan "*el-Müdevvenetü'l-Kübrâ*" adlı kitapta toplanmıştır (3).

Ebû Yusuf Yakub b. İbrâhîm, Ebû Hanîfe'nin en büyük talebesi idi. Harûn Reşîd (193/809) bu zâtı Baş Kadı (=Kâdî'l-Kuzzât) yaptı. Böylece, O'nun hukuk bilgileri nazariyatta kalmayıp tatbîkâta geçmiştir. Rey ekolüne mensûb olmasına rağmen hadiscilerin görüşlerine de yer verdiğini görüyoruz. Halife Harûn Reşîd'in teşvikiyle vergi hukuku alanında önemli bahisleri inceleyen "*Kitabu'l-Harâc ile'r-Reşîd*" ini yazıyor. Ebû Yusuf; yazdığı "*Kitabu'l-Âsâr*", "*İhtilâfu Ebi Hanife ve İbni Ebi Leylâ*", "*el-Emâli*" eserlerinde fıkıhın diğer konularını etraflıca incelemiştir. Böylece rey ekolü mensûbları arasında ilk defa etraflıca eser yazan hukukçudur (4).

Hukukî mes'elelerin hallinde reyi esas sayan zümre arasında eser yazan ikinci büyük hukukçu Muhammed b. Hasani's-Şeybânî'dir. Bu zât, Ebû Hanife, İmâm Mâlik ve Ebû Yusuf'tan fıkıh dersleri okumuştur. Medîne hadis ekolü ile Kûfe rey ekolününün arasını yaklaştırmış, eserlerinde hadis taraftarlarının görüşlerine de

(1) S.M. b. Hasani'l-Hacevî, a.g.e., c. III, s. 121-122.

Muhammed Ebû Zehrâ, *Ebû Hanife Hayatuhu...*, Kahire, 1365, s. 182.

(2) Joseph Schacht, *The Origins of Muhammedan Jurisprudence*, Oxford 1953, s. 35.

(3) A. Emin, a.g.e. c. II, s. 215.

j. Schacht, a.g.e., s. 22.

(4) Ebû Yusuf, *Kitabu'l-Âsâr*, Kahire, 1335, s. C (giriş). *Kitabu'l-Harâc* Bulâk, 1302, s. 100. *İhtilâfu Ebi Hanife ve İbni Ebi Leylâ*, Kahire 1357, s. 3.

yer vermiştir. Fıkıhın her sahasında, zamanımıza kadar ulaşıp itimada şâyân bir mahiyet arz eden eserlerinin doğrudan doğruya, şerhli, haşiyeli, telhis edilmiş vaziyette ayrı ayrı veya bir arada baskılabı yapılmıştır. Ebû Yusuf'un te'lif işinde açmış olduğu çığırda İmam Muhammed'in üstün gayreti sonucu İslâm hukukuna dâir âyetler, hadisler, icma-ı ümmetler, fetvâlar, icthadlar, ve sair hukukî dokümanlar tam olarak toplanmıştır (1).

O'nun te'lifâtı iki guruba ayrılır: a) Zâhiru'r-Rivâye Eserleri; hukukî mes'eleler etrafında bir şekilde incelenen bu kitaplar tevâtür yoluyla, sağlam senedlerle ileriki zamanlara ulaştığı için kendilerine "Açık rivâyetli" rivâyetlerinde şüphe olmayan, anlamına gelen bu isim verilmiştir. Eserlerinde hocaları Ebû Hanife ve Ebû Yusuf'un görüşleri de yer alır. Bunlar; 1- *el-Asl=Mebisüt*, 2- *el-Camiu's-Sağır*, 3- *el-Camiu'l-Kebir*, 4- *es-Siyeru's-Sağır*, 5- *es-Siyeru'l-Kebir*, 6- *ez-Ziyâdât* ve *ez-Ziyâdâtü'z-Ziyâdât* isimli altı kitabıdır. Ayrıca *Kitâbu'l-Asâr*, *Kitâbu'r-Redd alâ Ehli Medîne* eserleri de buraya dahildir. Eserlerin içindeki konular Hanefî mezhebinin esaslarına ait mes'eleleri ihtivâ ettiğinden "Mesâilü'l-Usûl=Asıl mes'eleler" ismi verilmiştir.

b) Nevâdir=Gayru zâhiri'r-Rivâye isimli eserleri: Bunlar da yine hukukla ilgili konuları ihtivâ eder. Fakat birinci kısımdakiler kadar tevâtür yolu ile nakil seviyesine ulaşmamışlardır. Dolayısıyla içerisinde mevcut isnadların bazıları şüphe taşımaktadır. İkinci guruba giren on üç kadar eseri vardır; 1- *Kitâbu'l-Usûl*, 2- *Kitâbu'l-Muvatta*, 3- *el-Hucec*, 4- *en-Nevâdir*, 5- *Rakkıyât*, 6- *Harûriyât*, 7- *Curcâniyât*, 8- *Keysâniyât*, 9- *Kitâbu'r-Rey Ve'l-Kıyâs*, 10- *Kitâbu'l-Müsned* 11- *Kitâbu'l-Kısb*, 12- *Kitâbu'l-Maharic fi'l-Hiyel*'dir.

İmam Muhammed'in her eseri hukuk sahasındaki hizmetleri ayrı birer tedkik konusu olacak kadar önemlidir (2). Ondandı sonra da bu konuda küçük çapta eser yazanlar olmuştur. Fakat hepsi de onların açmış olduğu çığırını takip eder. Ebu'l-Fadl Muhammed b. Muhammed b. Ahmedî'l-Merwîzî (344/956), Şeybânî'nin Zâhiru'r-Rivâye kitaplarını bir arada toplamış, mükerrer rivâyetleri çıkarmış, meydâna getirmiş olduğu yeni eserine "el-Kâfi" ismini vermiştir. Şemsü'l-Eimme es-Serahsî de (483/1091) *el-Kâfi* kitabını "el-Mebisüt" adı altında şerh ve mes'elelerin esaslarını, delillerini, kıyas yollarını uzun uzadıya münâkaşa etmiştir. Otuz ciltlik *el-Mebisüt* üstün muhtevâsiyle İslâm Hukuku sahasında her konuda bir hucettir (3).

(1) İbnu'n-Nedîm, a.g.e., s. 203-204.

M. Zahid Kevserî, *Buluğu'l-Emânî*, Kahire, 1345, s. 67.

(2) Kâtip Çelebi, *Keşfu'z-Zünûn*, İstanbul 1360/1941, c, I, s. 107.

Brockelmann, GAL,c. I. s. 288-291.

M. Subkî ve arkadaşları, a.g.e., s. 288-291.

(3) İbnu Âbidin, *Resmu'l-Müftî*, İstanbul, 1325, s. 22-28.

Abdus-Settâr, *Medhal-i Fıkıh*, İstanbul 1299, s. 30.

Son olarak, tedvin işinde büyük hizmetleri bulunan mezheb sahibi hukukçu İmam Şâfiî'ye temas etmek gerekiyor. O, İmam Mâlik'den, İmam Muhammed'den ve başkalarından hukuk tahsil etmiş, Irak'lı ve Hicaz'lı hukukçuların arasını yaklaştırmış, hadis tarafdarıdır. Usûlü Fıkıhla ilgili olarak "*Kitâbu'r-Risâle*"yi yazmıştır. Halen elde mevcut en eski Usûl kitabı Şâfiî'nindir. Bu sebeple ona Usûlü Fıkıh ilminin kurucusu olarak bakılmaktadır. Ebû Hanife, İmam Mâlik, İmam Muhammed de ondan önce Usûlü Fıkıh konularını tedris ve fazla olarak eserlerinin muhtelif yerlerinde de bu mevzulara temas etmişlerdir. Fakat Şâfiî bahsi geçen ilmi derli toplu bir kitap içinde yazmış ve söz konusu kitap hiçbir tahrif ve zayiata uğramadan zamanımıza kadar gelmiştir. Fıkha ait eserlerinde kendine sorulan suallere verdiği cevaplarla, fetvâları geniş yer tutar. Yedi cildlik meşhur eseri "*Kitâbu'l-Ümm*" muhtelif zamanlarda tab edilmiştir. Diğer eserleri; 1- *İhtilâfu İraqıyyîn*, 2- *İhtilâfu Ali ve İbni Mes'ûd*, 3- *Kitabu İhtilâfi Mâlik ve's Şâfiî*, 4- *Kitâbu İbtâlû'l-İstihsân*, 5- *Kitâbu'r-Redd alâ Muhammed b. il-Hasan*, 6- *Kitâbu İhtilâfi'l-Hadis*, 7- *el-Müsned*, 8- *Kitâbu'l-İlm*, Şâfiî'nin *el-Ümm* eserinin ya içinde veya kenarına ithal suretiyle tab edilmiştir. Ayrıca 9- *el-Hucce*, 10- *Ah-kâmû'l-Kur'ân*, 11- *Kitâbu'l-Mebsût fi'l-Fıkh* isimli eserleri mevcuttur (1).

İslâm dininin ortaya çıkışından daha yüz elli, iki yüz senelik bir zaman geçmeden mensubu bulunən büyük hukukçular sözlü olarak nakledilen, titizlikle öğretilimi yapılan ilâhî dinimizin hukukunu da kaybolmadan kurtarmışlar, sapık fikirler karışmadan yazı ile tesbit, kitaplar halinde, tedvin etmişlerdir. Bu nevi bir çalışma hiçbir kavme ait hukukun tarihî tekamülü içinde görülemez. Kısa zamanda yazılan eserler İslâm hukukunun donmasına, dar kalıplara sokulmasına aslâ sebep olmamıştır. İlk fıkıh kitaplarında muâsır hukukun her konusuyla ilgili hükümleri bulmak mümkün olduğu gibi, onlardaki prensipleri nazara alan sonraki hukukçular da fıkıh sahasında çeşitli incelemelere girmişler, pek çok eser kaleme almışlardır. İmam Mâlik'in gemileri gayr-ı menkûl kabûl edişi, İslâm hukukçularının deniz sahillerini âmme emâlikinden saymaları ve henzeri mes'eteler modern hukukun son zamanlarda kabûl ettiği prensiplerdir.

Justinianus'un (565 M.) emri ile 529-534 yılları arasında hazırlanan "*Corpus Iuris*" in İslâm hukukunun tedvini üzerinde hiçbir tesiri olmamıştır. Ne Suriye taraflarında ve ne de Batı Roma'da tatbik ve tedris edilebilme imkânı bulmuştur. *Corpus Iuris* ancak İstanbul ve civarında okutulmuş, hukukçulara tatbik kaynağı teşkil etmiştir. Suriye'de "*Suriye-Roma Mecellesi*" diye adlandırılan kanun, *Corpus Iuris*'in oralarda yaşamakta devam ettiği tezi aleyhine açık bir delildir.

(1) İbnu'n-Nedîm, a.g.e., s. 209-210.

İmam Şâfiî, *Kitâbu'l-Ümm*, Bulâk, 1322-1325, c. VII.

M. Subkî ve arkadaşları, a.g.e., s. 288-289.

Brockelmann, GAL, c. I, s. 303-304.

Ayrıca, Doğu'da hukuk öğreten Beyrut Hukuk Mektebi M.S. 551 yılında zelzele yüzünden yıkılmış, öğretmen ve talebeleri Sidon'a gitmişlerdir. Beyrutta yeniden yapılan binalar, 560 yılında çıkan bir yangınla, tekrar harabeye dönüyor. Bu tarihten itibaren, Beyrut Hukuk Mektebi'nin adı artık duyulmuyacaktır. İslâm hukukçularının yetiştikleri muhitlerde Roma-Bizans topraklarından uzak yerlerde idi. Şafii Gazze'de doğmuş, çok küçükken Mekke'ye getirilmişti. Ewzâî hukuk bilgilerini Irak ve Hicaz taraflarında öğrendikten sonra, Şam'a yerleşmiş, aslen Hind'li bir kölenin oğlu idi. Abbâsiler Devrinde çeşitli sahalarda kendini gösteren terceme faaliyeti; hukuku şümûlü dışına bırakmıştır (1).

IV- NETİCE

a) Vahye müstenid hukuklardan İslâm hukukuna, umumiyetle "Fıkıh" denilmektedir. Bu terim, Hz. Peygamber'in getirmiş olduğu dinin ibâdât, muamelât ve ukubât bahislerinin hepsini içine alır.

b) Fikhun kaynaklarından Kur'ân-ı Kerîm yirmi üç senelik bir zaman içerisinde nâzil oldu ki, fıkha dair hükümleri hemen hemen Medîne teşri' devresindedir. Hz. Ebû Bekir devrinde bir mushaf içinde toplandı. Hz. Osman çoğaltarak etrafa göndermiştir.

c) Rasûlullah'ın sünnetleri, teşriî tasarrufları şifâhî olarak nakledilmiş, ancak hicrî ikinci asırdan itibaren şahıslar tarafından ufak-çocuklar halinde toplanılmaya başlanmıştır.

d) Kısa bir müddet sonra ferdî gayretlerle, âyetler ve hadislere istinâd eden hukuk tedrisâtı başlıyor. Tedrisâtta bulunan fakihler imkân nisbetinde âyet ve hadisten ayrılmıyorlardı. Âyet ve hadiste hüküm bulamadıklarında rey ve kıyasa mürâcaat edenler olduğu gibi, bazıları da sükûtu tereih etmiştir. Böyle bir tutum sonucu *Rey* ve *Hadis Ekolleri* ortaya çıkıyor.

e) İkinci hicrî asır ortasına doğru fıkha ait hadislerden, sahabe ve tabiûn fetvâlarından, müçtehidlerin ictehadından ibaret fikhî eserler yazılmaya başlanmıştır. Yine bu asrın sonuna doğru tedvîn işi hız kazanıyor. Kitapta, sünnette, icma' ve kıyasta halledilen mes'eleler, fikhî konular baştan sona kadar etraflı bir şekilde yazılıyordu.

f) Fikhun tekevvin ve tedvini içinde başka hukukların, diğer milletlerin hukukî faaliyetlerinin hiçbir tesiri olmamıştır. Ayrıca *Edille-i Erbaus* ve diğer yardımcı delillerle vaz' ve halledilen hukukî mes'elelere, bunların kısa bir zaman içerisinde tedvini işine diğer hukuklarda tesâdüf edilemiyor.

(1) Ahmed Emin, *Fecru'l-İslâm*, Kahire 1354/1935, c. I, s. 303.

M. Hamidullah-G.H. Bosquet-C.A. Nallino: *İslâm Fıkhu ve Roma Hukuk*, İstanbul, 1964, s. 15.
Prof. D.S. V. Fitzgerald, İslâm Hukukunun Roma Hukukundan İktibasta Bulunduğu İddiası, İstanbul Üniversitesi *Hukuk Fakültesi Mecmuası*, c. XXIX. sayı 1128-1148.
A. Şafak, a.g.e., s. 157-165.

ÇEŞİTLİ YÖNLERİ İLE EMEVİLER DEVRİNDE ARAP ORDULARINDAKİ İLK TÜRKLER

Dr. Zekeriya Kitapçı
İslâm Tarihi Ast.

GİRİŞ

Hz. Muhammed'in Medine'de büyük bir ihtimamla kurduğu şehir devleti (city state) daha sonra yerini, Çin seddinden Atlas Okyanusu sahillerine kadar yayılan çok geniş bir imparatorluğa bırakırken, müslüman Araplar aynı zamanda muasır milletlere askerî, siyâsî ve dînî yönlerden üstünlüklerini kabul ettirmek için uzun seneler devam eden çetin mücadeleler yapmışlar ve sonunda bu çetin mücadeleyi parlak bir şekilde de kazanmışlardır.

Askerî üstünlüklerini (moral ve disiplin) yönünden Bizans ve Sasanîlere karşı daha ilk devirlerde bir kaç büyük zaferle kabul ettikten Araplar, dil ve din yönünden de aynı derecede önemli başarılar elde etmişlerir. Netice de İslâm dînî büyük mücadeleler sonucu kıtalararası bir din olurken, Arapça da (tıpkı Batıda ki Lâtin-ce gibi) doğu ülkelerinde özellikle İslâm milletleri camiasında büyük bir nüfûza sahip olmuş ve asırlarca zengin bir ilim dili olarak kullanılmıştır.

Bütün bu baş döndürücü gelişmeler (VII. asrın başı), bir taraftan İslâmiyetin DEVLET olmasına yardım ederken diğer taraftan da, onun kültür ve medeniyet yönünü oluşturmuş ve Orta çağlarda eski dünya kıtalarını aydınlatacak "İslâm Kültür ve Medeniyet"nin doğmasına sebep olmuştur.

Türkler, çeşitli sahalarda yaptıkları değerli hizmetleri ile şüphesiz parlak İslâm Medeniyetinin büyük mimarları arasındadırlar. Biz bu mütevazî incelememizde, Türklerin Arapça ve diğer İslâmî ilimlerin gelişmesi yolunda yaptıkları büyük hizmetleri bir yana bırakarak, bu yazımızda sadece Emevîler Devrinde Arap ordularındaki ilk Türkler ve onların sosyal durumları üzerinde durmak istiyoruz.

a) Türklerde Askerlik Rubunun Önemi:

Şu bir gerçektir ki, Türkler insanlığın müşterek medeniyetinin gelişme ve te-kâmülüne târih boyunca yaptıkları büyük hizmet ve tesirler bir yana, Eski Dünya Kıtalarında yaşayan milletlere askerlik yönünden de derin tesir etmişlerdir. Had-

dizatında Türkler, târih sahnesine diğeri bir çok üstün meziyetleri yanısıra daha ziyâde asker bir millet olarak çıkmışlar ve çok uzun asırları kapsayan tarihî seyirleri içinde, bütün sosyal ve politik çalkalanmalara hatta büyük talihsizliklere rağmen ancak bu millî vasıfları sâyesinde ayakta durabilmişlerdir.

Onun içindir ki, basiretli Türk büyükleri, Türk milletinin bu târihi karakterinin muhafazası ve devamı için gereken her türlü hassasiyeti göstermişler ve bu asil duyguyu körleştirecek tehlikeleri ortadan kaldırmak için lüzumlu tedbirleri almaktan bir an dahi geri durmamışlardır.

Zaten Türklerin uzun asırlar boyunca göçebe bir hayat sürmeleri, bir türlü yerleşik hayata geçmemeleri, konup göçmek için daima hazırlıklı bulunmaları bir taraftan onların, düşmanlarınca yapıla gelen ani baskın ve saldırılara karşı daima hazırlıklı ve uyanık bulunmalarını sağladığı gibi diğeri taraftanda, Türk milletinin destanlara konu olan kahramanlık, yiğitlik, mertlik gibi tabii karakterlerinin körleşmesine veya silinip gitmesine hiç bir zaman meydana vermemiştir. Onun içindir ki, ta eski çağlardan beri "Türk asker doğar, asker yaşar ve asker olarak ölür" sözü bir nevi darb-ı mesel haline gelmiştir.

Hatta Türklerin, İslâm dînine girdikten sonra ve tüm varlıkları ile İslâm dînine sahip çıkmalarında, bütün bir cihanın husûmetine karşı onu asırlarca kanları ve canları ile korumalarında, İslâmiyetin, Türklerin bu üstün karakterlerini besleyici ve doyurucu bir din olmasının şüphesiz büyük tesirleri olmuştur.

Nitekim eski Türklerin, bu temel vasıflarını yok ederek yerine bir takım mistik duygular getiren bâtil dinlere sosyal hayatlarında kolay kolay yer vermedikleri ve pek fazla ilgi göstermedikleri görülmektedir.

Özellikle Türk büyükleri, bu kabil dinlerin Türk sosyal hayatına yerleşmesinin dâima karşısında olmuşlar ve onun Türk toplumuna yayılması ve dal budak salmasına pek fazla müsamahalı davranmamışlardır. Türk tarihinde, millet hayatının istikbâl ve mukadderatı ile ilgili böylesine asil davranışların gerçekten de iftihar edilecek tipik örneklerine şahit olmaktadır.

b) Eski Asya Dinlerinin Türklere Bıraktıkları Kötü Tesirler:

Meselâ, Göktürkler Devrinde, ("Hint-Baharat Yolu"nın tesiri ile olsa gerek) Budizm misyonerleri, Türk kabileleri arasında kesif bir faaliyete girişmişler, bu propagandaların pek tabii bir neticesi olarak bir çok Türkü, Budizm dînine sokmaya muvaffak olmuşlardı. Söz konusu misyonerler faaliyetlerini o dereceye ileriye götürmüşlerdir ki, biz olayların seyirinden onların Türk Hakanının bile nazarı dikkatini çektiklerini belki ona yakın çevrelere kadar sokulup, hatta Hakan'a nüfuz bile ettiklerini tahmin edebiliyoruz. O kadar ki Türk Hakanı Bilge Kağan, Budizmi (birazda Çinlilerin zıddına olarak) Gök Türklerin resmi dîni olmasını isteyecek kadar ileri gitmiştir.

Fakat yanında gün görmüş, akıllı millî özelliklerimizi gayet iyi bilen büyük devlet adamı yetmişlik TONYUKUK - HAN vardı ki, onun hâlâ hayranı olan Alaman ilim adamları bugün bile takdirlerini açıklamak için ona "*Göktürk İmparatorluğunun Bismarkı*" (1) demişlerdir. İşte o Tonyukuk Han (o zamana kadar üç Göktürk Hakanına hizmet etmiş olan bu emektar vezir) Bilge Kağana, Budizmin Türk toplumuna neye mâl olacağını izah etmiş ve

"-*Buda Dini Türkün askerlik rûhuna çok kötü tesirleri icra edecektir*" (2) diyerek onu, her nasılsa saplanıp kaldığı bu çok tehlikeli fikirlerinden vazgeçirmeye muvaffak olmuştur.

Türk milletinin millî karakteri olan askerlik rûhunun bekası için gösterilen bunca gayretlere rağmen, Budistlik, Mani, Mecûsîlik v.s. gibi eski Asya dinlerinin Türkler arasında kısmen de olsa yayıldığı ve onların şehâmet ve gayret duygularını körlettiği, cesaret ve mertliklerini dumura uğrattığı görülmüştür. Büyük Arap edibi Cahız'ın bile bu meş'um durum nazarı-ı dikkatinden kaçmamıştır. Cahız, Bizanslılarla Sasanîler arasında cereyan eden bir kısım harpler üzerinde durur ve Sasanîlerin Bizanslılara karşı bu harplerde kazandıkları zaferin sebeplerini şu şekilde izah etmeye çalışır ve derki,

" Bunun tek sebebi, Rumların Hıristiyanlık dinine girmiş olmalarıdır. Çünkü Hıristiyanlık dîni yumuşaklığı, intikam almamayı ve harp etmekten çekinmeyi emreder. Vakta ki Bizanslılar böyle bir dîne girdiler her hareketlerinde Hıristiyanlığın icabı olarak yumuşak davranmaya başladılar. Neticede (Sasanîlerle yaptıkları harplerde) perişan oldular". (3) Cahız aynı elim âkibeti Türkler içinde savunur ve derki:

"Türkler zındıklık (Budizm yahut Mani dinine) girince artık harplerde mağlup olmaya başladılar. Türlerin en kahramanlarından olan Dokuz Oğuz (Uygur) kabilesi bunun en güzeli misallerindedir. (Halbuki) Dokuz Oğuzlar, Karluk Türklerinden sayıca bir kaç misli az oldukları halde dâima ileri gideler (savaşlarda onlardan üstün olurlardı). Ne zaman ki onlar zındıklık dînine girmeye başladılar, -zirâ bu zındıklık dîni, insanları dünyadan el etek çektirmek ve yumuşaklık (uyuşukluk) telkin etmede Hıristiyanlıktan daha da kötü tesir eder- artık onların (dillere destan olan) kahramanlık duyguları yok olmuş ve şehâmet (damarları da kurumuş) gitmişti". (4)

Kahramanlıkları dillere destan olan ve pek çok Arap kaynaklarında Türklerin en haşin abilesi olarak zikredilen Dokuz Oğuzların, Buda gibi, Mani gibi eski Asya dinlerinin aralarında yayılmasıyla bir anda askerlik rûhunu kaybetmeleri sadece Cahız'ın değil diğer bir çok Arap yazarlarının da aynı hakikate parmak basmalarına sebep olmuştur.

Meselâ, Temim b. Bahr, Dokuz Oğuz kabilelerinin meskûn oldukları yerlere yaptığı seyahetler sırasında gördüğü ilginç müşâhedelerini anlatır. Onların arasında daha ziyade Budizmin yanı sıra Mani ve Zerdüştlük dinlerinin yayıldığını, hatta önceleri daha da kuvvetli olan Zerdüştlük dininin, Mani Dininin sûratle yayılmasından sonra yavaş yavaş eski kuvvetini kaybetmeye başladığını söyler. En sonunda bütün bu dinlerin, Türklerdeki askerlik drûhunu inanılmayacak kadar zayıflattığını itiraf ederek biraz önce müşâhadelerini naklettiğiniz Cahız'la aşağı yukarı aynı noktaya gelir (5).

Yukarıdan buraya kadar yaptığımız bütün bu açıklamalar gösteriyorki; Türkler millî varlıklı ve bekaları ile çok yakından ilgili olarak yeni bir din seçmek için pek acele davranmamışlardır. Bilakis uzun bir bekleyişten sonra, eski Asya dinlerinin aksine İslâmiyeti, büyük bir azm ve kararlılık içinde isteyerek benimsemişler, kabul etmişler ve sonunda onun en kuvvetli müdafii olmuşlardır.

Belkide kader İslâmiyete istikbalde çok büyük hizmetleri dokunacak olan bu kadar yüce bir milletin fitratını eski Asyanın kokuşmuş inançları ile kirlenmesini dilememiştir. Neticede İslâmiyet, Orta Asya bozkırlarında, Türkler arasında kendisi gibi temiz ve sâfiyetini asırlardır muhafaza etmiş bir ortam bulmuş ve bu ortamda hiç bir kuvvetin söküp atamayacağı bir şekilde yerleşmiştir.

c) Türklerdeki Askerlik Ruhu Hakkında Bazı Müşâhedeler:

Belki'de eski Türklerin milli karakterlerine karşı gösterdikleri bu titizlik ve saygıları, bir taraftan diğer bir kısım dünya milletleri gibi tarih sahnesinden çekilip gitmelerini önlediği gibi, diğer taraftan da, hemen her devirde varlıklarının devamını sağlamaya ve cihanşümül imparatorluklar kuran büyük bir millet olmalarına sebep olmuştur. Sırf bu temel karakterleri nedeniyledir ki, Türkler tarihe "ORDU-MİLLET" olarak geçmişlerdir. Bu hususta Doğulu ve Batılı pek çok yazarlar ilginç yorumlarda bulunmuşlardır. Meselâ, C. Eliot, Türkün tarihin ilk çağlarındanberi devam edip gelen bu askerlik ruhunun azametini şu cümlelerle ifade etmektedir:

"Alelâde Türk (bile haddizatında) şerefli, haysiyetli (çok) iyi ruhlı, bununla beraber çocuklarına düşkün, hayvanlarına karşı şefkatli ve üstelik çok sabırlıdır, Fakat o harp hâleti-rûhiyesine girdiği zaman (sanki Avrupayı titreten) Hunlar (Attila) veya (Asyayı titreten) Cengiz Han gibi müthiş bir harpçi olur. Artık karşısındakileri merhametsizce hiç bir fark gözetmeksizin öldürür, yakar, yıkar (onun önüne geçmeye imkân yoktur)." (6)

İngiliz tarihçisi Toynbee çok haklı olarak Türkleri "FIGHTER-Harpçi" ve toprağa bağlı oldukları içinde "FARMER-Çiftçi" bir millet olarak kaydeder. (7) Onun içirdiği Türkler B. Lewes'in de işaret ettiği gibi her gittikleri yerde bir azınlık olmalarına rağmen daima milletleri idare eden hâkim bir sınıf bir unsur rolünde olmuşlardır (8).

Türklerin bu milli karakterleri sadece Tonybee ve Lewes gibi Garblı yazarlar değil, daha ilk devirlerden beri bir çok Arap şair ve yazarlarını da hayrette bırakmış, onların şiirlerine konu olmuş samimî beyitler söylemelerine ve hatta eserler yazmalarına sebep olmuştur. Türklerin askeri meziyetlerini ve üstünlüklerini beyan etmek üzere "Fezâil-ül-Etrak" adıyla bugün bile elden düşmiyecek kadar kıymetli bir eser yazan büyük Arap edibi Câhız; "Bir tek Türk yalnız başına (kalsa da) bir millettir" demiştir. (9) Abdü'l-kâni ise Hamase adındaki bir şiir koleksiyonunda Türklere hakkında şu beyitleri kaydetmektedir.

"Harp kızıyıp ta kan gövdeyl götürdüğü zaman Türklerin ve Cil'in sözü edilmeye başlar

Halbuki Cil'in harp meydanlarında ulu orta konuşması ve Türkün ise kahramanlıkları vardır". (10)

Osman b. Muhammed el İzzî, müslüman Türklerin kahramanlıklarını dile getirmek için yazdığı uzun bir kasidesinde ise şöyle demektedir:

"Türk askerlerinden bir bölük düşmana hücumlarında sanki gök gürültüsünü andırıyorlardı.

Onlar öyle bir millettirler ki, kendileri ile dost geçinildiği ve iyi karşılandıkları zaman melekler gibidirler. Bunun aksine eğer onlarla harbe girilirse ele avuca sığmayan ifritler gibi olurlar." (11)

d) Türklerin Askerlik Yönünden Müslüman Araplara İlk Tesirleri :

İşte müslüman Araplar, asırlık Sasanî devletini yıkıp İrani bir uçtan öbür uca kadar istilâ ettikten sonra, geleneksel Türk-İran hududunu teşkil eden Ceyhun nehrine kadar gelip dayanmışlardı. Her ne kadar onlar, ilk hamlede Türkistanı istilâ etmeye (Hz. Ömer'in kesin emriyle) pek caseret edememişlerse de, daha sonraları fırsat bulduca Ceyhun nehrini geçmekten ve Türk yurtlarına hücum etmekten bir an bile geri durmamışlardır.

Böylece Araplar, Türlerle daha pek ciddî bir harbe tutuşmadan önce, Türk Yurtlarına yaptıkları bu kabil hücumlar sırasında, onların ne yaman döğüşen, harpçi bir millet olduklarını bizzat yakından görmüşlerdir. Zamanla gelişen münasebetler sonucu, Horasan'a gönderilen Arap valileri bir taraftan Türklerin askerî sanatlarını, harp taktik ve hareketlerini taklit ederken diğer taraftan da Onları hem Arap merkezlerinde muhafız, hemde sınır boylarında çarpışan müslüman Arap askerlerinin yanısıra bir takviye gücü olarak kullanmışlardır.

Türklerin harpçilik yönünden müslüman Araplara tesirleri daha bu ilk temasların hemen akabinde başlamıştır. Bu hususta konuyu aydınlatacak kesin rivayetler vardır. Bu cümleden olmak üzere, büyük Arap komutanı Mühelleble b. Ebi Sufta ile Türkler arasında geçen çok yaman bir boğuşmayı zikretmekte fayda vardır.

İbnü'l-Esir, Hamevî ve daha bir çok İslâm Tarih ve Coğrafyacılarının da rivayet ettiği gibi, Mühelleb askerleri ile birlikte bugünkü Pakistanın kuzey kesimlerini istilâ etmeyi düşünmüş ve Kabul istikametinde ilerlememeye başlamıştı. Kıkana (bugünkü Belcuistan) yaklaştıklarında nereden çıktıkları pek belli olmayan 18 kadar Türk cengâveri kuyrukları düğümlenmiş atlarla, Mühelleb ve ordusunun üzerine öyle bir çullanmışlardı ki, o anda geçen olayları tasvir etmeye imkan yoktur. Böylece Mühelleb'le, Türkler arasında çok yaman bir boğuşma başlamıştı. Muhtemelen Cahızın, Türklerin kemendinden bütün zamanlar içinde mühüllepten başka kurtulan pek az kimse olmuştur, sözü ile bu müthiş boğuşmayı kasd etmiş olsa gerektir.

Her ne kadar Mühelleb pek ağır zâyiatlar vererek bu 18 Türk bahadırını ortadan kaldırmayı ve bu tehlikeyi gidermeyi başarmışsada Türk cengâverlerinin bu yaman hücumu onun bir gerçeği keşfetmesine sebep olmuştur. O da kuyrukları düğümlenmiş atlar üstündeki Türk süvarilerinin harp meydanlarında fevkalâde çevik ve daha süratli hareket gücüne sahip olmalarıydı.

Mühelleb o günden sonra Türk cengâverlerinin bu tutumlarını takdir ederek ilk defa ordusunda bulunan atların kuyruklarının düğümlenmesini istemiş ve bunun harpte Arap orduları arasında uygulanmasında da öncülük etmiştir. Artık, bundan böyle müslüman Araplar arasında, özellikle harp meydanlarında atların kuyruklarının düğümlenmesi bir teâmül hâline gelmiştir (9). Bu rivayetler diğer taraftan Türk nüfuz ve tesirinin o devirlerde nerelere kadar uzandığı ve yayıldığı hakkında da bir fikir vermektedir.

I- TÜRKLERİN ASKERİ MAKSATLARLA BÜYÜK ARAP ŞEHİRLERİNE GÖNDERİLMESİ

Yukarıda da belirtildiği gibi Horasana gelen Arap valileri çeşitli vesilelerle Türk yurtlarına karşı düzenledikleri bu ilk akınlarda elde ettikleri sayısız ganimetler yanısıra pek çok Türkü de esir alarak geri dönerlerdi. Bu esirlerden büyük bir kısmı Arap kentlerine sevk edilmiştir. Türk asıllı bu köleler büyük şehirlerde, smır boylarında, halife ve devlet büyüklerinin saraylarında askerî maksatlarla kullanıldığı gibi büyük bir kısmı da muntazam askerler olarak teşkilâtlandırılmış müslüman Arap ordularının yanında bir takviye gücü olarak kullanılmışlardır. Bu cümleden olmak üzere Basraya yerleştirilen Türk-Okçularını zikredebiliriz.

Yakut' *al-Hamevi* eserinde "al-Buhariye" kelimesi üzerinde durarak bu kelimenin Basrada pek meşhur bir semtin ismi olduğunu kaydeder ve şu açıklamalarda bulunur:

Ubeydullah b. Ziyad Türkistana yaptığı seferlerin birinde meşhur Buhara şehrine de bir baskın yapmış ve bir kısım gençleri esir alarak geri dönmüştür. Daha sonra Basraya gelen Ubeydullah bu esirlerin bir kısmını şehrin uygun bir semtine yerleştirmiştir. Hamevi buraya onun için "Buhariye" denildiğini daha önceleri Basrada böyle bir semtin olmadığını, ancak bu iskândan sonra burasının söz konusu isimle tanındığını ve böylece meşhur olduğunu kaydeder. (13)

Büyük tarihçi Belazüri bu hadise üzerinde daha geniş bir şekilde durmakta ve konuyu bir çok yönlerden aydınlatacak şu hususları kaydetmektedir:

Ziyad vefat edince Muâviye Horasana vâli olarak onun oğlu Ubeydullah b. Ziyadı tayin etti. Ubeydullah bu sırada 25 yaşlarında bulunuyordu. Bu genç ve atak vâli 20,000 kişilik bir kuvvetle Ceyhun nehrini geçti ve Buharaya doğru ilerlemeye başladı. (673)

Buharaya o sıralarda yerli halkın HINIK-HATUN (x) diye hürmet ettiği bir kadın bakıyordu. Ubeydullah'ın Baykenti geçipte Buharaya doğru ilerlediği

(x)-HINIK-HATUN: oğlu Tuğşadın yerine velâyeten uzun zaman Buhara melikesi olmuştur. Tarihi kaynaklardan hakikaten çok dirayetli ve ayrıca idareci bir kişiliğe sahip olduğunu anladığımız bu Hatunun gerçek adının ne olduğu hakkında çeşitli rivayetler vardır.

İbn. Cerir, onun asıl adını Kıbac -Hatun olarak zikreder (14) ez-Zehair, de Feth- Hatun olarak kaydedilmiştir. (15) İbn. Hubeybin kitabında ise, Arapları bir hayli uğraştıran bu kadının ismi Kınık-Hatun olarak beyan edilmiştir. (16)

Hatunun asıl adını Kıyık veya Kıyıç olarak kaydedenlerde olmuştur. Böylelikle onun büyük Türk boylarından biri olan Kayı boyundan olduğuna işaret edilmek istenmiştir.

duyulunca Hınık-Hatun, civar şehirlerdeki Türk mahalli hanlıklarına haberler göndererek bu Arap vâlisine karşı koymak için yardım talebinde bulundu. Pek hazırlıksız bir şekilde oldukları anlaşılan ve acele Hatunun yardımına koşan bu Türkler ne yazık ki, daha Buharaya yaklaşma imkânı bulmadan Arap askerleri tarafından önleri kesilerek tamamen yok edilmişler ve muharebe dışı bırakılmışlardır.

Bundan sonra Araplar kuşkusuz bir şekilde Buharaya daldılar. Hatuna sulh talebinde bulunmaktan başka çıkar bir yol kalmamaştı. Ubeydullah, ancak kendisine 100,000 kişinin esir olarak verilmesi şartıyla bu barış teklifini kabul etti. Daha sonra esir aldığı bu Buharalıların bir kısmını Basraya beraberinde götürerek yerleştirmiş ve ayrıca onlara maaş da bağlamıştı. (14)

İbn Cerir, Belazürinin bazı yönlerden kapalı olarak geçtiği bu rivayetler üzerinde dahada aydınlatıcı bilgiler vermektedir. O, Basraya yerleştirilen bu Türk Okçularının sayısının 2,000 kişi civarında ve üstelik bunların ok atmada pek mahir kişiler olduklarını beyan etmektedir. (19)

al-Ikdü'l-Ferid'de ise bu kişilerin köle oldukları, çok güzel ok attıkları açık açık beyan edildikten sonra bunlara nisbetle Basranın bu semtine "Buhariyet-ü-Ziyad" denildiği kaydedilmektedir. (20)

Fezail'ül-Etrak müellifi Câhiz, ok atmada pek mahir olan bu Türklerin Yemamede baş kaldıran Arap bedevilerine karşı kullanıldığı ve onların bastırılmasında büyük yararlıklar gösterdiklerini zikretmektedir. (21)

Böylelikle Basranın bu kesimi Türklerin yaşadığı bir nevi askerî karargâh veya bir baka tabirle kışla mahiyetini almış oluyordu. Şehirlere Türk unsurundan askerler yerleştirmek -özellikle hilafet merkezine- daha sonra değil Abbasiler, Emeviler devrinde bile bir kısım halifler arasında çok geçmeden âdet haline gelecektir. Bazı kaynaklarda Reşid et-Türkîden bahsedilmektedir. Reşid, Ubeydullah, b. Ziyadın kölesi ve aynı zamanda onun en kıymetli adamlarındandır. Belki de Reşid, Buharadan getirilip Basraya yerleştirilen 2,000 okçudan ilk temayüz etmiş kimselerden biri olsa gerektir.

Emeviler Devrinde, bilhassa İslâmî fetih hareketlerinin doğu istikametinde gelişmesi sayesinde çeşitli vesilelerle Türkistanın iç kısımlarından başlayarak Arap şehirlerine doğru yönelen bu akımın daha da süratlendiğine şahit oluyoruz. Hatta bu kabil köle sevkıyatı ile uğraşan ve bu yoldan zengin olan kimseler bile bulunduğu bir gerçektir. Meselâ,

Taberi, hicri 133/740 senesi hadiselerinden bahsederken, Mukatil b. Ali es-Sa'di nin üzerinde durmaktadır. Taberinin rivayetlerinden anlaşıldığına göre Mukatil'in, Türkistan'ın iç kısımlarından Arap kentlerine özellikle hilafet merkezine Türk asıllı köleler getirdiği ve bununla bir dereceye kadar iftihar ettiği anlaşılmaktadır. Hatta Taberi, Mukatilin bir defasında 150 kadar Türk gencini halife

Hişama sunduğunu da kaydetmektedir. (22) Bilhassa halifeye takdim edilen bu kölelerin, saray muhafızları olarak kullanılmaları gayet tabii olsa gerektir.

Yine Taberi çeşitli nedenlerle, milâdi 716 senesinde ayaklanan Azerbeycan (Hazar) Türklerinden bahsederken onları çok ağır bir şekilde bastıran Hatem b. Numanın 50 Türkü beraberinde getirdiğini ve bu Türkleri halife Ömer b. Abdül Aziz'e takdim ettiğini yazmaktadır. (23)

A) Emevî Saraylarındaki İlk Müslüman Türk Muhafızları :

Yukarıda da işaret edildiği gibi çeşitli vesilelerle İslâm merkezerine kâfileler hâlinde sevk edilen bu Türk asıllı kölelerin büyük bir kısmı saray muhafızlığı gibi çok önemli görevlerde kullanıldıkları görülmektedir. Emevîlerin daha ziyade kendi ırkdaşlarına önem verdiği ve devleti koyu bir Arap milliyetçiliği çerçevesi içinde idare ettikleri ve devlet işlerinde özellikle önemli görevlerde Arapların dışında olanlara pek fazla itibar etmedikleri göz önüne getirilirse saray muhafızlığı gibi çok ciddi bir görevde hiçte küçümsenmeyecek miktarda Türk unsuruna yer vermeleri üzerinde geniş yorumlar yapılacak önemli bir durum arz etmektedir.

Bütün bu açıklamalara rağmen karşımıza şöyle mühim bir suâl çıkmaktadır:

Türklerin, özel saray muhafızları olarak kullanılmaları bilhassa Emevîler devrinde ne zaman ve hangi halife devrinde başlamıştır.?

Bu suale kesin bir cevap vermek bugün için pek mümkün değilse de tarihi kaynaklardan Emevî halifelerinden Abdülmelik b. Mervan'ın (685-705) özellikle FERGANE Türklerinden kurulu bir saray muhafız birliği bulunduğu bir gerçektir. (24) Hatta Mervanın bu Türk asıllı muhafızları önemli görevlerde kullandığı ve bazı huzursuzlukların giderilmesinde onlardan *geniş ölçüde* yararlandığı ayrıntılı olarak zikredilmiştir.

Abdülmelik b. Mervanın Emevî hanedanının ilk halifelerinden biri olduğu nazarı itibara alınırsa Türklerin saray muhafızlığı görevine hilafet merkezinde daha erken devirlerden itibaren başladıkları kolayca anlaşılmaktadır. Filhakika belki de Mervandan önce başlayan saray muhafızlarının müslüman Türklerden teşekkül etmesi keyfiyeti, daha sonra gelen halifler arasında bir nevi taamül haline gelmiş ve diğer halifler de küçümsenmeyecek miktarda Türklerden kurulu saray muhafızları bulundurmışlardır. Bu teamül ve geleneğin değil Emevîler devrinde, onların yerine kurulan Abbasîler devrinde bile devam ettiği yine temel kaynakların ortaya koyduğu gerçekler arasındadır.

Daha ziyade güçlü kuvvetli ve heybetli Türklerden kurulu bu muhafızlar zaman zaman dış ülkelerden İslâm halifesini ziyarete gelen yabancı sefirler, dostluk hey'etlerini karşılamakta kullanılır ve bugünkü tabiri ile bir merâsim kıtası görevini ifâ ederlerdi. Hernekadar Abbasîler devri ile ilgili isede İbn Abdü Rab-

bih'in bu hususlarda parlak rivayetleri vardır. O, Harun Reşid devrinde Hint hükümdarları tarafından İslâm halifesinin gönlünü almak için pek kıymetli hediyelerle donatılan debdebeli ve tantanalı bir hey'etin halifeyi ziyaretinden bahsederek şöyle demektedir:

"Hint hey'eti hediyeleri ile birlikte halifeyi ziyaret etmek için Bağda'da geldiklerinde, Harun Reşid saray muhafızı olan Türklere tam teçhizatlı bir şekilde ve iki saf üzerinde, (karşılıklı olarak) aynı hizada durmalarını emretti. Türler, hey'etin geçeceği yolun iki tarafına iki saf halinde durdular. Zırhlarını giymişler ve öyle bir duruşları vardı ki gözlerinden başka bir tarafı da görünmüyordu. Hint hey'eti bu Türklerin arasından geçerek halife tarafmdan kabul edilmişlerdi." (25)

B) Türk Muhafızlarının Halifeye Yardımları :

Yukarıda da belirtildiği gibi, Emeviler devletinin daha ilk devirlerden başlayarak sonuna kadar üstün kabiliyetleri ile Arap komutanlarının ve bazı halifelerin nazarı dikkatini çeken Türkler bir taraftan, saray muhafızlığı yapmanın sorumluluklarını ifa ederken diğer taraftan da bazı huzursuzlukların bertaraf edilmesinde halifenin güvendiği sadık kimseler olarak hizmet etmekten geri kalmamışlardır. Bunun en ilginç misâlini, Abdülmelik b. Mervan devrinde cereyan eden bazı olaylar sırasında görmekteyiz.

Ebu'l-Fidanın, Hicri 79. /m. 698 senesi hadiseleri arasında ayrıntılı olarak bildirdiği gibi bir defasında, Mervan onları Haris b. Abdürrahman'ın üzerine göndermiştir. Biz olayı Türklerin bu kabil hadiselerle karşı takındıkları kesin tavırları göstermesi bakımından çok ilginç bulduğumuz için kısmen de olsa hulâsa etmekte fayda görüyoruz.

Şöyleki; İslâm tarihinde zaman zaman örnekleri görülen yalancı peygamberlik olaylarından birine de bu şahıs öncülük etmiştir. Şam'da yaşayan Haris sonraları Kudüse gelmiş, kendisinde bir takım fevkalâdelikler olduğunu vehm ederek peygamber olduğuna inanmaya başlamış ve halk arasında kesin bir propagandaya girişerek bir hayli taraftar toplamıştır. Çeşitli maksatlarla etrafına toplanan ve bir kısmı da gerçekten aldatılmış olan bu kimseler, kapılmış oldukları dîni duyguların da tesiri altında kalarak zaman zaman taşkınlıklar yapıyorlar, bir taraftan halkın inançlarını ifsad ederken, diğer taraftanda ardı arkası kesilmeyen bir takım huzursuzlukların doğmasına ve üstelik çoğalıp yayılmasına yardım ediyorlardı.

Gün geçtikçe bu yalancı peygamberin etrafında toplanan kimselerin sayısı artıyordu. Öyleki, Kudüsteki Harisin bu tutumu, Şam'daki halifeyi hakikaten rahatsız etmeye başlamıştı. Artık bu adama ve yaptıklarına bir son verilmeliydi.

Etrafindakiler Halifeye sarayında bulunan Türklerden bir bölük asker göndermesini ve ancak onların kolaylıkla bu serkeşin hakkından gelebileceklerini söylediler. Ebulfida, Türklerin Kudüste gösterdikleri yararlılıklarını şu şekilde anlatır:

Türkler Kudüse gelince komutanları Kudüs vâlisine şehirde ne kadar şem'a varsa toplamasını ve her şem'ayı bir adamın eline vermesini emretti. Bu adamlar gece şehrin sokaklarına dağılacaklar ve *yak!* emri verilince şem'alarını yakacaklardı. Böylelikle yalancı peygamber ve onun adamlarının karanlıktan istifade ederek dağılmaları ve bir takım taşkınlıklarda bulunmaları önlenmiş olacaktı.

Sonra Komutan, adamlarının bir kısmı ile bizzat Harisin bulunduğu eve gitti ve kapıcısına:

— Allah'ın peygamberinden ! yanına girebilmem için izin istiyorum dedi. Kapıcı bu saatte mümkün değildir, ancak sabah olunca sana müsâade edilir cevabını verdi. O zaman Komutan, ellerinde şem'alarla bekleyen Türk askerlerine:

— Yakınız! emrini verdi. Ortalık sanki bir gündüz gibi olmuştu. Daha ziyade Ferganeli olan bu Türkler zorla Harisin bulunduğu eve girdiler. Onu derhal yakalayarak komutanlarının önüne getirdiler. Zavallı adam kendisini yakalayan Türk-yere şöyle diyordu: "Deki, eğer ben Haktan sapmışsam bu sapışımın günahı kendi nefsim'e âittir." (x) Türkler adamın kendisini haklı göstermek için ileri sürdüğü bu mantık oyunlarına pek önem vermemişler ve:

— O bizim Kur'anımızdır. Sen gerçekten peygamber isen kendi kuranını getir demişlerdir.

Sonra durum halifeye bildirilmiş ve neticede bu yalancı peygamberin boynu uçurularak cesedi de bir dere kenarında asılmıştır (26).

Bütün bu açıklamalar, Türklerin daha Emevîler Devletinin kuruluşunu müteakip halifenin maiyyetinde bulduklarını ve saray muhafızlığı gibi çok önemli bir görevin kendilerine verildiğini göstermektedir. Halifeler, bunun yanı sıra memleket içinde zaman zaman çıkan bazı huzursuzlukların halledilmesinde onlardan geniş ölçüde yararlanmışlardır.

(x) Kur'an-ı Kerim'in Sebe' sûresinin 50. âyetinin meâlidir.

II- ARAP ORDULARINDAKİ İLK TÜRKLER HAKKINDA AÇIKLAMALAR

A) Müslüman Türklerden Kurulan İlk Ordu: (Mevâliler)

Hilafet Emevîlere geçipte, İmparatorluğun hudutları doğuda genişlemeye başlayınca, müslüman Araplar İrani çığneyerek bir anda Ceyhun Nehrine kadar dayanmışlar ve pek tabii olarak Türklerle daha yakından temas etme imkânlarını bulmuşlardır. Bu çeşitli temaslar neticesinde onların gerçekten cesur, harpçi, çok yaman döğüşen bir millet olduğunu görmüşlerdir.

Aşağıda nakledeceğimiz bazı rivayetler Türklerin buhususta Araplara nasıl bir intiba bıraktıklarını göstermesi bakımından önemli bir mahiyet arz etmektedir. Câhız Türklerin, atıcılık ve binciliklerine ve onların bu sahalardaki maharetlerini şu cümlelerde tasvir etmeye çalışır ve derki:

”Türk avının üzerine dalan kuşlara dahi ok atar ve isabet ettirir. O son süratle koşan atının üstünde bile öne, arkaya, sağa ve sola hatta aşağıya ve yukarıya dahi maharetle ok atar”. (27)

İbn. Fadlan ise meşhur risalesinde, bu hususta başından geçen ve hakikaten ilginç olan bir olayı anlatarak derki:

”Ben bir Türkü gördüm. Onun çok güzel ata bindiğini ve ok attığını söyüyorlardı. Nihayet bir gün (*uzun seyahatimiz sırasında*) o bize kılavuzluk ediyordu. Bu arada havada bir ördek topluluğu çıkıvermesin mi? Hemen o Türk yayını onlara doğru çevirdi ve atını mahmuzlayarak kuşlara karşı vaziyet aldı ve okunu attı. Birde ne görelim, Türk ördeği vurarak yere düşürmüştü”. (28)

Yine büyük Arap yazarlarından Sealibî: ”Yunanlıların filozofları kadar Türklerinde atıcılığı meşhurdur”, demektedir. (29)

İşte Arap vâlilerinin Türkerin bu millî karakterlerini anladıktan sonra, onları yeni gelişen hadiseler karşısında değerlendirmeleri daha ziyade bu görüş açısından olmuştur. Müslüman Araplar, Türk kapılarını döğmeye başladıkları zaman, Horasana gelen vâliler zaman zaman düzenledikleri seferlerle sık sık Ceyhun nehrini geçerek Türk şehirlerine hücum ediyorlardı. Genellikle Türk şehirlerine yaptıkları bu sürekli akınları sırasında, bir taraftan Türklerle çok ağır zayıatlar verdirirken, diğer taraftan da pek çok Türkleri esir alarak beraberlerinde getiriyorlardı.

Her ne kadar onlar bu yiğit Türkleri köle olarak satmak suretiyle çok büyük meblağlar kazanmışlarsa da, sonraları asker olarak kullanmak lüzumunu duymuşlardır. İşte Türklerden müteşekkil ilk ordu birlikleri bu esirler ve kölelerden kurulmuştur. Temel kaynaklarda bu hususları yeteri kadar aydınlatacak rivayetler bulunmamaktadır.

Bilindiği gibi Ubeydullan b. Ziyad'dan sonra Horasana Said b. Osman, vâli olarak gönderildi. 674.

Said b. Osman kendisinden önceki vâlilerin yaptıkları gibi Ceyhun nehrini geçerek Semerkanta yürüdü. *Büyük bir kuşatmadan sonra şehri almaya muvaffak oldu.* Said, bu harplerde bir çok ganimet elde ettiği gibi eli silah tutabilecek 30,000 kadar Türk gencini de esir alarak askeri üssü olan Merv'e döndü.

Bu şekilde Türklerle daha yakından temas etme fırsatını bulan Said, onların gerçekten harpçi bir millet olduklarını yakından görmüş, Arap ordularının yanı sıra özel bir takviye gücü olarak techiz edilmelerinde büyük faydalar sağlanacağını düşünmüştür. Böylelikle Said b. Osman, Semerkant'dan aldığı esir Türkleri ilk defa techiz ederek onlardan müteşekkil Türk ordusunu kurmuştur.

Said b. Osman'dan sonra Horasan'a gelen Arap vâlileri Türkistana yaptıkları akınlar sırasında esir aldıkları Türkleri asker olarak techiz etmeye devam etmişler ve feth hareketlerinde gerektiğinde onlardan büyük ölçüde yararlanmışlardır. Bu Türk birlikleri ihtiyaç anında kullanılmak üzere dâima Arap komutanlarının emrinde hazır vaziyette beklerlerdi.

Türkistanı büyük bir Arap hegemonyası altına alan ve Baykent, Semerkant, Buhara gibi Türkistan şehirlerini birer birer fetheden Kuteybe b. Müslime gelince: O, on seneden fazla süren askerî hareketi sırasında Türklerden hem mâlî hem de insan gücü yönünden geniş ölçüde yararlanmış ve kendisinden önceki vâlileri gibi Türkleri techiz ederek Arap ordularının yanında bir takviye gücü olarak kullanmıştır. Yukarda da işaret edildiği gibi Semerkantın ele geçirilmesinde bu Türklerin büyük çapta yararlılıkları görülmüştür.

Bilindiği gibi Kuteybe, Semerkantı, daha önce yapılan anlaşmayı hiçe sayarak istilâ ettikten sonra, kendisi yeniden bir anlaşma daha yapmıştır. Bu anlaşma gereğince yerli halkın eli silah tutabilecek güçte ve kuvvette olması şartıyla 10,000 kişiyi esir olarak aldı. İbn. Cerir tarafından zikredilmiştir. (30)

Buharayı fethettikten sonra ise Hamevî yine Kuteybenin 50,000 kişiyi esir aldığını kaydetmektedir. (31) Pek tabiidir ki Kuteybe bu esirlerden büyük ölçüde yararlanmış ve onları Arap ordularının yanında bir asker olarak kullanmıştır. Dr. H. İ. Hasan bu hususta bazı rakamlar vererek şöyle demektedir:

"Kuteybe bilhassa Buharayı aldıktan sonra sadece şehrin sosyal işleri ile ilgili bir kısım hareketlerle yetinmemiş, bu hareketlerini orduya da teşmil etmiştir. O sıralarda çarpışan arap ordularının miktarı 9,000 Basralı, 7, 000 Beni Bekr

kalibesinden, 10,000 Beni Temim kabilesinden, 4,000 Abdülkaysa kabilesi, 10,000 Beni Ezd kabilesinden, 7,000 Kufe halkından olmak üzere ceman 46,000 kişiden ibaret bulunuyordu. Bunlardan 7,000 Deylemli köleler idiler. Kuteybe Buharayı aldıktan sonra yerli halktan 10,000 ile 20,000 kişi arasında değişen bir ordu kurmuştur." (32)

Bununla beraber Türk birlikleri zaman zaman müslüman Arap askerlerinin yanı sıra büyük kuşatmalara iştirak etmişler ve kesin sonuçlu neticelerin alınmasında şüphesiz önemli derecede müessii olmuşlardır. O kadar ki Gibb, Semerkantın Kuteybe tarafından tekrar fethedilmesinin ancak bu Türklerin yardımı sayesinde süratle tamamlandığını kaydetmektedir. (33)

B) Türk Askerlerinin Sosyal Durumu :

Bütün bunlara rağmen, müsüman Arap orduları safında çarpışan ve kesin zaferlerin kazanılmasında büyük yararlılıklar gösteren Türk askerlerine gereken ihtimam ve önemin verildiğini iddia etmek biraz safdillik olur. Onlar dâima bakımsız ve perişan halde bırakılmış ve ister istemez ikinci sınıf vatandaş muamelesi görmüşlerdir. Bu durum, Emevî Halifelerinden Ömer b. Abdül Azizi ziyaret eden bir heyet tarafından bütün açıklığı ile ortaya konulmaktadır.

Büyük tarihçi Taberi, Cerrahın Horasan vâililiği sırasında Şam'a kadar gelen bir hey'etten bahsetmektedir. Dirayetli daha doğrusu konuşmasını bilen kimselerden kurulu olduğu anlaşılan bu hey'etle Halife Ömer arasında geçen konuşmalar, Türkistan halkına ve Arap ordularındaki müslüman Türklere ne şekilde muamele edildiğini bütün incelikleri ile gözler önüne sermektedir.

Ömer, Horasandan gelen bu hey'etle yakından ilgilenmiş ve onların samîmî bir şekilde dertlerini ve şikâyetlerini dinlemiştir. Taberiye göre Ömer hey'etten olduğu halde kendi hâlinde uran ve konuşmalara hiç katılmayan bir adama döndü ve :

- Sen bu hey'etten değil misin? dedi. Adam,
- Evet, bu hey'ettenim dedi.
- Öyle ise seni konuşmaktan alıkoyan şey nedir?

O zaman adam:

"—Ey Müminlerin Emiri dedi. Harbeden 20,000 köle (Türk) vardır. Bunlara ne bir aylık verilir ne de yiyecek. Perişan bir halde harbe sürüklenirler. Ehli zimmet (Türkler) den bir o kadarı damüslüman olmuşlardır. Buna rağmen

men onlardan hala haraç alınmaktadır. (x) Başımızdaki vâli (*Cerrah*) ise ise bambaşka bir adamdır. İrkçı bir zorbadır. Hitab etmek için minberlerimize çıkar ve halka karşı ulu orta konuşmaktan hiç çekinmez. Şöyle der:

(—*Size eza ve ceza etmek için geldim. Bugün ben ırkına düşkün bir adamım. Allah'a yemin ederek söylüyorum ki, benim milletimden olan bir kimse (Arap) benim için diğer milletten olan yüz kişiden daha sevgili ve makbuldür.*) Bütün bu yaptıklarından sonra o zülüm ve merhametsizlikte başımızda sanki Haccanın kılıçlarından bir kılıç gibidir.” (34)

Halife Ömer'le, Türkistandan gelen hey'et arasında geçen bu konuşmalar, üzerinde durduğumuz konuya bir çok yönlerden ışık tutmaktadır. Horasana gelen vâlilerin ve diğer devlet adamlarının yerli halka karşı takındıkları tavır ve hareketleri, bu toplantıda en basit ve açık kelimelerle en güzel şekilde ifade edilmiştir.

Bu konuşmalardan kolaylıkla anlaşılacağı üzere, Emevî ordusunda çarpışan müslüman Türk askerlerine hiç bir zaman yeteri kadar önem verilmemiştir. Emevîler devrinde Türkistanda dahil, Doğu; (Türkistan ve Sind) Batı; (Afrikanın kuzey kesimleri ve İspanya) Kuzey, (Anadolu, Azarbeycan ve Kafkasya) istikametinde gelişen fetih hareketleri ile elde edilen ganimetler sonucu müslüman cengâverler büyük bir servete ve zenginliğe sahip oldukları hâlde, aynı saflarda çarpışan Türklerin bu ganimetlerden nasipleri yok denecek kadar azdır.

Onlar her nedense Taberinin de kaydettiği gibi ihmal edilmiş, âdeta boğaz tokluğuna çalıştırılmışlardır. Bir misâl olarak kaydettiğimiz bu muhavereden de anlaşılacağı üzere Emevî ordularındaki Müslüman Türklerin sosyal durumları sessiz ve sâkin duran, lâkin kendisine İslâmın âdil Hâlifesi tarafından konuşma müsâadesi verildiği zaman bu çok acı gerçekleri samîmî olarak en iyi bir şekilde dile getiren o müslümanın büyük bir vukufu tasvir ettiği manzara çerçevesindedir.

(x)

(x) Ehli, zimmet veya zimmiler, müslüman ahd ve emanına girmiş, yahud İslâm hükümetinin tebaiyyetini kabul etmiş gayri müslimlerdir. Müslüman idareciler bu kabil kimselerin her türlü emniyet ve selâmetini sağlamaya mecburdurlar. Buna karşı ehli zimmet'de devlete karşı belirli bir miktarda vergi ödemekle mükellef tutulurlardı ki buna İslâm hukukunda haraç veya cizye denir. Eğer zimmîlerder biri ihtiyarı ile hiç bir zorlama olmadan İslâm dinine girerse ondan bu vergi otomatikman düşer. O da tıpkı diğer üslümanlar gibi cemiyette aynı, eşit haklara sahip bir kimse olur.

Fakat burada mevzubahs edilen ehli zimmet müslüman olmak için âdeta çırpınan fakat her ne nedense Emevî devlet adamları tarafından binbir türlü müşkülât çıkartılan ve hiç bir şekilde anlayış gösterilmeyen kimselerdir.

(x) Halife Ömer, Horasan vâlisi Cerrahın bu şekilde bir çok yolsuzluklarını duyduktan sonra onu derhal azlederek Şama çağırmıştır.

SONUÇ

Türkerden yararlanma ve onları asker olarak kullanma keyfiyeti Horasana vâli olarak gönderilen hemen hemen bütün Arap komutanları tarafından üzerinde dâima önemle durulmuştur. Bir başka deyimle Said b. Osman tarafından nüvesi kurulan ilk müslüman Türk ordusu, Arap dünyasındaki bütün politik ve sosyal dalgalanmalara rağmen Emevîler devri boyunca vücut ve varlıklarını devam ettirmişlerdir.

Hişam b. Abdülmelik zamanında Horasana vâli olarak gelen Nasr b. Seyyar (738) Türk yurtlarında kesin Arap hâkimiyetini sağlamak için bir çok harplerde bulunmuştur. Pek tabii olarak bu uzun süren harplerde Türklere asker olarak hiçte küçümsenmeyecek bir tarzda yararlanmıştır. Hatta İbn. Cerir Seyyarın Taşkenti feth etmek için hareket ettiğinde beraberinde 20,000 kişilik bir Türk ordusunun bulunduğunu kaydetmektedir. (35)

Bu rakam aynı zamana müslüman Arap ordularının yanısıra çarpışan Türklere mevcudiyeti hakkında da bir fikir vermektedir. Osmanlı ordusundaki Yeni çerilerin miktarının 8 veya 10,000 civarında olduğu düşünülürse Arap ordusundaki Türklere sayılarının bir hayli kabarık olduğu göze çarpmaktadır.

Emevîler Devleti yıkılıp da yerine Abbasiler Devleti kurulduktan sonra ise Türklere tutum ve durumu çok kısa bir zamanda değişmiştir. Ordu tamamen müslüman Türklere kurulmuş ve yüksek komuta mevkileri Türk asıllı generallerin eline geçmiştir. Devlet ve hükümet idaresinde Türk asıllı kimseler büyük yerler işgal eder olmuşlardır. Dolayısıyla hilafet ülkelerindeki Türk nüfusu ve tesiri gözleri kamaştıracak bir hâle gelmiştir.

Biz bu önemli konu üzerinde imkânlarımız müsâit olduğu taktirde bir başka incelememizde daha etraflıca durmak istiyoruz.

BİBLİYOGRAFYA

- 1- Ligeti, L., Bilinmeyen İç Asya, İst. 1970, II, b. 18.
- 2- Batrhold, T. W., Tarih et-Türk Fi Asya el-Wusta, Kahire, 1958, s. 12.
- 3- en-Necm, V. Taha., el-Cahız vel-Hadiratül-Abbasiye, Bağdad, 1965, s. 120.
- 4- en-Necm, V. Taha, a.g.e., s. 130.
- 5- Barthod, W., a.g.e., s. 52.
- 6- Eliot, C., Turkey in Europe, London, 1945, s. 93.
- 7- Halling, G., A Study in Turkish Values, London, s. 16.
- 8- Lewis, B., The Middle East and West, London, 19-20.
- 9- el-Cahız, Fezailü'l-Etrak (Resailü'l-Cahız), Kahire, 1964, I, s. 65.
- 10- Abdül kâfi, Hamasetüz-Zurefi, (Özel nüsha), 43 b.
- 11- Ebilfida, Tarih'u Ebilfidâ, Mısır, III, s. 44.
- 12- Yusuf, S. M., Islamic Studies and Culture, Lahore, 1970, s. 108.
- 13- Yakût, Mu'cemül-Büldan, Beyrut, 1957, I, 356.
- 14- el-Balâzurî, Füthu'l-Büldan, Beyrut, 1958, s. 357.
- 15- et-Taberi, Tarihu'l-Ümeme vel-Müluk, el-Matbatü'l-Huseyniyye Mısır, VI, s. 167.
- 16- Kadı er-Raşid, Kitabü'z-Zehair vet-Tuhuf, Küveyt, 1959. s. 166.
- 17- İbn, Hubeyb, Esmâü'l-Muğtalın minel-Erşaf ver-Rakik (Nevadirü'l-Mah-tutat), Kahire, VI, b. 166.
- 18- Encyclopediâ of Islam, I, s. 1293.
- 19- et-Taberi, VI, s. 167.
- 20- İbn Abdü Rabbih, Kitabu'l-Ikd el-Ferid, Kahire, 1944, I, s. 191.
- 21- el-Cahız, Kitabü'l-Hayevan, Mısır, 1957, VIII, s. 175.
- 22- et-Taberi, VIII, s. 280.
- 23- et-Taberi, VIII, s. 130.
- 24- Ebü'l-Fida, el-Bidaye ven-Nihaye, Mısır, 1932, IX, s. 27.
- 25- İbn Abdü Rabbih, a.g.e., VII, s. 261.
- 26- Ebü'l-Fida, el-Bidaye, IX, s. 27, 28, vd.
- 27- el-Cahız, Fezailü'l-Etrak (Resailü'l-Cahız), Kahire, 1964, I, s. 45.
- 27- Risâletü İbn Fadan, nrş. Sami ed-Dehhan, Dımışk, 1960, s. 10.
- 29- es-Sealibi, Letaifü'l-Maarif, Mısır, 1960, s. 32.
- 30- et-Taberi, VIII, s. 87.
- 31- Yakût, a.g.e., III, s. 356.
- 32- Hasan, İ. Hasan, a.g.e., I, s. 301.
- 33- Hasan, İ. Hasan, Tarihu'l-İslam Kahire, 1957, I, s. 301.
- 34- Hasan, İ. Hasan., a.g.e., I, s. 301.
- 35- et-Taberi, VIII, s. 252.

YAZICI SÂLİH VE ŞEMSIYYE'Sİ

Dr. Âmil Çelebioğlu

Yazıcı (Kâtib) Sâlih, Sultan Murâd-ı Sâni devrinin meşhur âlim ve meşâyihinden olan Yazıcıoğlu Mehmed ile Ahmed-i Bican'ın babasıdır. Bunların dedesi yani Sâlih'in babası, -hakkında isminden başka hiç bir mâlûmâtımız olmayan-Süleyman adında bir zâttır.¹

Yazıcı Sâlih, devlet hizmetinde kâtib olarak çalışan ve:

"Âdemî oldur ki dâniş yâr ola
Cehl ile gitmek cihândan 'âr ola

'İlm ile irdi irenler menzile
Câhilüñ qadri vazı' gelmez dile"²

mısralarından da anlaşıldığı üzere, ilme kıymet veren münevver ve ârif bir kimse-
dir. Bâzı garplı müelliflerin, Yazıcı Sâlih ile Şakayık'da Hacı Bayram-ı Veli'nin
müridleri arasında zikrolunan Salâhaddin-i Bolevi'yi aynı şahıs sanarak Yazı-
cıoğlu Mehmed'in ve Ahmed-i Bican'ın babası olarak göstermeleri kanâatimizce
yanlıştır. ^{4,5}

Doğum yeri:

Yazıcı Sâlih'in doğum yeri ve târihi kat'î olarak belli değildir. Gelibolu'lu
Âlî Efendi, doğum yeri için "Menşe'en mevlidleri Ankara yâhûd vilâyet-i Rûm'ufi
kasabâtunîdan biri olmak ihtimâldür." ⁶ diyerek kesin bir şey söylemez. Her
halde Âlî Efendinin tesiriyle aynı tereddüt devam eder. Mâmafih, Şemsiyye'nin
"Ankara'da yaşayan Devlet Han âilesinden İskender bin Hacı Paşa"ya⁷ ithâf

1 Yazıcıoğlu Mehmed, Muhammediye (ketebe kaydı) Ank. Vakıflar Genel Müdürlüğü, Arşiv
ve Neşriyat Müd. ktb. no. 431/A.

2 Yazıcı Sâlih, Şemsiyye Süleymaniye Ktb., Pertevniyâl bl., no. 766, yk. 12a.

3 Şakayık-ı Nu'mâniye, (Meccî Ef. Terc.), 1269, sh. 96.

4 F. Babinger, Enzyklopedia des İslam, Yazıcıoğlu Mehmed maddesi, Leiden, 1934. c. IV, sh.
1268.

5 E. j. W. GIBB, A History of Ottoman Poetry, London, 1958, c. 1, sh. 390.

6 Gelibolu'lu Âlî Ef. Künhü'l-Ahbar Millet Ktb., Târih bl., no. 4225, yk. 75b.

7 Ord. Prof. İ. Hakkı Uzurçarşılı, Osmanlı Tarihi, Ankara, 1947, c. I, sh. 282.

edilmiş olması da müellifinin Ankara'lı olmak ihtimâlini kuvvetlendirebilir. Mu-
hakkak olan husûs, Gelibolu'ya sonradan gelip yerleşmiş olmalarıdır. Yazıcıoğlu
Mehmed'in şu mısraları, bunu, şüpheye mahal bırakmaksızın te'yid eder:

"Vezîri var idi bir nûr-ı Vehhâb
Adı Mahmûd Paşa'dı İbni Kaşşâb
.....
Anuñ sevgisine idüp tavaştun
Gelibolı'da kılmışdum temekkûn" 8

Kasaboğlu Ali Bey'le İlgisi :

Yazıcı Sâlih'in, "Fâtih Sultan Mehmed Han'ın ikinci culûsunda Karaman-
oğlu İbrâhim Beg'e Tecdid-i 'ahd ü mişâk için me'mûren gönderilen Kaşaboğlu
Mahmûd Paşa'nun mağdumu 'Alî Beg'in hocası olduğunu" nu Bursalı 9 Tâhir
bey kaynak göstermeden söylerse de zaman uygunluğu bakımından doğrusu,
Yazıcı Sâlih, "Gelibolı'da Kaşaboğlu hamâminun şâhibi vezir Mehmed Paşa-
nuñ karındaşı 'Ali Beg'ün hocasıdır. Merhûm Ali Beg vefât itdükten soñra vezir-i
Sultân Murâd olan İskender bin Hâcı Paşa bin Nâşirüddin Paşa bin Hüsrev Şâh
içün hicretün sekiz yüz on birinci yılında Şemsiyye nâm bu melhameyi nazm idüp
merhûm ve mağfurun leh İskender Paşa'ya tuhfe itmüşdür." 10 ifâdesi olmalıdır.
Şemsiyye'nin "Sebeb-i Te'lif" indeki beyitlerden, Yazıcı Sâlih'in, Kasaboğlu
Ali Beg'i ne derece çok sevdiğini, ona intisâb edip hicri yedi yüz yetmiş beş tâ-
rihinden itibaren otuz altı yıl hizmetinde bulunduğunu, o erenler serverinin ken-
disini çok hoş tuttuğunu, otuz altı yıl içinde bir kere bile kasden gönlünü yıkmadığını... ve Ali Beg'in eserin yazıldığı sıralarda ölmüş olduğunu anlıyoruz:

" -----
Söyleyeyim vaşf-ı hâlden bir haber
Dinle 'ışk ile eyâ şâhib-hüner
Ol Kaşaboğlu 'Ali Beg pâk-i dîn
Sâde gönüllü şahâvetli emîn
Kâmil ü cömerd ü 'âkıl yiyici
Şoşbet ehli vü işidüp diyici
Tanrı'nuñ hâşî erenler serveri
Gönli tolı nûr begler cevheri

8 Yazıcıoğlu Mehmed, Muhammediye, Ank. Vakıflar Genel Müdürlüğü, Arşiv ve Neşriyat
Müd. Ktb., no. 431/A, bk. 322a.

9 Bursalı Tâhir, "Yazıcı Salâhaddin", Türk Yurdu, İstanbul, 1329. C.V., sh. 1020-21,

10 Hicri 1030 tarihli bir Şemsiyye nüshası zahriyesinden, Millet Ktb., Manzum eserler bl., no.
1298.

Allâh'a şalmış idi çün her işi
Hoş dutar idi beni ol er kişi
Ne beg idüm (hoz ne) bellü kul idüm ¹¹
Ne disem söylesem hep mağbul idüm
Otuz altı yıl sözümden çıkmadı
Kaşd ile gönlümi bir gün yıkmadı
Ben daği hizmetde taşşır itmedüm
Gice vü gündüz katından gitmedüm
Hoş u yavuz her nice geçdi zamân
Bile geçürdük melâlet şâzimân
Çünki bu dünyâ degül dârü'l-bakâ
Bâtılı terk eyledi gitdi Hâk'a
Cenneti erzânî kılsun pâdişâh
Şofını pâyende dutsun ol İlah
Andan ayru düşeli şâd olmadum
Dâimâ meşgûl ferâgat bulmadum
Gönlüm egleyümedüm kim şâd olam" ¹²
Râhat ire guşşadan âzâd olam

Salâhaddin adının yanlışlığı:

Yazıcı Sâlih'in adı, bir çok yerlerde, bilhassa muahhar eserlerde yanlış olarak "Salâhaddin" diye geçmektedir. (13) Aynı vâdide yine manzûm bir eser vermiş olan İbrahim Cevri de Melhame'sinin başında:

"Ba'd-i hamd-i Hudâ ve na't-i Nebî
Melhame nazmınun budur sebebi

11 Esas olarak aldığımız Pertevniyâl nüshasında bu kelime "ne hoz" şeklindeyse de vezin tutmuyor: şahsî nüshamızda ise bu kelimenin yerinde "ben ne" ibaresi vardır.

12 Yazıcı Sâlih, Şemsiyye, Sly. Ktb., Pertevniyâl, bl., no. 766, yk. 9a-b.

13 Meselâ Salâhaddin olarak geçen yerler: M. Fuad Köprülü, Anadolu'da Türk Dil ve Edebiyatının Tekâmülü, Yeni Türk Mecmuası, 1933: sayı 5, sh. 378, N. Sâmi Banarlı, Türk Edebiyatı Tarihi, İst.: sh. 139, Vasfi Mâhir Kocatürk, Türk Edebiyatı Tarihi Ank. 1964: sh. 220, Behçet Necâtigil, "Edebiyatımızda İsimler Sözlüğü" İst., 1968: sh. 298, Sâlih olarak zikreden eserler: Kâtib Çelebi, "Keşfizzünun, İst., 1943. C. II, sh. 1746. Müstakimzâde Süleyman Sa'adeddin, Mecelletünnisab, Sly. Ktb. Hâlet ef. bl. no. 628, yk. 152a, 443a; "Esmâü'l-Müellifin" Bağdadlı İsmâil Paşa, İst., 1955.C. II, sh. 198,

Hz. Osman için:

.....
"Ehl-i tefsir ü ma'ânî dîn eri
Yûsuf-ı şânî erenler gevheri
Yüzi şuyından melâ'ik utanur
Sözi şekker kavli muhkem yüzi nür

.....
"Âdil ü'âmil mu'tî' şâhib-cemâl
Balk urur yüzinde nür-ı Zü'l-celâl" 26
.....

Hz. Ali için:

"Hem Ali'dür sevgülü dördüncü yâr
Hâce-i kevineyn-i şâhib-Zülfikâr
"Âkil ü kâmil muhakkık kutb-ı dîn
Şâki-yi Kevşer sââdetlü emîn" 27
.....

Yazıcıoğlu Mehmed'in şu:

"Zamân-ı tâbi'în oldı İmâm-ı A'zâm irişdi
Sirâc-ı ümmet oldı ol cihân oldı girü meşkür" 28

"Bizüm mezhebümüzde şünnetdür anı dîmek
Veli farz durur Şâfi'ide bilâ-ihtimâl" 29

"Bu söz ehl-i sünnet cemâ'at olanuñ durur
Velî korkudur bid'at ehlini kıl infihâm" 30

"Emr-i şer'a muhâlefet zinhâr
Olmasun sende aşlâ menhiyyât" 31

"Merkez-i şer'üzîe tâlib pes başa ayağını
Devr ide tâ kim haqîkat mülkin ide iktisâm" 32

26 a.e., yk. 8b

27 a.e., yk. 8b-9a

28 Muhammediye, yk. 203a

29 a.e., yk. 194a

30 a.e., yk. 197a

31 a.e., yk. 188b

32 a.e., yk. 149a

ifâdeleri onun da hanefiliğini kesinleştirebileceği gibi babasının dahi Hanefî mezhebinden olduğunu ve şerîata bağlılığını söylememize imkân verir.

Yazıcı Sâlih, Hakk'a ve kadere tam bir teslimiyet içinde ve bir derviş tevek-
külündedir:

"Ben ayıtdum olacağ olsa gerek
Ne ki yazmışdur Çalap gelse gerek"

Çünkü kısmet yoludur hük-m-i İlah
Pes niçün duta kişi renc ile âh

.....
Ne ki taqâdirdür gelür nitmek gerek
Pes gönül Tañrı'ya berkitmek gerek" 33

Kanâat ehlidir:

"Ben didüm gözlen kanâ'at yolların
Tañrı nâzırdur gözedür kulların" 34

ve:

"Bî-bakâdur çünki bu dünyâ i yâr
Bir görelüm ne getirür rûzigâr" 35

"Kalmaya senden ya andan bir nişân
İlle bu sözler kalısar câvidân" 36

gibi beyitleri de âdeta onun, çocuklarına akseden, şahsiyetinin ve zevkinin delil-
leridir. Ayrıca devrinin büyüklerine kasideler yazmamış görünmesi de çocukla-
rında yani Yazıcıoğlu Mehmed ile Ahmed-i Bican'da mün'akis karakterini gös-
teren bir husûstur.

Mezarı:

Yazıcı Sâlih'in mezarının, Gelibolu'da halk arasındaki rivâyetlere göre, e'l'an
mescid olarak kullanılan Yazıcıoğlu Mezarlığının kapalı kısmında olması müm-
kündür.

Yazıcıoğlu Mehmed için, "Hâlâ türbesi Gelibolu'da mezâr-ı şigâr ve kibâr-
dadır" 36 kaydı da burasının, belki aynı zamanda ibâdet de edilebilen kapalı
bir türbe kısmı olduğunu gösterdiği gibi Yazıcıoğlu Mehmed'm mezarının sol

33 Şemsiyye, a.y., yk. 9b-10a

34 a.e., yk. 10a

35 a.e., yk. 12a

36 Şem'adânizâde Fındıklılı Süleyman Ef., Mirû't-Tevarih İst., 1338 sh. 446.

tarafıta açık kısmında olmasına rağmen kapalı yerdeki Abdülmecid Han devrinde yapılan ta'mire ait kitâbedeki:

.....
"Ziver gelüp bir ehl-i dil söylendi bu târîh-i tâm
Yapdı Yazıcızâdeniñ bu türbesin şâh-ı cihân" 37

makta' beyti de bu mescidin yakın zamanlara kadar bir türbe olduğunu kesinleştirir.

Bu binâ mescid hâline ifrâg edilmeden önce içeri girilince sağ tarafıta iki veya üç sanduka var imiş. Yazıcı Sâlih ve âilesine âdiyeti söylenmektedir ki, Yazıcıoğlu Mehmed'in annesi hakkında tek mâlûmât, bu şifâhî rivâyetlere dayanıp Yazıcı Sâlih'in Gelibolu civârında Müctebe köyünden birisiyle evlendiği ve bu sandukalardan birinin ona âit olduğu şeklindedir. Asıl Yazıcıoğlu Mehmed'in mezarının bulunduğu açık kısma bitişik olan bu türbedeki sandukalar, yakın devirlerde yerinden sökülüp atılmış ve İzmir vâlisiyken ölen, Gelibolu Kolordu Kumandanı Muzaffer Tuğsavul tarafından takriben 1942 yıllarında, cephanelik olarak kullanılan bu yer, boşaltılarak tâmîr ettirilmiş ve mescid hâline getirilerek ibâdete açılmıştır.

Evlîyâ Çelebi, Sofya'da Ahmed-i Bican'ın mezarıyla karşılaşmasını anlatırken Yazıcı Sâlih'in de mezar taşına temasla şöyle nakleder: "1063 târihinde Melek Ahmed Paşa ile Sofya'ya varduğumuzda ihtiyâr bir imâm bize mezâristânı gezürürken bir kabrûñ önünde turup Yazıcızâde Ahmed-i Bican Hâzretlerinüñ rûhi içün el-Fâtîha dimesi üzerine hakîr i'tirâf iderek bunüñ kabri Gelibolu'dadır. didüm. İmâm, hayır, birâderi ile aralarına nifâk düşmekle bu Sofya şehrine gelüp burada irtihâl eylemişlerdür didi. El'ilmü 'ind'allâh Bunlaruñ peder-i büzürgvârları dañi burada medfûndur ki kabr-i münevveri üzerinde: "Hâzâ merkadu Kâtib Şalâhüddin İbni Sücâüddin" tañrir olunmuştur". 38 İkin mütereddid olup sonra inanır gibi görünen Evliyâ Çelebi'nin naklettiklerinin, 39, 40 Yazıcı Sâlih ve oğlu, Yazıcızâde Mehmed'in küçük kardeşi, Ahmed-i Bican'la alâkası olmamak gerekir. Zira zikredilen mezar taşı kitâbesindeki isim için babaları değil büyük babaları tabiri geçmektedir. Taşta ise "Şücâüddin oğlu Kâtib Salâhaddin" diye yazılı imiş ki Yazıcıoğlu Mehmed'in bizzât kendi el yazısıyla olan Muhammediye'sine ve diğeri eserlerindeki kayıtlara göre künyelerinin "Sâlih bin Süleyman" olduğu sarihdir 41.

37 1256/1840

38 Evliya Çelebi, Seyahatname, İst., 1314. C.V. sh. 220,

39 a.e., İst., 1314. C. III, sh. 417.

40 a.e., İst. 1314. C. III, sh. 401.

41 Âmil Çelebioğlu, Yazıcıoğlu Mehmed ve Muhammediyesi, İslâmî İlimler Fk. Dr. Tezi, no. I, sh. 76.

O zaman Sofya'daki bu zâtların başka kimseler olmak ihtimâli kuvvetlenir. Sonra Envârü'l-Âşıkîn'in Sofya'da yazıldığı söyleniyor ³⁹ ki, bu eseri için Ahmed-i Bîcan'ın kendisi, "İşbu kitâb Gelibolı'da tamâm oldu" demektedir. ⁴² Ve ağabeyi Yazıcıoğlu Mehmed'in ölümünden onbeş sene sonra kaleme aldığı Münteha tercümesinde yine bu eser münâsebetiyle "Sağalî aq ve yüzi qara Ahmed-i Bîcân Gelibolı'da tamâm itdi" ⁴³ demesi ve kardeşine karşı onun, gerek sağlığında gerekse ölümünden sonra gâyet hürmetkâr bir ifade kullanması ve nihâyet Ahmed-i Bîcan'ın, ağabeyinin bütün Arapça eserlerini tercüme ederek feyzini daha çok ondan almış görünmesi ve bunlar dışında çoğaltılabilecek deliller, Envârü'l-Âşıkîn'in Gelibolu hâricinde bir yerde yazılmış olabileceğinde ve iki kardeş arasında bir anlaşmazlığın bulunacağında tereddüde mahal ve imkân vermez.

Eserleri:

Yazıcı Sâlih'in bugün elimizde tek bir eser gibi görünen sâdece "Şemsiyye"si mevcuttur. Gelibolulu Âlî Efendi de "İlm-i nücûmda yed-i fûlâsı ve havâdiş-i zemîn ü âsümâna müteâllik melhame-i kübrası vardır" ⁴⁴ diye büyük bir melhamesi olarak tek bir eseri haber vermektedir. Evliyâ Çelebi ise Melhame'den başka Risâle-i fi't-tüb, Seba'l-Mesânî ve Ta'bir-nâme gibi eserlerinin bulunduğunu bildirirse de bugüne kadar bunlardan biriyle karşılaşılmaştır.

Mamafih, Şemsiyye'de yer yer hekimlikle ilgili husûsların yer alışı ve Yazıcı Sâlih'in herhâlde bir veyâ birkaç eserinden istifade ettiği Ebû Hubeys'in, tıbla, tâbirle, tefsirle ilgili eserlerinin bulunması⁴⁶, bizzât Şemsiyye gibi kısmen hacimli sayılabilecek bir eserinin mevcudiyeti ve müellifin kendisi için kullandığı "te'lif sâhibi" sözü, onun başka eserlerinin de olabileceğini muhtemel kılacaktır.

Bursalı Tâhir Bey, Melhame'den başka bir eser gibi bahsettikten sonra "... Şalâhaddin'in görebildiğimiz eserlerinden oiri de 'ulûm-ı ri'yâziyyenin nücûm-ı hey'et şû'besine müte'allik (Şemsiyye) ismindeki eseridir ki her şeh-i şemsiñin birinden nihâyetine kadar her gündeki tahvilât-ı havâiyyeden istidlâl olunan ahkâmıdan bâhiş ve manzûmdur" ⁴⁷ diyerek Melhame ve Şemsiyye'yi iki ayrı eser gibi gösteriyorsa da herhâlde ikisi birbirini tamamlayan tek bir eserdir. Nitekim

42 Ahmed-i Bîcan, Envârü'l-Âşıkîn, Sly. Ktb. Hasib Ef. bl., no. 211, yk. 2b.

43 Ahmed-i Bîcan, Münteha, Bursa Arkeoloji Müzesi Ktb., E 74/235, yk. 165b.

44 Gelibolulu Âlî Ef., Kühû'l-Ahbar, Millet Ktb., Târih bl., no. 4224, yk. 75b.

45 Evliyâ Çelebi, Seyahatname, İst., 1314. C. V. sh. 320.

46 Takvimü'l-Edviye, Sly. ktb. Ayasofya bl. no. 3600: Kâmilü't-Ta'bir, Sly. ktb. Çelebi Abdullah bl. no. 226: Telhis fi'ilâlül'-Kur'an, Sly. ktb., Lâleli no. 69/2.

47 Bursalı Tâhir, Yazıcı Selâhaddin, Türk Yurdu, İst., 1329. C.V. sh. 1021-1022.

Gelibolu'lu Âlî Efendi de muhtemelen bu bakımdan "Melhame-i Kübrâ" 44 tâbirini kullanmış olabilir. Ayrıca Bursalı Tâhir Bey'in, makalesinde ikinci eser olarak aldığı Şemsiyye'nin ilk beyti diye gösterdiği beyitler, Melhame, kısmının ilk beyitleridir. Böylece Melhame veya Şemsiyye, fasıl, v.s. husûsiyetleriyle ve gördüğümüz mevcut nüshalarla da tek bir eser olarak görünmektedir. Zâten eserin başında ve sonunda da "Şemsiyye" sözünün geçmesi, herhangi bir şüphe ve tereddüdü yersiz kılar:

"Adını Şemsiyye vur olsun 'ayân
Ol erenler şâhına ilt armağân" 48

"Bu durur Şemsiyye kim ben söyledüm
Tül u arzın şapuña şerh eyledüm" 49

Şemsiyye'nin tercüme veyâ te'lif oluşu :

Bazı müellifler, hiçbir izâhat vermeden ve aslını belirtmeden sâdece eserin, Farsçadan tercüme olduğunu söylemişlerdir. Yazıcı Sâlih'ten mülhem ve muhtemelen aynı kaynaktan tercüme yoluyla faydalanarak bir "Melhame" yazan İbrâhim Cevri de eserinin sebab-i te'lif kısmında:

"Fârisî nüshadan bu Melhame'yi
Ya'ni bu kavî-i turfe zemzemeyi

Tarz-ı Rûmîde eylemiş beste
Kılmamış bir uşûle peyveste 50

Her edâsı rekîk ü nâ-merbût
Cümle terkîbin haşv ile maḥlût

Ne kavâfisi var ne evzânı
Ya'ni her beyti maḥz-ı virânî

Ne kadar 'akluñ olsa dâniş-i pâk
Yine mefhümüñ idemez idrâk" 51

şikâyetiyle pek devir husûsiyetlerini dikkate almadan Yazıcı Sâlih'i, biraz haksız yere tenkid ederken eserin, Farsçadan tercüme olduğunu söyleyenlerdendir. Bursalı Tâhir Bey ise, aynı şekilde Şemsiyye'nin hangi eserden tercüme edildiğini açıklamaksızın yalnız bunun, tevsian bir tercüme olduğunu, "Bu eser, 'ülemâ-yi 'arabın

48 Şemsiyye, yk. 12a.

49 a.e., yk. 114a.

50 Bursalı Tâhir Bey'in makalesinde bu mısra, "Kılarak bir uşûle peyveste" ise de mâna bakımından da yukarıdaki şekil doğrudur.

51 İbrâhim Cevri, Melhame. Topk. Sarayı Müzesi Ktb., Hazine bl., 40. 478, yk. 1b.

kitâbü'l-melâhime didikleri melhame kitâblarından biridir ki aḥkâm-ı nücûm ve aḥkâm-ı cevviyeden bâhis Türkçe manzumdur. Eserin aşlı Fârisî olup tevsi'an tercüme edilmiştir" sözleriyle belirtir. ⁴⁹ Mâmafih, Yazıcı Sâlih, bazı ifâdeleriyle eserinin tercüme olduğunu sezdirmektedir:

"Nazma derc itdüm bulındıysa ne kim
Bir 'aceb söyler Ebu'l-Fazlü'l-Hakîm" ⁵²

"Ra'd ola ger işbu ay ez-âsümân
Söz Hubeş'üñdür hemân ben tercümân" ⁵³

"Pes kitâbından anuñ naql eyledüm
Bu ma'ânî bahrine maql eyledüm" ⁵⁴

Başka benzerleri de bulunan bu gibi beyitler, Şemsiyye'nin tercüme olduğunu kabûl ettirebilirse de onun, kısmen de olsa te'lif olabileceğini izhâr ve îmâ eden misâller de az da değildir:

"Ben bu te'lifde yazup derc eyledüm
Çok şanâ'atlar daḥı ḥarc eyledüm" ⁵⁵

"Çünkü bu me'lûf tamâm oldu 'ayân
Lezzeti ḥulvi cihân taldı 'ayân" ⁵⁶

"Muḥṭalî oldum bularuñ ḥâline
Çok nazar kıldum bularuñ ḥâli ne" ⁵⁷

Kanâatımızca Yazıcı Sâlih, Şemsiyye'sinde bir veyâ birden fazla eserden daha çok tertib bakımından faydalanmış olmakla berâber, diğ er bu devrin eserlerinde de görmek mümkün olduğu gibi herhâlde bu manzum eser, doğrudan doğruya bir tercüme değildir. Hele baştan dörtüüz üç beyitlik (Ib-12a) tevhid, na't, miraciye, v.s. nin bulunduğu kısmın, kesinlikle te'lif olduğunu söyleyebiliriz. Zâten dikkat edilirse -cüz'î olmakla berâber- diğ er bölümlerle üslûp farkı bile görülebilir. Meselâ "iy saḥî, iy paşa, .vs." gibi hitablar bu kısımda daha azdır.

Müellif, çeşitli şahıs ve eserlerden faydalandığını bizzat beyân etmektedir. Bâzan da isim vermeden "Kitab böyle der" veyâ kısaca "Der" şeklinde söyler. Eğ er bu ifâdeler, örnek alınan eserden nakil değ ilse bu hâl, Şemsiyye'nin tercüme husûsiyetlerini daha da azaltır:

52 Şemsiyye, yk. 16b.

53 a.e., yk. 31a.

54 yk. 106b.

55 a.e., yk. 11b.

56 a.e., yk. 106a.

57 a.e., yk. 111b.

"Ne ki bulundu Meşâbih'de hemân
Hem Meşâriğ kavli budur bî-gümân" 58

"İlm-i İdrîs ü kelâm-ı Daniyâl
Kavl-i Eflâk u Loğmân'dur mağâl

.....
Hem Hâkîm kavli müdellel mu'teber
Zîra hikmetden virür bunlar haber

.....
Ol Ebû Sinâ m'uazzez tutduğı
Hem Melik Tâhir müdâm okutduğı

.....
Bu fütûhı nazm ile cem 'eyledüm
Ca'fer-i Şâdık dilinden söyledüm

Hem nice ulu sözi mestürdur
Kim bu fen içre bular meşhürdur

Cem° idüp dürlü menâfi 'bî-şümâr
İşbu me'lûfı bezedüm çün bahâr" 59

"Hastalık öküş ola iy hoş-lakâb
Böyle buyurmuşdur ol 'İbnü'l-'Ağab" 60

"Çün ekâbir sözini cem 'eyledüm
Pâdişâhlar cem'ine şem 'eylüdüm" 61

"Bâez-ı câlimler bunu hem söylemiş
Kömamiş müşkil tamâm şerh eylemiş" 62

"Hem dimişlerdür hâkîmden bir kaçı
Görünen yıldız uzun olsa saçı" 63

"İşbu geçmiş sözleri kim söyledüm
Yirlü yirince saña şerh eyledüm" 64

"Lîk magribde vebâ var dir kitâb
Kızlık ola dir kağatlık bî-hisâb" 65

58 Şemsiyye, yk. 6a.

59 a.e., yk. 11a-b.

60 a.e., yk. 62b.

61 a.e., yk. 12a.

62 a.e., yk. 18b.

63 a.e., yk. 53b.

64 Şemsiyye, yk. 102a.

65 a.e., yk. 15b.

"Yağmur öküş yağa bu yıl dir kitâb
Çi dahı çok düşe hem çok ola âb" 66

"Kar u buz yeksân igen çok ola dir
Eyle ikliminde bir şâh öle dir" 67

Netice olarak diyebiliriz ki Yazıcı Sâlih, Şemsiyye'sini hazırlarken Melhame-i Dâniyâl'e dâir birkaç eserden faydalandıysa bile herhâlde daha çok Şeyh Hakîm Ebu'l-Fazl Hubeş bin İbrâhim bin Muhammedü't-Tiflisî (öl. 629h.) nin Melhame-i Dâniyâl ve Beyânü'n-Nücûm 68 adlı eserlerinden istifâde etmiş olmalıdır. Zîrâ aşağıda misâllerde de göreceğimiz gibi Yazıcı Sâlih, isim tasrih ederek en çok bu müelliften bahsetmiştir. Ebû Hubeş'in, bu eserlerini göremediğimiz için Yazıcı Sâlih'in, bunlardan ne derecede faydalandığı veyâ bunları terceme ederken asıl metinlere ne ölçüde sâdik kaldığı husûsunda şimdilik bir şey söyleyemeyeceğiz:

"Hem Hakîm aqvâlini ez-ğayr ü şer
Tapuñâ şerh ideyin iy mu'teber" 69

"Bir 'aceb söz söylemiş aydur Hubeş
Çıka şardan pâdişâh yaya habes" 70

"Hem Hubeş'ün bunda var bir hoş sözi
Kılmış istinbat kitâbdan kendüzi" 71

"Hem şına leşker delim uğraşa ceys
Yimişe âfet irişe dir Hubeş" 72

"Aqla Bü'l-Fazl'ün sözindedür sebât
Zîra yağmursuz az olur her nebât" 73

"Türmaya hergiz kaçan kul var ne kim
Böyle buyurmuş Ebu'l-Fazl-ı Hakîm" 74

66 a.e., yk. 17a.

67 a.e., yk. 37b.

68 Ebû Hubeş ve eserleri için bkz.:

Dr. Zebihu'llah Safâ, Târih-i Edebiyat der Iran, Tahran, 1347: C. II, sh. 261, 318, 998; bu müellifin Türkçeye tercüme edilmiş bazı eserleri: Tabirname, Sly. Ktb. Ayasofya bl., no. 1732; Beyân-ı Sınâat, Sly. Ktb. Yenicami bl., no. 925.

69 Şemsiyye, yk. 27b.

70 a.e., yk. 65a.

71 a.e., yk. 73b.

72 a.e., yk. 80a.

73 a.e., yk. 84a.

74 a.e., yk. 105b.

Te'lif târihi ve te'lif sebebi:

"Şemsiyye, Anadolu'da astroloji üzerine bilinen bu ilk Türkçe eser," 75
811/1408-9 târihinde te'lif olunmuştur. Te'lif târihini müellif üç yerde zikreder:

"Eyledi hicret çün ol Faḥr-i çihân
Yıl sekiz yüz on bire yitdi 'ayân" 76

Çünkü hicret on bire yitdi durur
Hükmini pes şimdi itdi ol durur

"Çün sekiz yüz yıl idi on bir daḥı
Hicrete bellü ḥaḳîḳat iy aḥı" 77

Yazıcı Sâlih'in, eserini kaç yaşlarındayken yazdığını tahmin edebilmemiz mümkün omamakla beraber:

"Fâ'ilâtün fâ'ilâtün fâ'ilât
Geçdi yok yire 'ömür heyhât ü hât" 78

teessüründen herhâlde onun, olgun bir yaşa gelmiş olduğunu düşünebiliriz.

Eserin te'lif sebebini müellif, "bu faşl kitâbuñ taşnîfi ve muşannifi ḥâlûñ bil-
dürür" başlığı altında:

.....
"Söyleyeyim vaşf-ı hâlden bir haber
Diñle 'ışk ile eyâ şâḫib-hüner"

diyerek anlatır. Kasaboḡlu Ali Beḡ'i medheder, onun ölümü dolayısıyla üzüntüsünü belirttikten sonra bir türlü kederden kurtulamadığı için aklına, gönlüne ve canına "Maslahat nedür, ne yola gidelüm, ne tedbir idelüm?" diye danışır. Onlarla münâkaşasında, "Çün yalnız kaldum üç oldu bular" mazeretiyle maglûb olur.

"Âkıbet 'aklum bunı virdi naşib
Kim bulam, bir baḫtiyâr-ı dil-firîb"

75 Behcet Necatigil, Edebiyatımızda İsimler Sözlüğü, İst., 1968 sh. 298, (Mâmafih Ahmed-i Dâi'nin, Nasîr-i Tûsî'den nazmen tercüme ettiği ilm-i ahkâm ile ilgili, yetmişdört beyitlik Câmasbnâme'si muhtemelen Şemsiyye'den daha önce yazılmış olmalıdır. Adı geçen eser için bk. Prof. İsmâil Hikmet Ertaylan, Ahmed-i Dâi' hayatı ve Eserleri, İstanbul, 1952, sh. 147-154)

76 Şemsiyye, yk. 121b ve 123a.

77 a.e., Nuruosmaniye Ktb. no. 2809, yk. 165a.

78 a.e., Sly. nüshası, yk. 135b.

teklifine razı olarak, yeni bir hâmi bulmayı kabûl edince, gönlü ve canı sevinir. Bir zaman âlemde kadı, hoca, yerli, yabancı, şah ve vezir v.s. arasında birisini ararlar. Nihâyet beyler arasında muâzzez, mu'teber, gönlü tok, sözü doğru, ih-san menbâi, hattını görse Yâkut'un bile tahsin edeceği hoş bir emir bulunur:

"Adı meşhûrdur Sikender nâm-dâr
Meclisi mergüb mükemmel şâh-vâr

Atası Hâcî Paşa kutb-ı zamân
Naşirüddîn oğlıdur pes bî-gümân

Hâce Nâsır kim cihânda mâh idi
Hem anuñ atası Husrev Şâh idi

.....
Çün bulardan ma'lûm oldu bu haber
Vâcib oldu kim idem 'azm-i sefer

Ben dağı görem nicedür kıl ü kâl
Hizmetinden ne gelür şâd u melâl

İmdi bir tuhfe gerekdür hizmete
Çün eli boşla varılmaz hazrete"

kaygısıyla Yazıcı Sâlih, eserini nasıl hazırladığını yani İdris ve Dâniyâl peygamberlerin makâlerinden, Eflâtunun, Lokman'ın, Cafer-i Sâdık'ın sözlerinden faydalandığını zikirle Şemsiyye'nin muhteviyatını, adını belirtip bunu, "O erenler şahuna armagan olarak ilet" diyerek:

"Kim anuñ adı Sikender-Şânidür
Menbaü'l-hayrât şehâvet kânıdur

Öp elini kıl dü'â ol şâdımân
Şek degül maqbûl olasin bigümân

Qalmaya senden ya andan bir nişân
İlle bu sözler kalısar câvidân" 79

beyitleriyle sözünü bitirir.

Şemsiyye nüshaları:

Bu eserin, İstanbul'da görebildiğimiz yazma nüshaları şunlardır:

Süleymaniye Kütüphanesi;

1. Pertevniyâl bölümü, no. 766

79 Şemsiyye, yk. 9a-12a.

2. Hamidiye bl., no. 550/6
3. Lâleli bl., no. 2140 mükerrer
4. Nafiz Paşa bl., no. 1281
5. Aşir Efendi bl., no. 320
Nuruosmaniye Kütüphanesi;
6. no. 2802/1
7. no. 2809
8. no. 2810
Üniversite Kütüphanesi;
9. T.Y., no. 607
10. T.Y., no. 944
Millet Kütüphanesi;
11. Şer'iyye bl., no. 562
12. Manzum eserler b., no. 1298
Arkeoloji Müzesi Kütüphanesi;
13. no. 1577
14. no. 556
Topk. Sarayı Müzesi Kütüphanesi;
15. M.R.bl., no. 776
Râgıb Paşa Kütüphanesi;
16. no. 1210

Anadolu ve dünya kütüphanelerinde daha başka yazma nüshaları bulunan Şemsiyye'nin, matbu nüshası da vardır. ⁸⁰

Manzum bir eser olan Şemsiyye, ayrıca Yazıcı Sâlih'in küçük oğlu Ahmed-i Bican tarafından yer yer manzum kısımlar alınmak üzere "Bostânü'l-Hakâyık" adıyla Gelibolu'da nesre çevrilmiştir. ⁸¹ Bir de "Ruz-nâme-i Melheme" başlığıyla" Gelibolu'da âsüde olan Muhammediye ve Envârü'l-'Âşîkîn şâhibleri Mehmed Efendi ve Ahmed-i Bicân hazretlerinin vâlid-i mâcidleri olan Muşlihiddîn Efendi hazretleri (nin) mufaşşal te'lif eyledüğü Melheme'den taşrih ve intihâb olup muhtaşarca nakl ve tahrîr olundu." mukaddimesini hâvi bir risâle mevcuttur. ⁸²

Görebildiğimiz Şemsiyye nühaları içinde istihsah târihi bakımından şimdilik en eski ve sağlam görüneni, kanâatımıza Süleymaniye Kütüphanesi, Pertevniyâl bölümünde olan nüshadır. ⁸³ Bu bakımdan araştırmamızda esas aldığımız bu nüshanın kısa bir tavsîfini veriyoruz:

80 Yazıcı Salâhaddin, Melheme, Kazan, 1891, (Türkiyât Enst., no. 161).

81 Ahmed-i Bican, Bostanü'l-Hakâyık, Topk. Sarayı Müzesi Ktb. Revan bl. no. 1751: Millet Ktb., Şer'iyye bl., no. 561.

82 Ruznâme-i Melheme, Topk. Sarayı Müzesi Ktb., Hazine bl. no. 1740/3, 129a-141b.

83 Diğer bir eski nüshanın da 890h.tarihli olduğunu Rıza Nur haber vermektedir. bkz; Rıza Nur Türk Takvimi, Türk Yurdu, İst., 1926. C. IV, sayı 19, sh. I-17.

KİTÂBÜ'Ş-ŞEMSIYYE

Süleymaniye Kütüphanesi, Pertevniyâl bölümü, no. 766

Müellifi: Yazıcı Sâlih

Te'lif târihi: 811h.

İstinsah târihi: 861 h.

Müstensihi: Mü'min bin Fakîh

Yk: 136, ölç. 287 x 180, 240 x 135 mm, st: 19, yz: harekeli nesih, cetvel ve başlıklar kırmızı, kt: aharlı, kalın, su yollu ve makas su damgalı, cd: tamir görmüş.

Baş: "İy Hudâvendâ Kadîmü Lem-yazel
Hâliķu'l-eşyâ ebedsin hem ezel"

Son: "Söz tamâm oldu vü hatm oldu kitâb
Okıgıl Vallâhu aalem bi's-şavâb"

Şekil, ifâde ve muhteva bakımından bâzı husûsiyetler:

Şemsiyye'nin Pertevniyâl nüshası 4724 beyittir. Bundan daha noksanları olduğu gibi fazla olanlar da vardır. ⁸⁴ Mesnevî tarzındadır. Bahr-i remel'in "fâilâtün fâilâtün fâilât" kalıbıyla yazılmıştır.

Eserin mahiyeti itibariyle ve müellifinin nazım bakımından hiçbir iddiâsı olmamakla berâber devir husûsiyetlerini unutarak yazıcı Sâlih'i, vezne, dile ve kafiyyeye hâkim değildir diye kabûl etmek de biraz insafsızlık olur sanırız.

Şemsiyye'nin dili, bugün için bile ağır ve külfetli sayılmaz:

"Rîh-i yâbis çok ide bu yıl hubûb
Fâsid ola gallehâ hem her hubûb" ⁸⁵

"Yapıla ola 'imâret bi'l-hakîk
Karyetü'l-mahrûb hem şehrü'l-'atîk

Harb öküş ola 'arabda bi'sükât
Hâdişât envâ' cavarîz vâkıâat" ⁸⁶

gibi fazla yabancı kelime ve terkiplerin bulunduğu beyitler çok değildir. Bilâkis muhtelif yerlerde ifâde, bugünkü sâdeliğe ve söyleyişe yaklaşır, âdeta aradan asırlar geçmemiş gibidir:

⁸⁴ Kâtib Ferruhî'nin, 984 h. târihli istinsâhında takriben ikiyüze yakın fazla beyit vardır: Nuruosmaniye Ktb., no..2809.

⁸⁵ Şemsiyye, yk. 52b.

⁸⁶ a.e. yk. 54a.

"Yüsuf'ün meşhür değil mi işleri
Kurt yidi didi anı kardaşları" 87

"Yıl sonunda hoş ola tüccâr işi
Alıcı satıcı hoş göre düşü" 88

"Kış bu yıl yumşak hele kutlu gelür
Yaz eyü hem güz bereketlü gelür" 89

Hattâ

"Muşhaf üstinde şehid eylediler
Pâdişâh çün sevdiğün eyle diler" 90

gibi sehl-i mümteni olabilecek örneklerle az da olsa karşılaşmak kabildir.

Umûmiyetle ifâde de bir sâdelik ve rahatlık olduğunu söyleyebiliriz. Eserin, muayyen mevzuların etrafında dönmesi yüzünden bazı kelimelerin sık sık kullanılması, benzer mısra ve tekrarların olması normaldir. Dilin sâdeliği yanında yer yer sohbet havasının tesiri ve âdeta okuyucu ile karşı karşıya bulunmanın yakınlığı ve sâmimiyeti hiss olunur;

"Hem Horasan ikliminde bu maraz
Çok ola dirven saña uş bî-ğaraz" 91

"Pes sarımsak yime heı acı gibi
Hiç acı yime otur hâcı gibi" 92

"Meryem ananun anası atası
Bu gün öldiler i nûra batası" 93

Bizzât müellif de cân u gönülden söylediğini beyânla:

"Anı kim bildürdi Tañrı söyledüm
Cân u gönülden anı nazm eyledüm" 94

diyerek doğruyu söylemeye, yani sözünün delilli olmasına çalışır, yer yer hadis-i şerifler, daha az olarak âyetler nakleder.

87 Şemsiyye, yk. 4a.

88 a.e., yk. 32a.

89 a.e., yk. 36b.

90 a.e., yk. 8b.

91 a.e., yk. 35b.

92 a.e., yk. 50b.

93 a.e., yk. 98a.

94 a.e., yk. 9a.

"Ger bu ma'nîden müdellel söyleyem
Yitmiş iki milleti şerh eyleyem" 95

"İlle ta'tvîl ola bâb uzana söz
Az gerekdür söz müdellel yâ rûmüz" 96

"Şordular Peygambere kim yâ Resûl
Şenbeden virgil haber ne gündür ol" 97

Bâzı beyitlerin, birinci veyâ ikinci mısraları, kısmen lüzûmsuz ve doldurma gibi görünürse de çok kere bunların tâbir veya ata sözü oluşuna bilhassa dikkat edilmiş olmakla fikrî bir incelik gözetilmiştir:

"Hem nice bir kavm olıyardur helâk
Sen selâmetsin çü ben şağ bes'ne bâk" 98

"Korkulu eryâh bu yıl çok ese dir.
Hocalar zenbilini boş aşa dir" 99

"Her dakika olur altmış şâniye
İ'tibar iden delüdüdür fâniye" 100

"İlle üç ayda girü hem tiz geçer
'Âkil olan nûrı zulmetden seçer" 101

"Kahr evidür çünki bu dârü'l-fenâ
Bir ulu beg çıkırsar ilden yine" 102

Her ne kadar çeşitli hitaplarla, mesnevî tarzındaki eserlerde daha çok karşılaşmak mümkün ve tabii ise de, Yazıcı Sâlih'in Şemsiyye'sinde bilhassa dört yüz dördüncü beyitten (12a) itibâren asıl esere giriş kısmıyla beraber "İy hoca, iy aziz, iy cüvan, iy şehsüvar, iy bahtılı, iy yâr, iy şâh, iy muhterem..." 103 v.s. gibi sık sık ve başka şâirlerde de gördüğümüz hitapların yanı sıra nisbeten orijinal ve az kullanılmış sayabileceğimiz, "İy fekûr, iy begler begi, iy ışk eri, iy yüzi ak, iy güneş yüzlü paşa, iy pür-nöker, iy aga, iy nesl-i Cem" (104) v.s. gibi hitaplar da az değildir. Bunlar, vezin veya kafiye hatırı için kullanılmış olsalar bile herhâlde bunu,

95 a.e., yk. 3a.

96 a.e., yk. 13a.

97 a.e., yk. 131a.

98 Şemsiyye, yk. 31a.

99 a.e., yk. 105a.

100 a.e., yk. 13b.

101 a.e., yk. 30a.

102 a.e., yk. 20b.

103 a.e., yk. 14a, 14b, 15b, 16a, 16b, 24b, 27a, 35a....

104 a.e., yk. 23b, 40b, 62b, 72b, 82b, 85a, 86a....

müellifin, uslûbundaki sohbet havasının bir husûsiyeti ve dile tasarrufunun bir neticesi de sayabiliriz.

Şemsiyye'de onbeşinci asra âit Türkçe eserlerin hemen hepsinde rastlayabileceğimiz bir husûsiyetle karşılaşırız. Farsça ve Arapça önekler ki -mukayeseli bir araştırma yapmadan kesin bir hükme varılmazsa da- belki Şemsiyye'nin tercüme oluşu ihtimâliyle bunlardan "Bâ-ecel, bâ-garaz, der-arab, der-bahr, ender-hisâb, ender-cibâl, ez-etrâf-ı Şam, ez-temûz, fi-arz-ı Rûm, fi'l-Bagdad, fi'l-bilâd, zî-latîf, zî-mübârek" ¹⁰⁵ gibi daha sonraları Türkçede pek taammüm etmemiş bir çok örnekler olmakla berâber nisbeten umûmileşmiş olan "Nâ, bi, pür" gibileri de az değildir.

Şemsiyye'nin mevzûunu, takrîben üç bölüme ayırmamız veya üç bölüm içerisinde mütâlâa etmemiz mümkündür.

403 beyitten ibâret olan birinci bölüm ki Ib-12a yaprakları arasında olup bunun 117 beyti (Ib-4b) tevhide, yaratılışa ve peygamberlere dâirdir. 118. ci beyitten itibâren "Muhammed Muştafâ'nuñ şifâtlarını beyân eder" başlığı ile başlayan ve Hazret-i Peygamber'in methini, mucizelerini bilhassa mirac ve husûsiyetlerini muhtevî 127 beyitlik kısım gelir (4b-7b). Bundan sonra dört halifeyi ögen ve hepsi 43 beyit olan medhiyeler yer alır. Bunu takiben "bu fasıl kitabı taşnîfi ve muşannifi hâlûñ bildürür" başlığı altınca sebep-i te'lif kısmı gelir ki Kasaboğlu Ali Beğ'in ve İskender Beğ'in medhinin bulunduğu 116 beyitten müteşekkil bir parçadır. Eser, bütünüyle tercüme sayılsa bile herhalde bu birinci bölüm diye itibâr edebileceğimiz 403 beyitlik kısmı, tamâmen te'lif olarak düşünebiliriz.

İkinci bölüm olarak aldığımız ve Şemsiyye'nin asıl hacmini teşkil eden kısım ise 404. cü beyitten 3628. inci. beyte kadardır (12a-106a). Eser önce, her biri bir aya tekabül etmek üzere oniki "bâb"a ayrılmıştır. Her bâb'da, aşağı yukarı başlıkları aynı olmak üzere yirmibeş "fasıl" vardır. Fasıllardan önce o ayda ve günlerinde olmuş veya olacak şeyleri, umûmî hükür ve bilgileri hâvi bir kısım yer alır ki her aya göre ay isimleri değişmek üzere "Bu bâb teşrinü'l-evvel ahkâm ve anuñ içinde olan "alâmetler ahkâmın bildürür" başlığını taşır. Fasil başlıkları, bir kaç kelime farkıyla hemen her fasılda aynı o'up şöyledir:

Birinci	fasıl	gün tutulduğındadır
İkinci	fasıl	ay tutulduğındadır
Üçüncü	fasıl	gün ağılandüğındadır
Dördüncü	"	ay ağıllandüğındadır
Beşinci	"	yiñi ay hükmindedür
Altıncı	"	kıyruklı yıldız hükmindedür
Yedinci	"	yıldız düşdüğü hükmindedür
Sekizinci	"	enegüm sagmalı hükmindedür
Dokuzuncu	"	sünşek olduğındadır

Onuncu	”	gökde olan kızıllık hükmindedür
Onbirinci	”	havâda 'acâib nesne göründügindeür
Onikinci	”	havâda bir şahş göründügindeür
Onüçüncü	”	gök gürledügindeür
Ondördüncü	”	yıldırım olduğındadır
Onbeşinci	”	gökden düşen od hükmindedür
Onaltıncı	”	katı yağmur yağduğı hükmindedür
Onyedinci	”	tolu yağduğındadır
Onsekizinci	”	havâdan toprak yağduğındadır
Ondokuzuncu	”	ķurbağa yâ soğulcan yağduğındadır
Yirminci	”	toz kopduğındadır
Yirmibirinci	”	busarıñ hükmindedür
Yirmükinci	”	katı yil esdügindeür
Yirmiüçüncü	”	gök gürledügindeür
Yirmidördüncü	”	yir güvüldedügindeür
Yirmibeşinci	”	yir deprendügindeür

Bu başlıklardan da anlaşılacağı üzeri mevzubahis edilen ayda bu hâdiseler olunca o yılda, (bazan Rûm ikliminde, Acem diyârında, Bâbil ülkesinde Şam'da, Bağdad'da v.s. şehirlerinde diye yer belirtilerek) bilhassa kıtlık-bolluk, ucuzluk-pahalılık, sulh-savaş, fitne, fesad, hayır-şer, hastalık-sağlık, yağmurun azlığı-çokluğu, zelzele v.s. gibi şeylerden hangilerinin olacağı söylenir.

Beyitler bütünüyle muayyen miktarda olmamakla beraber babların başlançları daha uzun, fasıllar ise kısadırlar. Bablar, takriben 50-70 beyit civarında, fasıllar ise 4-20 beyit arasındadırlar. Bu kısmın mevzûunu müellifin kendisi de şöyle özetler:

”

Ay tütulsa gün tütulsa iy ulu

Busarıñ olsa katı yil ü tolu

Zelzele olsa yâ seng-i bi-maşar

Ay ağıllansa yâ yıldız düşse ger

ķurbağa yağsa yâ soğulcan behem

Gün ağıllansa yâ gök surñ olsa hem

Gökde görünürse mişl-i cânavâr

Gök gürülürse dañı iy baştıvâr

Şaçlu yıldız hem yiñi ayuñ hâli

Yıldırım süñşek enegüm sağmalı

Yirden âvâz işidilse aşikâr

Gökde görünse 'acâib yâ gubâr

Yağsa toprak yâ havâdan düşe od
Yâ katı gök güvlese iy ehl-i cüd

Her ay içre bu yigirmi biş nişân
Kağsı peydâ ola ez-âsümân

Ne sebebdür 'ilmine talmağ için
Hükmin aňlayup agâh olmağ için

.....
Bu 'alâimden görünse biri ger
Dünye içinde ola çok hayr ü şer

Kızlık ucuzluk vebâ çekürge hem
Şulh u ceng emn ü fetret şâd u gam

Issı sovuğ şağ u şayru hâline
Ekin ü hayvân yimiş ahvâli ne

İl ü iklîm ü vilâyet memleket
İftirâ nefret güzend ü menfa'at

Hem nite ola ekâbirler işi
Zulm u'adl ü hem ra'yyet teşvişi

Nite kim bildürdi ol Rabbü'l-enâm
Ol şehenşâh adına kıldum tamâm" 105

Üçüncü bölüm olarak düşündüğümüz kısım, 106a-136a yaprakları arasında olup iç içe fasıllardan müteşekkildir. İlk fasıl, "Bu on iki faşıl da ayuñ on iki menzillerin bildürür" başlığını taşımaktadır (106-a 113b). Her ay ayrı bir başlıkla tafsil olunup ayın menzillerinden ve yıldızların ahvalinden bahsedilir. Diğer bir fasıl olarak "Süryâniler hisâbınca her ay kaçan girdügin bildürür" başlığını muhtevî kısım gelir (110a-113b) Seyyârelerin devrine ve her ayın ne gün girdiğine dâirdir. Üçüncü fasıl, "Bu faşıl 'Arabî aylaruñ adların bildürür" başlığıylaadır. (114a-121a) Tekrar bunun içindeki fasıllarla muharremden itibaren on iki ay alınıp bunların günlerinin husûsiyetleri, kutlu kutsuz tarafları, bu aylarda yapılacak veyâ yapılmayacak şeyler anlatılır. Müteâkiben her ayın guresinin hangi günlerde olduğu tafsil edilir. Eser, Arabî ayların, üzerinde yazılan on iki harfe, ayın, haftanın günlerinin husûsiyetlerine, nikâh, cîmâ tedbirlerine dâir beyitlerle sona erer (121b-135b).

Netice olarak diyebiliriz ki bu mevzûda Yazıcı Sâlih'in Şemsiyye'si, hiç olmazsa Türkçe yazılmış manzum eserlerin ilki görünmektedir. Misâllerden de anlaşılacağı üzere bâzan arkaik ve yabancı kelimelerin bulunmasına rağmen dil,

105 Şemsiyye, yk. 11b.

hiç de ağır ve ifade, anlaşılmaz değildir. Telâffuzu, bugünkü şekliyle aldığımız zaman bu eserin bir çok beyitleri, bugün de rahatlıkla okunabilecek bir üslûptadır.

Eserin gâyesi itibâriyle, yâni ta'limi oluşu bakımından ve mevzûu icabı, nâzımından bir şi'riyet beklenmemesi gerekir. Müellifin başka tip bir şiiriyle karşılaşmadığımız ve Şemsiyye'sinde de bir fahriyesi olmadığına göre zâten onun için şâirlik iddiasındadır diyemeyiz. Şu var ki devrinin lisan ve aruz husûsiyetleri dikkate alınırsa onu, vezin ve kafiye için kendisini zorlamadan dile tasarruf edebilmesinden, fikrini ifâde etmede normal cümle yapısını bozmadan ve "Falan şöyle dimişdür" derken bile fazla bir tercüme tesirini hissettirmemesinden ayrıca kendinden önce bu sahada manzum bir Türkçe örneğin olmaması bakımından kısmen mazûr ve başarılı sayabiliriz.

Şemsiyye'nin edebî yönden fazla bir husûsiyeti olmasa bile onbeşinci asır başlarının Türkçesi ve edebî nev'i cihetinden herhâlde bu eser, ihmal edilmemesi gereken kıymetli bir hazinedir.

Yazıcı Sâlih'in istifâde ettiği kaynaklarla Cevri'nin Melhame'si ve diğer bu tip eserlerle yapılacak mukayeseler, muhakkak ki Sâlih'in Şemsiyye'sinin değerini ve orijinalliğini daha iyi ortaya koyacaktır.

ŞEMSIYYE'DEN SEÇMELER

"Muhammed Muştafâ'nun şıfatların beyân ider

Ol resûlu'llah Muhammed Muştafâ
Gözi açuk kendü nür gönli şafâ

Saçları ve'l-leyli ve's-şemsi yüzi
Şinesi ve't-Ṭûri ve'n-necmi gözi

Nesl-i İsmâ'il Ḥalîl'üñi milleti
Âhîret şâhı cihânuñ rahmeti

Ol Muhammed'dür ki Ḥaḫ levlâk dir
Olmaz idi yir ü gök eflâk dir

.....
Ol durur minnet cihânuñ bahtına
Ol durur sultân nübüvvet tahtına

Cümle peygamber nücüm ol mâhdur
Enbiyâ şadı Ḥabibu'llâhdur

Zeyni uçmağın cemâli hürinüñ
Cümle anuñ zerresidür nürinüñ

Tafrı'nuñ dostı ümîdi eâlemüñ
eÂlemüñ fahrı şefi'i âdemün

.....
Bir işâret kıldı gün oldu kara
Barmağından oldu ay iki para

Şımış idi leşkeri ol nür-ı 'ayn
Bir avuç toprağ ile yevme'l-Hüneyn

Çün tamâm aldı Çalap'dan hisşesin
Sen işitdün hod mağara kışşasın

.....
Mu'cizâtı her nebînüñ âşikâr
İkiyidi yâ üç idi yâ çehâr

Dört biñ idi cümlesi ol seyyidüñ
Ol günâhlular ümîdi Aḥmed'ün

'İlm aña hulle şehâvet tâcdur
Mu'cizâtuñdan biri mi'râcdur

.....
Mescid-i Akşâ'ya çünkim vardılar
Dünye gögine şoluk-dem irdiler

Aç didi Cibril çün feth oldu bâb
Perdeler götrüldi ref 'oldı hicâb

Gördiler Âdem ata dutmuş kıyâm
Pes selâm virdi aña bedrül-enâm

Çün selâmuñ redd idüp buldı şafâ
Merḥabâ didi iy oğlum Muştafâ

.....
(kıyâmete dair)

Cümle peygamber kamu nefsi diye
Ümmetinüñ pes nice kaydın yiye

Cümle ser-gerdân ola bî-çâreler
Dirilüp Âdem kaḥına varalar

Ağlaşuban diye bunlar âh âh
Seni k'öz kudret elile pâdişâh

Kendüsi düzdi saña hem söyledi
Hem firişteler saña secd'eyledi
Atamuzsın Hakk'a yalvar eyle hoş
Ne gerekse eylesün tırmışuz uş
Âdem ayda ben şıdum emrin anuñ
Kendü kaygum var gamı yok kimsenüñ

Nuh'a varuñ ol durur evvel resül
Cümlesi Nuh'a geleler şâh u kul
Yalvaralar hem buña andan biter
Nuh diye cürmüm benüm baña yiter

.....
Pes bular Ahmed katına varalar
Zârı kılup ağlaşup yalvaralar

Diyeler iy Muştafâ Fahr-i cihân
Senden umarlar şefâ'at ins ü cân

İki 'âlemde çü sensin cânumuz
Biz saña kul sen bizüm sultânumuz

Turacak sâ'at degüldür tur örü
Varğıl Allâh'a bizüm-çün yalvaru

Râzıyuz biz vire uçmak yâ tamu
Kendüzümüzden bi-zâr olduk kamu

Dinleye bu sözi çün Fahr-ı cihân
Secdeye vara şoluk-sâ'at revân

Diye iy Cebbâr-ı 'âlem Bî-niyâz
Kâdir ü Şâni' Kerim ü Kâr-sâz

Ben fidâ kıldum beni hem ümmeti
Tek halâyıkdan götür bu şiddeti

Rahmet eyle 'afv kıl kullaruñı
Bu za'if bi-çäre yohsullaruñı"

..... (4b-7b)

"Bâbu evvel teşrinü'l-evvel
Bu bâb teşrinü'l-evvel ahkâm ve anuñ içinde olan 'âlâmetler ahkâmın bildürür

İşbu ay Süryânice lâ-reybe-fih
Adıdur teşrin-i evvel iy nebîh

Buldı çün 'İsfiyeler nebg ü sübüg
Adın Uhtüris didiler bî-dürüg

Pes otuz bir gün olur yılda benâm
Güzüñ orta ayıdır dir hâş'u 'âm

Faşd eyüdür hem ot içmek hem cimâc
Ekşi tatlu nâr yimek hod bî-nizâc

Hem semüz et yise âkil ola tok
Yiyesi ardınca yimiş yiye çok

.....

Ger ehad gün saña kış yumşaq ola
Bal u yağ çok ola şayru şaq ola

Hem behâyim çok ola iy merd-i hoş
İşbu yıl çokdur tıyür u hem vuhuş

Çok ola koyun şıgır dir işbu yıl
Döl öküş toğura bunlar bellü bil

Pes tavar tuta ne çok aşşı ola
İlle yay günleri şarp ıssı ola

Ger düşünbe gün şanlışa kış yavuz
Yağmur öküş yağa dir iy 'aqlı uz

.....

Şenbeye şanlısa katı ola kış
Kar u tolu buz çok ola vara iş

Dürlü şıtma işbu yıl içinde çok
Hem uşaq oğlan kırılır haddi yok

Yıl kuraq ola vü bād ide hübüb
Buğday arpa hep oñadur her hübüb" (12a-15a)

"Gün tıtulduğñdadur (teşrîn-i evvel)

Ger bu ayda gün tıtula iy zarîf
Pâdişahuñ düşmeni ola za'îf

Hor ola düşmen şehâ ola zafer
Çün zâ'îf ola 'adü hoşdur sefer

Martda ve abrilde mâyıda hemîn
Yağmaya yağmur kuraq ola zemin

.....
Yiye çekürge tağılları delim
Kızlık ola memleket içi 'azîm

.....
Çok vezîr öle bu yıl iy dil-rübâ
Katl ideler bunları çokdur vebâ

İlle Mısr ilinde ola bellü bil
Kırılır kalmaz geçer dir işbu yıl

Çok kırılır hem bu yıl tutma atı
Çok ola buz dir bu yıl hem kış katı" (15a)

"Ay tutulduğındadır kânun-ı evvel)

Ay tutulursa oña dir her'nebât
Çok ola dir hem bu yıl mevt-i benât

Üreye ilki yimiş çok ola hem
Ot biçin gâyet oña rih ola kem

Arpa buğday cümle ekin bî-kıyâs
Her hubûbât oña dir iy hayr-i nâs

Mağrib etrâfı katı kızlık ola
Arz-ı Kostantîn öküştür her gâla

Buz öküş ola bu yıl dir fî-şubât
Dâniyâl söyler kim eyler inbisât"

(29a)

.....
"Gün agıllanduğındadır (kânun-ı âhir)

Gün ağıllansa ölümlü ola 'âm
Mağz u gusfende vebâdur iy hümâm

Nice yimişli ağaç kıla vefât
Çok ola şayru 'alîl hem bî-şebât

Kağı'u sâriķ kese yolları dir
Çıkmaya tâcirler evden varı dir

.....
Çün kıla kaygı melâlet izdihâm
Pes nite ola halâyık şâdükâm

Halk üzerinde harâret ola çok
Baş u bart uyuz çibanuñ haddi yok

Hem Һarâretten kişi dil-teng ola
Şehr-i Kostañtîn içinde ceng ola” (38a-b)

”Ay ağıllanduğındadır (şubat)

Ay ağıllansa nedür iy merd-i dîn
Ot biçin onad ola dir hem ekin

Cümle bınarlar’u ırmaqlar taşa
Çok olsardur mațar iy paşa

Pâdişâhlar ’adl ide ra’iyyete
Gey katı yumşak olsardur şitâ

Çok olur Һummâ bozardur hem beñiz
İlle ölümlü degüldür iy ’aziz

Her ne’âyim bol ola yokdur girân
Gey ucuz ola fevâkih bî-kerân

Hoş gele üstümüze evvel bahâr
Şâd olavuz dâ’imâ leyl ü nehâr” (45b-46a)

”Yiñi ay göründüğindedür (mart)

Çalk koyun görünse bu ayda hilâl
Cümle eşyâ kıt ola dir Dâniyâl

Ekin az ola vü az bite nebât
Galle hem azdur fevâkih bî-şebât

Bir ucu yukaru toğsa mâh-ı nev
Nîmeti boldur ganîdür yılı sev

Cümle ekin çok ola yıl kutludur
Hem bereketlü şalâhiyyetlüdür

Yıl ucuzlukdur görür ulu kişi
Yimiş eyüdür tolıdur bâğ içi” (53a)

.....

”Kuyruklu yılduz toğduğındadır (nisan)

Cevzehir hükmin işit iy nâmüdâr
Dâ’imâ dünyâda olgıl pâyidâr

Ulu beglerde bu yıl çok ola Һavf
Hem tefekkürde kulüb teşvişde cevfv

Ansuzın bir şâh bulısar in’idâm
Dürile defter kıla bî-intizâm

.....
Depreşe 'asker dökile niçe kan
Biri birine üşe dir merdümân
Mâhin illeri vü Rüm iklîmi teng
Çoç ola fitne huşümet dağı ceng" (60b)

.....
"Yılduz düşdügindedür (mayıs)

Ger hufük olsa bu ay ez-âsümân
Mağrib ilinde firâvân ola kan

Berber ilinde gönüller tuta ceng
Bu iki iklîm toludur harb ü ceng

Hem vilâyetde kırıla çoç kişi
Pes helâketdür cihânuñ soñ işi

Dökilen yılduz büyük olsa dağı
Bir ulu kişi yoğ ola iy sağı

İl harâb ola vilâyet yıkıla
Şöyle kim düşe harâbî her dile" (68b)

"Enegüm sağmalı hükmindedür (haziran)

Görinür ise bu ay iy pür-ferâh
Maşriq etrâfında ger kavsi kuzah

Bir ulu sultân ilin ide harâb
Eyleye zîr ü zeber iy mâh-tâb

Gey 'avân ola katı bî-dâd ola
Halk ola rencür belâda mübtelâ

Cümle düşmenlerini hem kahr ide
Nice şehri köy ü köyler şehri ide

Nice tâcir hem ganî yoğsul ola
Nice mevlâlar bu yolda kul ola" (77a)

.....
"Bu on iki faşıl da ayuñ on iki menzillerin bildürür

Çünki Süryânî hisâb iy rûh-ı şân
Yıl başı teşrîn-i evveldür 'ayân

Bil ikinci gün toğar dir pes Gavâ
Toltnur Fer'ül-Mu'aşhar hem Revâ

.....
Dinlegil kânünü'l-evvelden haber
Şerh ideyin tapuña iy pür-hüner

Necm-i Kâlb adlu toğar yidinci gün
Necm-i Debran tolnur hem bî-kuşün

Kâlb ulu yıldız münevver iy sağı
İki yanında iki küççük dağı

.....
Gözleyü turgıl menâzil yöresin
Çün gide kânünü'l-âhîr göresin

Hen'a tolnur ne ragbet yağa dir
Pes ikinci gün Ne'âyim toğa dir

Bu Ne'âyim dört münevver necm olur
İsteyen kavs burcını anda bulur

Gökde aq yol gibi râh-ı Kehkeşân
Irmağa benzetdiler iy rûh-ı şân

.....
Çün şubâţ ola sekiz gün bâ-helâğ
Tolnur Tarfe tulu 'eyler Bulâğ

İki yıldız durur ol iy yüzi aq
Burc-ı Delvenüñ şimâlidür turaq

İşbu vaz 'ile yaturlar gör ağı
Sa'd amı yutdı varaydı bir dağı

.....
Abril ayından şorarsañ uş kelâm
Pes budur nisân eyâ bedr-i tamâm

İki üç dört biş ü altı yidi bir
Her birin bir evde yaz iy dil-pezîr

Mâyısa dirler haqîkat hem Ayâr
Tapuña bildüreyin vaşfın i yâr

Dörd ü biş altı yidi bir iki üç
Gey tefahşus kıl ki şon olmaya güç" (106a-110a)

.....
"Süryânîlei hisâbnıca her ay kaçan girdügin bildürür

Çünki bildüfi on iki ay hâlini
Üç yüz altmış altı gün ahvâlini

Cümle ahkâmın eyâ pâk-i'tikâd
Şöyle bildüñ kim gerekmez üstâd

İlle bir ma'ni dağı vardur şerîf
Gey gereklüdür bilürsin iy zarîf

.....
Bilesin her ay ne gün girdüğünü
Kılasın hükmi haber virdüğünü

.....
Ay ile virmez haber işbu hisâb
Rüz u sâ'atdür dağâyık ihtisâb

.....
Hem bişinci gökde Merrîh pâdişâh
Oluban sürdi zamânın sâl ü mâh

Elli gün her burçda тұrur gider ol
On sekiz ayda tamâm devr ider ol

Dört biñ yıl çün tamâm ender-hisâb
Aldı ahkâmın elinden âfitâb

Çarğ-i çarumda çün oldu pâdişâh
Eyledi her burcı bir ay câyigâh

Bir yıl içinde burücü seyr ider
Saltanat hükmi tamâm biñ yıl gider

.....
Çün hazîran ola iy şâhib-fünün
Tolnur menzilde Qalb üçüncü gün

.....
Çün ki ol on gün temüzdân bulunur
Hen'a toğar dîr Ne'âyim tolınur

Her ayuñ altında bir harfi girü
Sebt idüp hükmin iletdüm ilerü

'Addini harfin bilesin muflaka
Her yilumuz nicedür iy hoş-likâ

İkisin zammı eylüyüp gör nidesin
Kaç olur ise aya hükmi idesin" (110a-113a)

"Bu faşl 'Arabî ayların adların bildürür

.....
Yıl başı budur hakikat der-'Arab
Ne için oldu muharrem pes lağab

Pes bu ay içre haram oldu kıtâl
Andan ötü dindi iy tâcû'r-ricâl

Dâ'imâ şulh oldu ay bî-inşirâf
Mu'temir dirlendi evvel bi-hülâf

Ger bu ay ola yîni yik-şenbe gün
Ekin âfetlü ola iy reh-nümün

Hem ola yağmur katı hâdden aşâ
Çok telef ola vü hayvan iy paşa

.....
Çün muharrem geçdi pes geldi şafer
Diñlegil cem'in şurühun bâ-zafer

Kimse çıkmazdı evinden hiç bu ay
Taşra gitmezdi kamu yoğsul u bay

Yıl ısız kalurdu menzil bî-ricâl
Evde geçürür idi her biri hâl

Ceng için hergiz kılınmazdı sefer
Pes anuñ için adı oldu şafer

.....
Çün cumâdi geçdi pes geldi receb
Sırrını tavnîh idersem ne 'aceb

Adı tercîb oldu ta'zîm ma'ni bu
Gey muâzzamdur şehirde ya'ni bu

Pes receb ulu dimekdür iy ulu
Aylar içinde mu'azzez sevgülü

.....
Çün bilürsin ma'nide her ayını
'İşk ile diñle ramazân ayını

.....
Pes üçüncü gün bu ayuñ bî-gümân
İndi İbrahim'e şuhf oldu 'ayân

Hem bunun dördüncü günü iy 'alim
Cebre'il indürdi Qur'an-ı 'azim (114a-121a)

"Bu faşl oldur kim 'Arab hisâbınca her ayuñ gurreci kaçkı gündedür anı
bildürür

On iki ayı çü bildüñ bî-tecab
Rümi vü Türkî vü Süryanî 'Arab

Ebced ü hevvez yâ hadan şor anı
Kaçkı beyt içre yazılmış gör anı

Bir kalur ise elifden şor haber
İki bâ beytin süreri mu'teber

Üçü cim oldı vü dördü dâl evi
Bişi hâ altısı vâv hükmi kaçı

Kaçkı gün olsa muvâfık bî-zalâm
Gurre ol gündür bil iy şâhib-keâm

" (121a-123a)

"Bu faşl 'Arabî aylaruñ üzerinde yazılan on iki harfi bildürür

Zâ muharrem bâ şaferdür cim rebîc
Hâ rebîü'l-âhir oldı bî-şefî'

Her ay içinde yatan harfi gözet
Çünkü mazrûf biline kaçı gözet

Bu sekiz kaçı görürsin iy hümâm
Her biri hükmin sürer bir yıl tamâm

" (123a-124b)

"El-faşlü'l-eyvmü'l-evvel.....

Ayuñ evvel, günü gey devletlüdür
Her ne iş kim dutasın dut kaçıtludur

Âdem'i bu günde yaratdı Hudâ
Almağ u satmağ eyüdür keçhuda

Hem ikinci gün eyü olsa revâ
Zira bu günde yaratıldı Havâ

.....
Rüz-ı sâdis gör ne gündür iy ulu
Bugün evlenen kişi nâ-bahtılu

.....
Hem tokuzuncı gün eyü iy ebî
Dünyeye geldi bugün Nüh-ı Nebî

.....
Hem kuyu kazmak bugün kuvve'lüdü
Bağ budatmak dağı menfa'atlüdür

.....
Hem bu ondördüncü gün iy nîk-hâl
Gey mübârekdür mübârek gele sâl

İşbu gün oğlan toğa iy aḫî
°Alim ola vü ḡanı vü hem saḫî

.....
On tokuzuncı gün eyü ibtidâ
Dünyeye İshâk'ı getürdi Hudâ

.....
Çün yigirmi dört ola bilmek gerek
Gey yavuz gündür hâzer kılmak gerek

.....
İlle bugünde saḡam bulan kişi
Tiz bula sıḫhat gide dir teşvişi

.....
Hem otuzuncı günü iy hoş-likâ
Gey mübârek gün durur bil muṭlaḡa

.....
Ḥammâma varmak igen hoşdur paşa
Kim beden râhat bulur ḫadden aşâ

..... " (124b-131a)

"Havaşş-ı şenbe günü

İşbu gün tırnaḡ kesenüñ ḫâli bu
Barmaḡı mecrüh ola aḫvâli bu

.....
Sordılar yevmü'l-eḫaddan Aḫmed'e
Gör cevâbından nice geldi nidâ

Didi ol gündür 'imâret başlamak
Bağçeler diküp hem ağaç aşlamak

.....
Didiler iy Muştafâ merd-i nefîs
Kim ne gündür söylegil yevmü'l-hamîs

Muştafâ didi ki hâcet günidür
Tañrı'dan dilek irâdet günidür

Zira bugünde kamu hâcet kabûl
Pâdişâh virür ne kim dilerse kul

Mekke'i feth itdi bugün Muştafâ
Mûsi Mısr'a girdi hem iy bü'l-vefâ

.....
Cum'ayı yâd itdi çün ehl-i şalâh
Yevm-i şalâtdur didi hem ol nikâh

Zira bu günde nikâh kıldı Adem
Tahta Belkîs'i Süleymân aldı hem

..... ” (131a-133b)

”Bir dürlü rivâyet dağı günler havaşşında ve nikâh tedbirinde durur

.....
Gör ne kıldı cum'ea gün ol pâdişâh
Âdem ü Havvâ yaratdı ol İlâh

Uşbu gün oldı bularda hem zifâf
Kendü 'ağd itdi bulara bî-hilâf

Pes nikâh bu günde ne yatlu ola
Nimeti bol dirliği tatlu ola

..... ” (134a)

”Bu faşl cimâ'î vakt ile itmek tedbirin bildürür

Pes cimâ'uñ eyle tedbirin kamu
Kim peşimân olmayasın iy 'amû

.....
Ayuñ evvel gicesi kılma cimâ'c
On bişinci gicesi hem bî-ziyâ'c

Hem her ayuñ şon gicesine yakın
Almağıl lezzet bu işden gey sakın

.....
Ger cimâ° içre söz olursa revân
Peltek ola dir toğan yâ bî-zübân

.....
İhtilâm olşan girü kılma cimâ'
Ger ola oğlan yaramaz bî-nizâ'

.....
Aya karşı güneşe karşı dağı
İtmegil zinhâr cimâ° sen iy sağı

.....
Fikrünü cem' it irâğa gitmegil
Bir dağı 'avret taşavvur itmegil

.....
Leyletü'l-işneyn idersen iy hümâm
Ger toğa oğlan ola hâfız-kelâm

.....
Ger ola yevmü'l-hamîs eyyâmda bir
Öğleden sonra cimâ° iy dil-pezîr

.....
Gicesi olursa hoşdur bî-'aded
Zâhid ü'âbid kopa toğan veled

.....
Çok cimâ° itdün ımızgan hem biraz
Râhat öküş göresin hem renci az

.....
Söz tamâm oldu vü hatm oldu kitâb
Okıgıl vallahü a'lem bi's-şavâb'' (134a-136b)

مورق روشن سین بوز بوز	بود شکل معصوم کوز بوز
همه و شاه اولاد ای دزد مژ	چو زین ای شاقه یلزد دوز
بزدایی مژ بوز ای بیخ زنت	مورق بود در شکل قل غیب
تا بچ برشیدین عفو طوع روان	شور کیندر عویب اند کله
اون عفو ایل کیر که تخمه حکم	فایست آکلایین بوز املو اتم
کی کیر کوز کوز کوز جز آلور	اندو اتمو دید بکلیت قر عطر
اکی طایر تخم روشن شریکین	باشنه نور کین یطی ای نور عین
بزدایین تا بچ بریدن مژ طبیع	کوز جا حل املایین ای سینی سلطع
همه بر جا کوز بوز کوز لعل	بود شکل معصوم کوز بوز
الفصل الثانی تشریح الکلام	
چون بود تشریح این کلام	اول بویج کلام با تا طوکه دیر
عمر بلیان اول کوز بلیان حضرت	بوز با تا ای کوز بوز دوز و سطر
بیر بیزدن ای کلامی بیزدن	بزم کوز دوز اول و بیز ای بیزدن
عقربک بوی بوز کلام کلام	بود شکل معصوم کلام کلام

Şemsiyye Pertevniyâl nüshası, yk. 107a.

جاءوی

بنف بدوی پیش آج ای کامقاز تن کاز اولوی تیوت انداز سکوت اولیا کیشرا و نکز حرقه طورانی کیم قوز اولای تیوت بقل الفکک تن آدان هوت که میل شیخ اولکه	جاءوی البی و غیر ایک جھان کوزه آق زیدک ایک تیوت ایله مددک اما محمد خاق لایون کاز صبرهای و شک ملاک قدریله تر آینه اوله جمع اولکه
--	---

جدول مغربیه یا هر یک حساب قیریه

	ا	ب	ج	د	ه	و	ز	ح
ع	ع	ع	ع	ع	ع	ع	ع	ع
ع	ع	ع	ع	ع	ع	ع	ع	ع
ع	ع	ع	ع	ع	ع	ع	ع	ع
ع	ع	ع	ع	ع	ع	ع	ع	ع
ع	ع	ع	ع	ع	ع	ع	ع	ع
ع	ع	ع	ع	ع	ع	ع	ع	ع
ع	ع	ع	ع	ع	ع	ع	ع	ع
ع	ع	ع	ع	ع	ع	ع	ع	ع
ع	ع	ع	ع	ع	ع	ع	ع	ع
ع	ع	ع	ع	ع	ع	ع	ع	ع
ع	ع	ع	ع	ع	ع	ع	ع	ع
ع	ع	ع	ع	ع	ع	ع	ع	ع
ع	ع	ع	ع	ع	ع	ع	ع	ع
ع	ع	ع	ع	ع	ع	ع	ع	ع

Şemsiyye, Pertevniyâl nüshası, yk. 122b.

فاعلات ماعلات ماعلات
 كيهنى يون بييره ماعليات هات
 اورقعل والله اعلم بالصواب
 فاعلات فاعلات فاعلات
 سوزنه نمت چون تمام اولدى قسون

معرفة حروف الايام

د	و	ب	ر	ج	ا	حروف الشهر
د	و	ب	ز	ج	ا	محرم
و	ا	د	و	ب	ز	صفر
ر	ب	و	ز	ج	ا	ربيع الاول
ب	د	ر	ب	و	ج	ربيع الاخر
ج	و	ا	ج	و	د	جمادى الاول
د	ز	ج	ا	د	و	جمادى الاخر
و	ا	د	و	ب	ز	رجب
ا	ج	ا	و	ج	ا	شعبان
ب	د	ر	ب	و	ج	رمضان
د	و	ب	ز	ج	ا	شوال
و	ز	ج	د	ا	ب	ذي القعد
ز	ب	و	ر	ج	ا	ذي الحجه

LAİK FRANSA'DA DİN EĞİTİMİNİN GENEL STATÜSÜ

Dr. Zahit Aksu

Kilise-Devlet ayrılışından beri din ve devletin kendi sahalarında özerkliği kabul edilmiş ve çeşitli tarihlerde yapılan Anayasa değişikliklerinde din sahası, açık ifadelerle, anayasanın garantisi altına alınmıştır. 1946 Anayasası ve son olarak 1958 Referandumunun getirdiği anayasa değişikliğinde bu nokta üzerinde önemle durulmuş ve Anayasanın 8. maddesinde; "Devletin, çeşitli dinî grupların bulunduğu bir ülkede, inançlara saygılı olacağı ve hiç bir şekilde bu sahaya müdahale edilemeyeceği" özellikle belirtilmiştir.

Ebeveynlere çocukları için eğitim seçme ve eğitimi kontrol etme hakkını tanıyan 1882 tarihli eğitim kanunu ve bu kanunu kısmen değiştiren 1936 eğitim kanunu Devletin nötr kalmasını âmirdir. (1)

Bu genel statü içinde Fransa'da üç tip öğretim kurumu ortaya çıkmıştır:

- 1- Nötr okullar (bizdeki devlet okulları)
- 2- Dinî espri içinde serbest öğretim yapan okullar,
- 3- Meslekî din eğitimi yapan okullar.

Devlet her üç katagoriden öğretim müesseselerini denetlemek ve maddî yardımda bulunmakla yükümlüdür.

Dinî espri içinde serbest öğretim yapan okullarda yönetim ve öğretim, dinî kurumlar ve din adamları tarafından organize edilmekte, sosyal ve pozitif bilimler din eğitimi ile paralel yürütülmektedir. Nötr okulların branşları ile paralel öğretim yapan bu okullardan mezun olan öğrenciler birincilerden mezun olanlarla aynı haklara sahip kamu ve özel bütün sektörlerde çalışabilmektedirler.

Meslekî din eğitimi yapan okullar dinî espri içinde öğretim yapan serbest okulların bir bölümünü teşkil etmekte ve bu okullarda pozitif bilimler yanında özellikle teolojiye önem verilmektedir. Ayrıca öğrencilerine sosyal bilimlerin her dalında öğrenimlerini derinleştirebilme imkanları sağlanmıştır.

(1) Birleşmiş Milletler İnsan Hakları Evrensel Beyannamesi (10 Aralık 1948) 1 ve 2. maddeleri de bu hususu âmirdir.

tır; halbuki, Polonya Katolik Kilise Teşkilatı bunu yeterli bulmayarak kendi teşkilatlarının yöneteceği okullar ve fakülteleri açmak için hükümet nezdinde ısrar etmişti.

Almanya'da durum Fransa'daki gibi olup nötr devlet ilkokullarında haftada 2 saat nazari ve pratik din eğitimi yapılmaktadır.

Ayrıca kiliseye bağlı orta ve yüksek dereceli din okulları vardır. Bunun için her hıristiyan alman hükümete ödediği verginin % 10 nisbetinde bir vergiyi de kilise için hükümete ödemekle yükümlüdür.

Kaynaklar:

- Rd. A. Jacques Bur, *Laïcité et le problème Scolaire* (laiklik ve Eğitim Problemi) doktora tezi édition Bonne Presse, Paris 1959.
- *Annuaire de l'Institut Catholique de Paris* (Paris Katolik Enstitüsü Yıllığı), 1970-1971, Imp. Dumas, Paris 1970.
- Prof. Jean Dulek, *L'Enseignement En Grand-Bretagne* (Büyük Britanya'da Eğitim), Libr. Armand Colin, Paris 1968.
- **Nouvelles De la Faculté de Théologie Protestante de Paris**
(Paris Protestan Fakültesi Haberleri), 1970-1971 Numéro 13, Ekim 1970 Paris.
- T. Lemarchal (Rahibe), Fransa'daki din eğitimi ile ilgili cevabi mektubu.

KONYA'DA ÂTEŞ-BÂZ-I VELÎ TÜRBESİ

Hakkı ÖNKAL

XII. asır sonlarından XIV. yüzyıl başlarına kadar Anadolu Selçuklularına payitahtlık etmiş olan Konya, bu devrede yapılmış san'at eserlerinin çokluğu ile dikkati çeker. Mîmarinin her kolunda olduğu gibi türbe mîmarisinde de bol esere sahiptir. Fakat belli başlı bir kaç tanesi istisnâ edilirse hemen hemen hiçbiri san'at tarihi açısından inceleme konusu edilmemiştir. Monografik çalışmalarla Türk san'atının gelişme safhalarının daha iyi tesbit edilebileceği açıktır.

Bulunduğu yer ve hâl-i hâzır durumu:

Şehrin takriben 4 km. batısında Yeni Meram yolunun biraz içerisinde bulunan Âteş-Bâz-ı Velî türbesi Konya'daki Selçuklu türbelerinin en mütevazudunu, (I.R.).

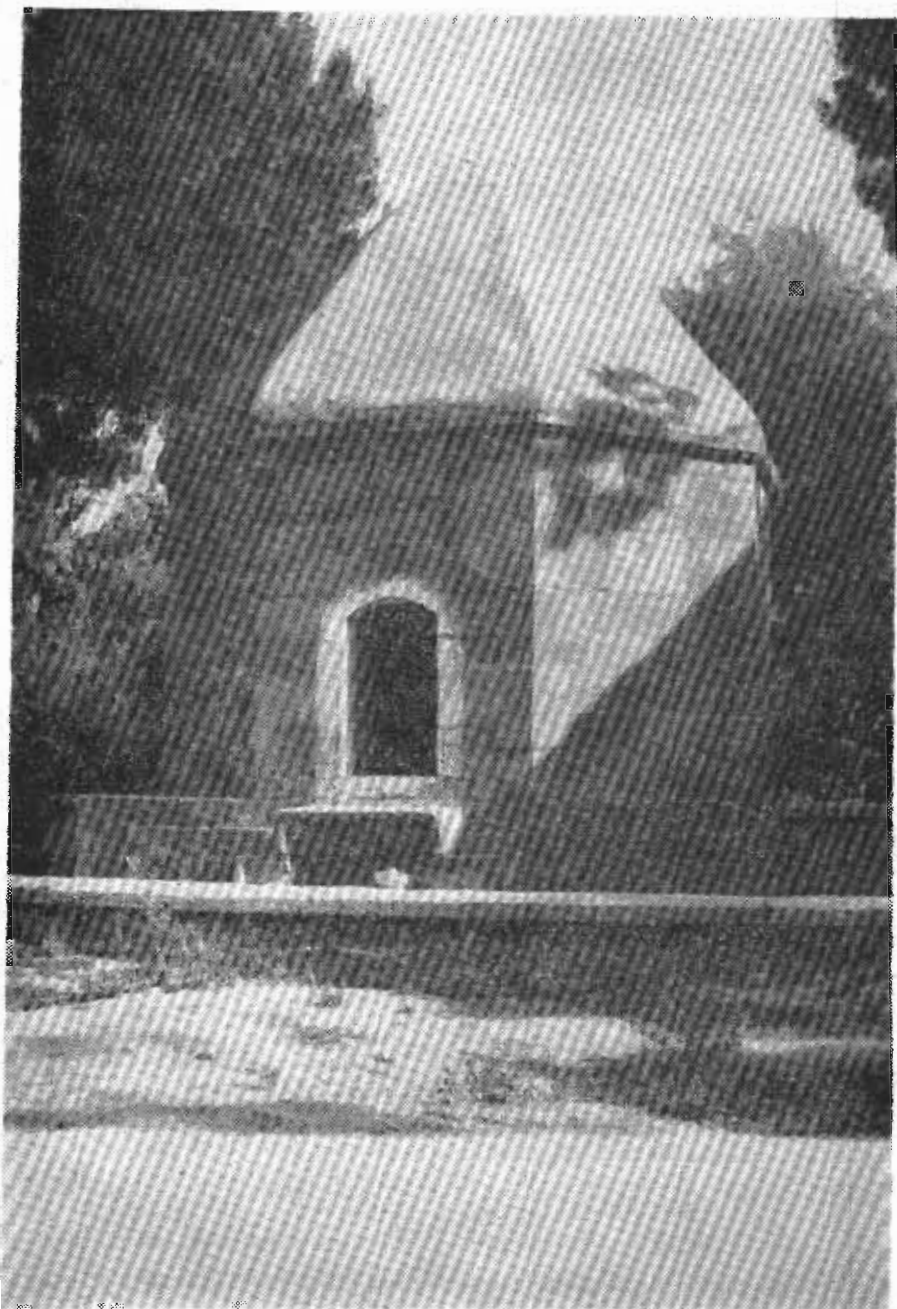
Bugün, Mevlevî şeyhlerinden Vâhid Çelebinin 1315/1897 senesinde yaptırdığı tekkenin (2.R.) avluşu içinde bulunan türbe, ehrâmî külâhı istisnâ edilirse, zamanımıza, oldukça iyi muhafaza edilmiş bir halde intikal etmiştir.

Türbenin ehrâmî külâhı son zamanlarda çimentolu harçla çok çirkin bir şekilde örtülmüş (1.R.) bunun yanı sıra taşın tabii rengiyle iktifa edilmeyerek bütün türbe baştan başa kırmızı ile boyanmıştır. 1971 senesinde Vakıflar Genel Müdürlüğü türbe etrafını açtırmış ve böylece hem batıya açılan alt kat mazgal penceresi, hem de orijinal beşer basamaklı iki yönlü merdiven tümü ile ortaya çıkmıştır, (3.R.). Alt kat girişi de büyük bir kapak taşı ile kapatılarak buraya girmek imkânı ortadan kaldırılmıştır. (3.R.).

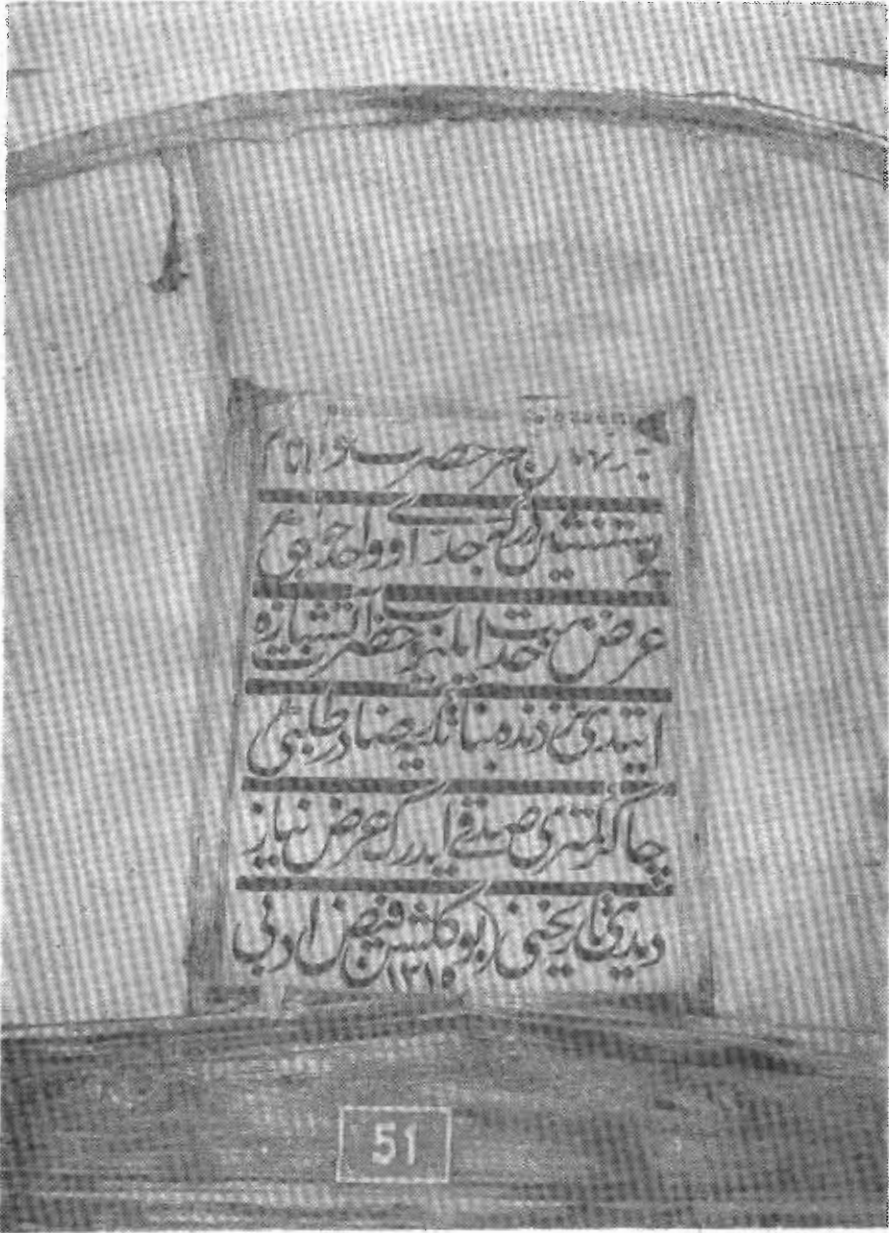
Plân ve kesit :

İki katlı olan türbenin (1.Şk.) diğer Selçuklu türbelerinde olduğu gibi, alt katı cenazelik üst katı ise ibadet edilmeğe, ölünün ruhuna fâtiha okunmağa tahsis edilmiş bir küçük salondan ibarettir.

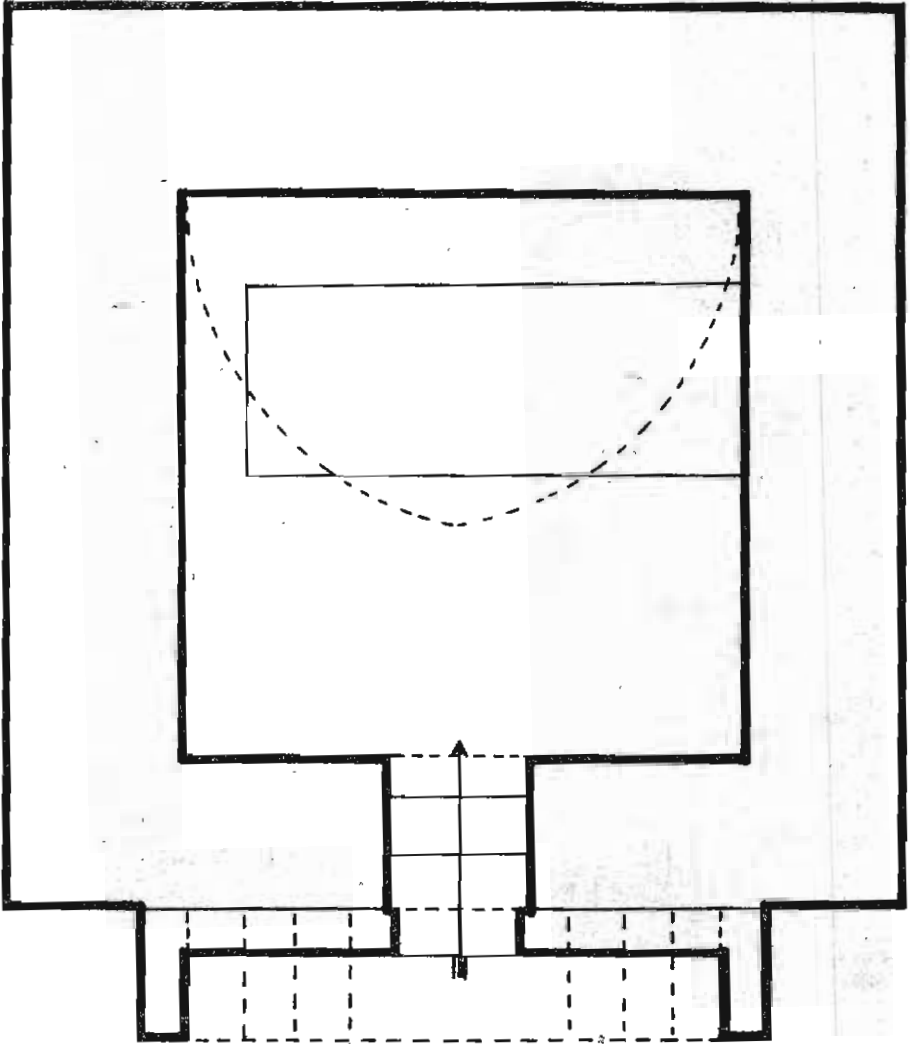
Üstemele kadarki kısım (2.Şk.) cenazeliğe tekabül etmekte olup şimal tarafındaki küçük bir kapıdan bu alt kata girilir. Giriş açıklığının ön ve arkada

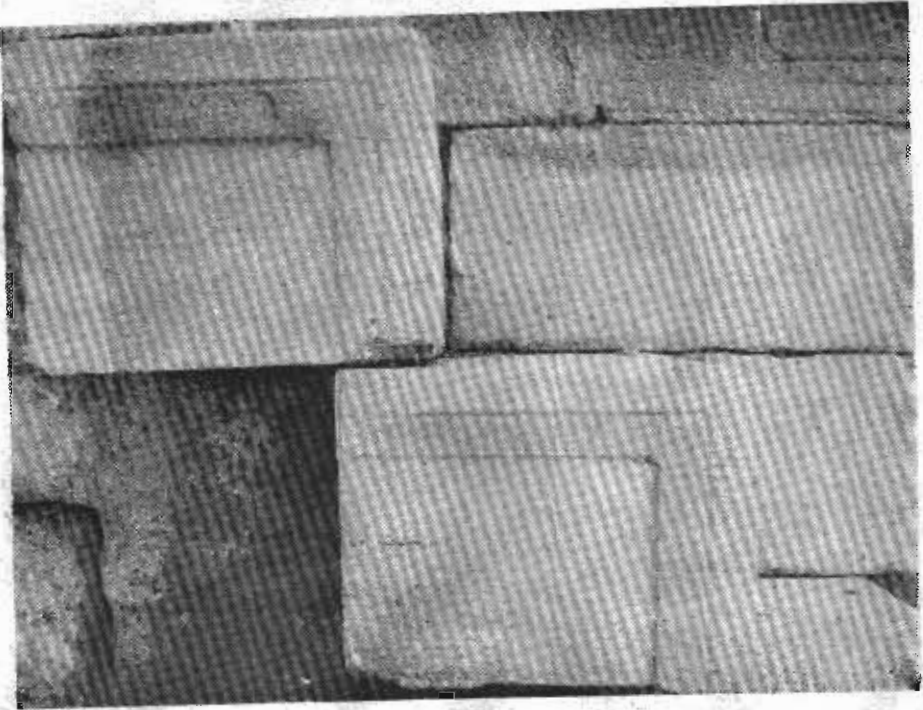
1. Resim - Konya, Âteş-Bâz-ı Velî Türbesi, kuzey cephe.

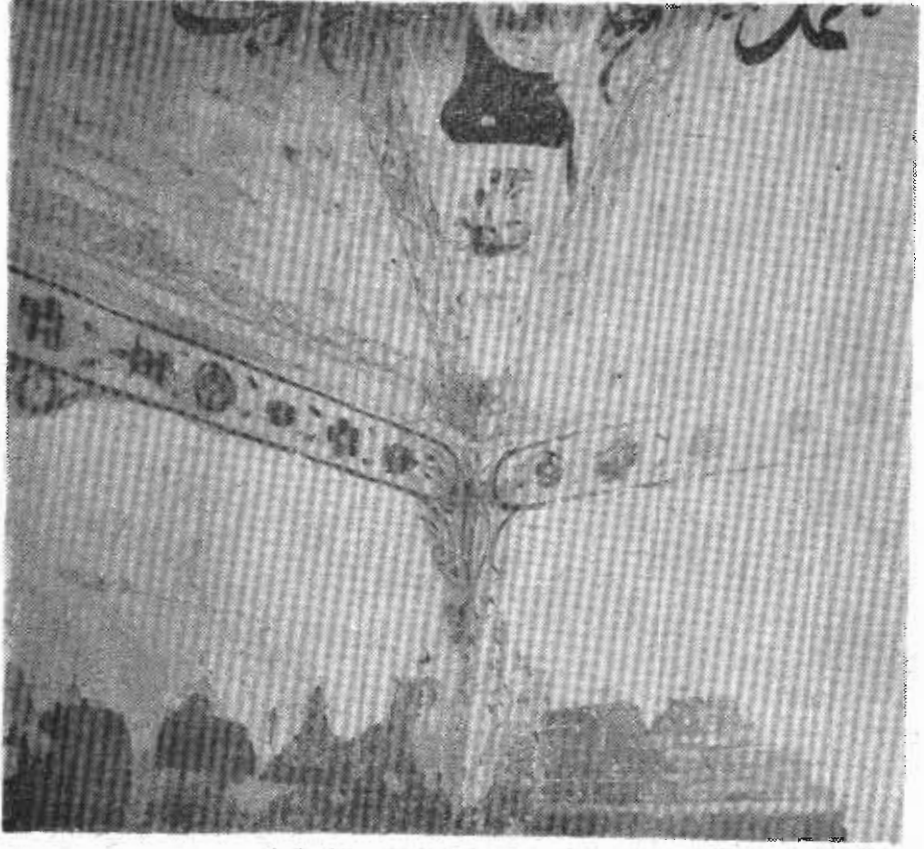
2. Resim - Tekkenin girişi üzerindeki kitâbe.

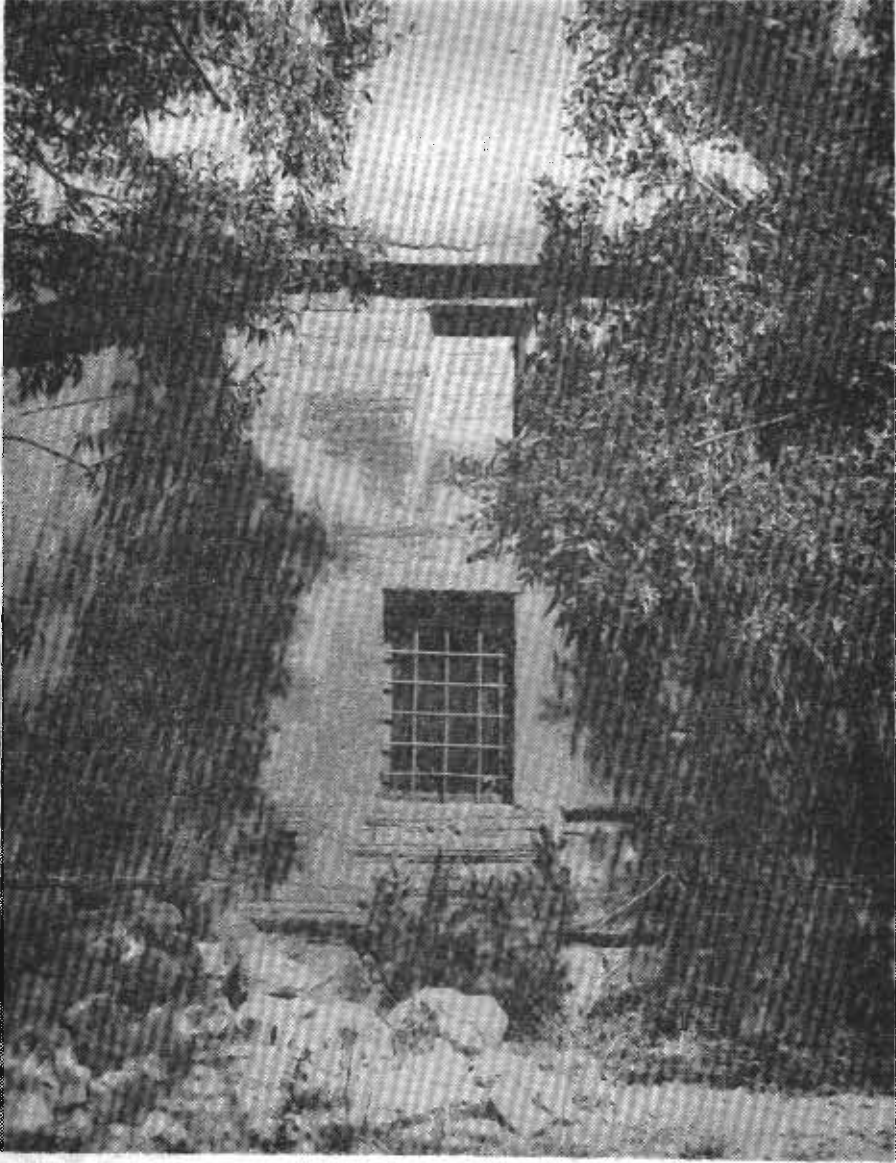
2. Şekil - Âteş-Bâz-ı Veli Türbesi alt kat plânı.

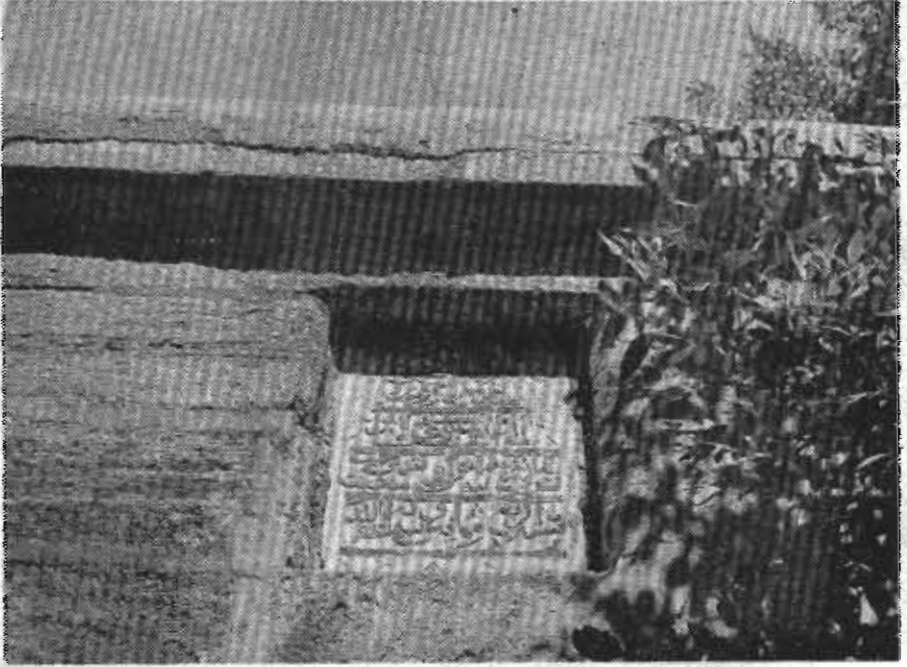
4. Resim - Merdiven profilinden detay.

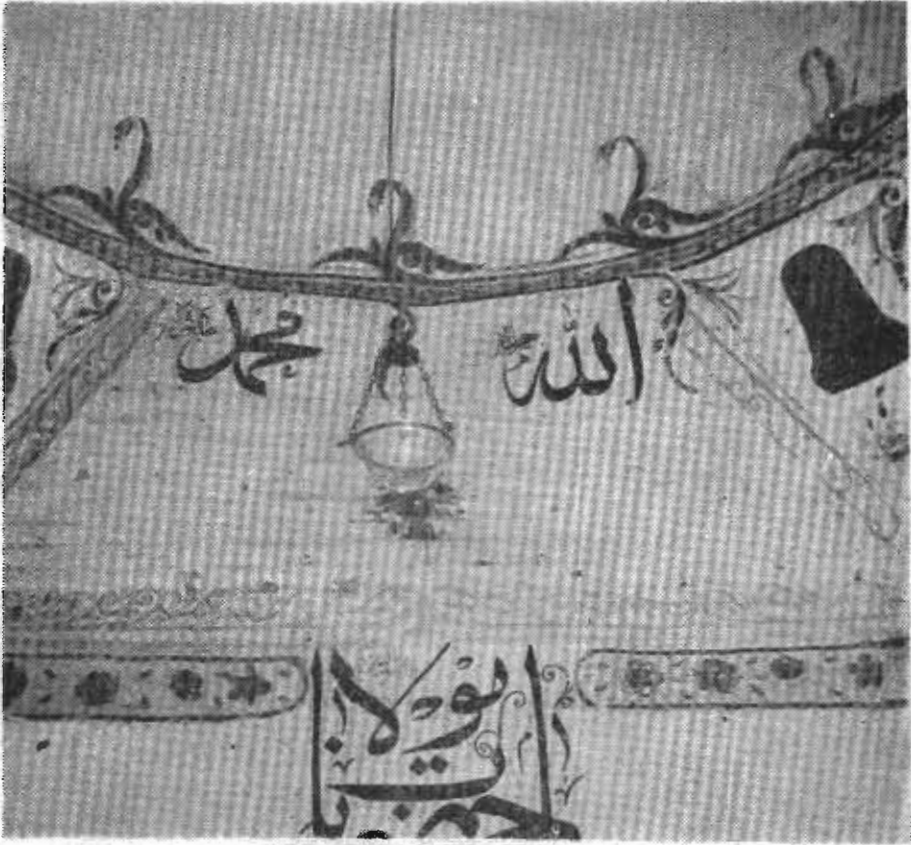
6. Resim - Türbe içi, güney-doğu köşesi.

7. Resim - Güney cephedeki niyâz penceresi.

8. Resim - Eserin kitâbesi.

9. Resim - Üçgenli kuşak ve tezyinâtı.